आयुर्वेदीयग्रन्थमाला
द्वितीयं पुष्पम् ।

श्रीयशोधरविरचितो

रसप्रकाशसुधाकरः ।

आचार्योपाह्वेन त्रिविक्रमात्मजेन यादवशर्मणा
संशोधितः प्रकाशितश्च ।

द्वितीयावृत्तिः ।

संवत् १९८०

ÂYURVEDÎYA-GRANTHAMÂLÂ.
No. 11.

RASAPRAKÂSHA SUDHÂKARA

BY

YASHODHAR.

EDITED AND PUBLISHED
BY
VAIDYA JÂDAVJÎ TRICUMJÎ ÂCHÂRYA.

Second Edition.

BOMBAY.

1923.

6447284X

XM81
6071
MAIN

LOAN STACK

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Vaidya Jâdavji Tricumji Âchârya, 372, Borâ Bazâr Street, Fort, Bombay.

भूमिका ।

रसप्रकाशसुधाकरकर्ताऽयं यशोधरः पद्मनाभसूनुः, श्रीगौड(श्रीगोळ)-ब्राह्मणजातीयः, सौराष्ट्र (काठिआवाड–सोरठ) देशान्तर्गतजीर्णदुर्गाख्य (जूनागढ) नगरनिवासी चासीदिति तेनैव ग्रन्थान्ते प्रोक्तादात्मवंशादिवर्णनात्प्रतीयते । श्रीगौडब्राह्मणानां वसतिश्च संप्रति सौराष्ट्रदेशे गुर्जरदेशे चोपलभ्यते । स चायं यशोधरः खिस्तीयत्रयोदशशताब्दयां समजनीति **'डॉ. प्रफुल्लचन्द्रराय'** इत्येतैः **भारतीयरसायनशास्त्रेतिहास**नामके ग्रन्थे प्रतिपादितम्[1] । ग्रन्थेऽस्मिन् रसस्याष्टादशसंस्काराः, रसबन्धभस्मविधानं, स्वर्णादिधातु-महारसोपरस-रत्नादीनां लक्षण-गुण-शोधन-मारणादिकं, एकशतरसप्रयोगाः, यन्त्र-मूषा-पुटादीनां लक्षणानि, रसौषध्यादयः, धातुकौतुकं, वाजीकरणशुक्रस्तम्भयोगाश्चेत्यादयो रसशास्त्रप्रतिपाद्याः प्रायः सर्वेऽपि विषया नातिसंक्षेपविस्तराभ्यामतिविशदतयोपवर्णिताः सन्ति । अतोऽयं ग्रन्थोऽल्पेनायासेन रसशास्त्रतत्त्वज्ञाने भिषजां, रसशास्त्रे व्युत्पित्सूनां छात्राणां चातीवोपयुक्तो भविष्यति । ग्रन्थस्यास्य मुद्रापणार्थमादर्शपुस्तकत्रयमुपलब्धम् । एकमस्मत्पितृव्याणां वैद्यगङ्गाधरशर्मणां संग्रहालयस्थं, अपरं च सोलापुरनगरवास्तव्यानां 'नानावैद्य' इति प्रसिद्धानां संग्रहस्थम्[2] । तृतीयं पञ्जाबदेशान्तर्गतमण्डीराजधानीनिवासिनां स्वर्गतानां राजवैद्य पं. विद्यासागरशर्मणां संग्रहस्थम् । ग्रन्थश्चायं व्याकरणदृष्ट्या काव्यदृष्ट्या च दोषबहुल आसीत् । तस्य संशोधने चास्मत्परमसुहृदां **पं० रमापतिमिश्राणां** साहाय्येन यथामति कृतो यत्नः[3] । संदिग्धस्थलेषु च रसेन्द्रचूडामणिरसरत्नसमुच्चयादिग्रन्थसाहाय्येन टिप्पणमपि दत्तम् । ग्रन्थादौ सुविस्तृता विषयानुक्रमणिकाऽपि दत्ता । एवं पुस्तकस्यास्य संशोधनादौ यावच्छक्यं श्रमः कृतस्तथाऽपि मनुष्यत्वसमनियताभ्रमप्रमादादिदोषाज्जातं स्खलनं क्वाप्युपलभ्येत चेद्गुणैकपक्षपातिभिर्विद्वद्भिः संशोधनीयं क्षन्तव्यश्चाहमित्यभ्यर्थये—

यादवशर्मा.

---

1. See history of Hindu chemistry Vol. II Introductin Page 46.

२. नैतत्पुस्तकमस्माकं हस्तगमासीत् । किन्तु अस्मन्मित्रैः स्व० वा० 'त्र्यम्बक गुरुनाथ काळे' इत्येतैरेतत्पुस्तकाधारतया अस्मत्प्रेषितं पुस्तकं संशोधितम् ॥

३. द्वितीयावृत्तेः संशोधने अस्मत्परमसुहृद्भिः—**वै. पं. हरिप्रपन्नजी** इत्येतैः सुमहत्साहाय्यं प्रदत्तमस्ति ।

924

रसप्रकाशसुधाकरान्तर्गतविषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृ.	पं.
प्रथमोऽध्यायः ।		
(अष्टादशरससंस्काराः ।)		
मङ्गलाचरणं	१	५
ग्रन्थान्तर्गतविषयानुक्रमणिका	,,	१४
रसोत्पत्तिवर्णनम्	२	१२
पारदस्य द्विजादयो भेदाः	,,	२१
,, श्वेतादयो वर्णाः	,,	२२
श्वेतादिवर्णभेदेन रसस्योपयोगविशेषः	३	१
अष्टादशरससंस्कारनामानि	,,	८
रसदोषाः	,,	१६
रसस्य सप्तकञ्चुकाः	,,	२०
रसदोषानिर्हर्तुर्वैद्यस्य निन्दा	४	१
रसस्वेदनम्	,,	५
रसमर्दनम्	,,	१७
रसमर्दनयोग्यखल्वस्य प्रमाणम्	,,	२०
रसमूर्च्छनम्	५	१०
रसोत्थापनम्	,,	१८
पातनसंस्कारभेदाः	६	६
रसस्योर्ध्वपातनम् (ऊर्ध्वपातनयन्त्रलक्षणञ्च)	,,	१०
रसस्याधःपातनम् (अधःपातनयन्त्रलक्षणञ्च)	७	३
रसस्य तिर्यक्पातनं (तिर्यक्पातनयन्त्रलक्षणञ्च)	,,	८
रसरोधनम्	,,	१७
रसनियमनम्	८	२
रसदीपनम्	८	७
रसस्य मुखोत्पादनम्	,,	१५
अभ्रकग्रासमानम्	९	९
बिडविधिः	१०	२
चारणम्	,,	५
गर्भद्रुतिः	११	७
बाह्यद्रुतिः	,,	१६
जारणम्	१२	९
जारणप्रमाणविशेषेण रसस्य नामगुणविशेषः	१३	२०
रञ्जनम्	१४	९
सारणम्	१५	३
क्रामणम्	१६	७
वेधनम्	,,	२०
रससेवनविधिः	१७	२२
द्वितीयोऽध्यायः ।		
(रसबन्धविधानम् ।)		
रसबन्धभेदाः	१८	२१
रसबन्धानां सामान्यलक्षणं	१९	२
रसबन्धनसाधनानि	,,	५
रसबन्धभेदानामुत्तमादिकत्वं	,,	८
मूलिकाबन्धस्य प्रथमप्रकारः	,,	१३
,, द्वितीयप्रकारः	२०	८
,, तृतीयप्रकारः	,,	२२
,, चतुर्थप्रकारः	२१	१०
,, पञ्चमप्रकारः	,,	१९
वज्रबन्धस्य प्रथमप्रकारः	२२	८
,, द्वितीयप्रकारः	२३	२
अभ्रद्रुतिबन्धः	,,	१५

विषयाः.	पृ.	पं.
हेमद्रुतिबन्धः	२४	९
वज्रद्रुतिबन्धः	,,	२२
धातुबन्धस्य प्रथमप्रकारः	२५	१३
,, द्वितीयप्रकारः	२६	८
,, तृतीयप्रकारः	,,	१९
,, चतुर्थप्रकारः	२७	८
,, पञ्चमप्रकारः	२८	३
द्वितीयाध्यायोपसंहारः	,,	१७
तृतीयोऽध्यायः।		
(रसभस्मविधिः।)		
रसभस्मभेदाः	२९	३
दरदात्पारदाकर्षणविधिः	,,	६
रसकर्पूरविधिः	,,	१५
उदयभास्कररसः	,,	२५
रक्तरसविधिः	३०	१०
रसमाणिक्यविधिः	,,	२१
गन्धकजारणम्	३१	६
रसपोटलीविधानम्	,,	१५
कृष्णभस्मविधिः	,,	२५
शुद्धरसभस्मविधिः	३२	१०
रसपर्पटी	,,	१६
द्वितीया रसपर्पटी	३३	१६
सूतभस्मनोऽन्यप्रकारः	३४	५
सूतभस्मसेवनगुणाः	,,	१६
चतुर्थोऽध्यायः।		
(धातुशोधनमारणम्।)		
अष्टधातुनिरूपणम्	३५	२
सुवर्णभेदाः	,,	८
सुवर्णशोधनम्	,,	१५
स्वर्णमारणस्य प्रथमप्रकारः	३६	२
,, द्वितीयप्रकारः	,,	७
,, तृतीयप्रकारः	,,	१२

विषयाः.	पृ.	पं.
स्वर्णमारणस्य चतुर्थप्रकारः	३६	१७
सुवर्णभस्मगुणाः	,,	२५
रूप्यभेदाः	३७	४
शुद्धरूप्यलक्षणम्	,,	१०
रूप्यशोधनम्	,,	१३
रूप्यमारणम्	,,	२०
रूप्यमारणस्य द्वितीयः प्रकारः	३८	२
रजतभस्मगुणाः	,,	७
ताम्रभेदाः	,,	१२
ताम्रशोधनम्	,,	१५
ताम्रमारणम्	,,	१८
ताम्रमारणस्य द्वितीयप्रकारः	,,	२५
,, तृतीयप्रकारः	३९	१२
,, चतुर्थप्रकारः	,,	२५
लोहभेदाः	४०	८
कान्तलोहभेदाः	,,	११
रोमककान्तलक्षणम्	,,	१४
भ्रामककान्तलक्षणम्	,,	१७
चुम्बककान्तलक्षणम्	,,	२०
द्रावककान्तलक्षणम्	,,	२३
शुद्धकान्तलोहलक्षणम्	,,	२६
मुण्डादीनामुत्तरोत्तरश्रेष्ठत्वम्	४१	४
लोहशोधनम्	,,	७
लोहमारणस्य प्रथमप्रकारः	,,	१२
,, द्वितीयप्रकारः	,,	२०
,, तृतीयप्रकारः	४२	२
लोहभस्मगुणाः	,,	७
वङ्गभेदाः	,,	१२
खुरवङ्गलक्षणम्	,,	१४
मिश्रकवङ्गलक्षणम्	,,	१६
वङ्गगुणाः	,,	१९
वङ्गशोधनम्	,,	२२

विषयाः.	पृ.	पं.
वङ्गमारणस्य प्रथमप्रकारः	४३	३
,, द्वितीयप्रकारः	,,	१०
शुद्धनागलक्षणम्	४४	४
नागशोधनम्	,,	७
नागमारणस्य प्रथमप्रकारः	,,	१०
,, द्वितीयप्रकारः	,,	२१
रीतिकाभेदास्तल्लक्षणं च	,,	२७
द्विविधरीतिकागुणाः	४५	४
श्रेष्ठरीतिकालक्षणम्	,,	७
हीनरीतिकालक्षणम्	,,	१०
रीतिकाशोधनम्	,,	१३
रीतिकामारणम्	,,	१६
कांस्यलक्षणम्	,,	२०
कांस्यशोधनम्	,,	२५
कांस्यमारणम्	,,	२७
कांस्यभस्मगुणाः	४६	२
वर्तलोहलक्षणम्	,,	४
वर्तलोहगुणाः	,,	७
वर्तलोहशोधनम्	,,	१२
वर्तलोहमारणम्	,,	१४
चतुर्थाध्यायोपसंहारः	,,	१६
पञ्चमोऽध्यायः।		
(महारसनिरूपणम्।)		
अष्टमहारसाः	४६	२४
अभ्रकभेदाः	,,	२८
वज्राभ्रलक्षणं गुणाश्च	४७	१०
पिनाकाभ्रलक्षणं तद्दोषाश्च	,,	१३
नागाभ्रलक्षणं ,,	,,	१६
मण्डूकाभ्रलक्षणं ,,	,,	२१
मृतवज्राभ्रगुणाः	,,	२५
सचन्द्रिकाभ्रभक्षणदोषाः	४८	४
अभ्रकशोधनम्	,,	७

विषयाः.	पृ.	पं.
अभ्रमारणम्	४८	१५
अभ्रसत्त्वपातनम्	,,	२५
अभ्रमारणस्य द्वितीयप्रकारः	४९	१२
,, तृतीयप्रकारः	,,	१९
अभ्रसत्त्वपातनस्यान्यप्रकारः	५०	२
अभ्रसत्त्वमारणम्	,,	२४
मृताभ्रसत्त्वगुणाः	५१	९
राजावर्तलक्षणम्	,,	१८
राजावर्तगुणाः	,,	२१
राजावर्तशोधनम्	,,	२४
राजावर्तमारणम्	५२	२
राजावर्तसत्त्वपातनम्	,,	५
वैक्रान्तलक्षणम्	,,	१०
वैक्रान्तभेदाः	,,	१३
वैक्रान्तगुणाः	,,	१६
वैक्रान्तशोधनम्	,,	२१
वैक्रान्तसत्त्वपातनम्	,,	२४
सस्यकलक्षणम्	५३	६
सस्यकगुणाः	,,	११
सस्यकशोधनम्	,,	१८
सस्यकमारणम्	,,	२१
सस्यकसत्त्वपातनम्	,,	२४
सस्यकसत्त्वमुद्रिकाकरणम्	,,	२७
विमलभेदा गुणाश्च	५४	५
विमलशोधनम्	,,	११
विमलमारणम्	,,	१३
विमलसत्त्वपातनम्	,,	१५
विमलसत्त्वप्रयोगः	,,	१९
शिलाजतुभेदास्तल्लक्षणानि च	५५	४
शुद्धशिलाजतुपरीक्षा	,,	१७
शिलाजतुगुणाः	,,	२०
शिलाजतुशोधनम्	,,	२६

विषयाः.	पृ.	पं.
शिलाजतुमारणम्	५६	२
कर्पूरशिलाजतुलक्षणं गुणाश्च	,,	९
रसक (खर्पर)भेदा गुणाश्च	,,	१४
रसकशोधनम्	,,	२१
रसकसत्त्वपातनम्	५७	२
रसकसत्त्वप्रयोगः	,,	१३
माक्षिकभेदाः	,,	२२
माक्षिकगुणाः	५८	२
माक्षिकशोधनम्	,,	५
माक्षिकसत्त्वपातनम्	,,	९

षष्ठोऽध्यायः ।

(उपरसनिरूपणम् ।)

विषयाः.	पृ.	पं.
अष्टावुपरसाः	५८	२६
तालकभेदा गुणाश्च	५९	२
तालकशोधनम्	,,	१०
तालकसत्त्वपातनम्	,,	१३
सौराष्ट्रीभेदा गुणाश्च	,,	२४
सौराष्ट्रीशोधनं सत्त्वपातनं च	६०	६
मनःशिलाभेदाः	,,	१०
मनःशिलागुणाः	,,	१६
मनःशिलाशोधनम्	,,	२०
मनःशिलासत्त्वपातनम्	,,	२३
अञ्जनभेदाः	,,	२७
सौवीराञ्जनलक्षणं गुणाश्च	६१	४
रसाञ्जनलक्षणं गुणाश्च	,,	७
स्रोतोऽञ्जनगुणाः	,,	१०
पुष्पाञ्जनगुणाः	,,	१३
नीलाञ्जनगुणाः	,,	१६
अञ्जनानां शोधनम्	,,	१९
अञ्जनसत्त्वपातनम्	,,	२२
गन्धकभेदाः	,,	२४
गन्धकगुणाः	६२	९
गन्धकशोधनम्	६२	१७
गन्धकतैलपातनम्	,,	२४
गन्धकयोगाः	६३	११
कङ्कुष्ठवर्णनम्	६४	२
कङ्कुष्ठगुणाः	,,	१२
कङ्कुष्ठशोधनम्	,,	१५
कङ्कुष्ठयोगाः	,,	१७
कासीसभेदास्तद्गुणाश्च	,,	२४
कासीसशोधनम्	६५	५
कासीससत्त्वपातनम्	,,	७
कासीसयोगः	,,	९
गैरिकभेदाः	,,	१७
गैरिकगुणाः	,,	२१
गैरिकशोधनम्	,,	२५
नवसारगुणाः	६६	२
विडगुणाः	,,	७
वराटिकालक्षणम्	,,	९
वराटिकागुणाः	,,	१३
वराटिकाशोधनम्	,,	१९
अग्निजारलक्षणम्	,,	२१
अग्निजारगुणाः	,,	२४
गिरिसिन्दूरलक्षणम्	,,	२७
गिरिसिन्दूरगुणाः	६७	२
दरदभेदा गुणाश्च	,,	५
दरदशोधनम्	,,	१३
मृद्दारशृङ्गलक्षणम्	,,	१६
मृद्दारशृङ्गगुणाः	,,	१९
साधारणरसशोधनम्	,,	२२

सप्तमोऽध्यायः ।

(नवरत्ननिरूपणम् ।)

विषयाः.	पृ.	पं.
नवरत्नानि	६८	३
माणिक्यभेदाः	,,	९

विषयाः.	पृ.	पं.
माणिक्यदोषाः	६८	१६
माणिक्यगुणाः	,,	१९
शुद्धमौक्तिकलक्षणम्	,,	२२
वर्ज्यमौक्तिकलक्षणम्	,,	२५
मौक्तिकगुणाः	६९	२
श्रेष्ठविद्रुमलक्षणम्	,,	५
सदोषविद्रुमलक्षणम्	,,	८
प्रवालगुणाः	,,	११
श्रेष्ठतार्क्ष्यलक्षणम्	,,	१४
त्याज्यतार्क्ष्यलक्षणम्	,,	१७
तार्क्ष्यगुणाः	,,	२०
श्रेष्ठपुष्परागलक्षणम्	,,	२३
त्याज्यपुष्परागलक्षणम्	७०	२
पुष्परागगुणाः	,,	५
वज्रभेदाः	,,	८
वज्रगुणाः	,,	२३
रत्नदोषाः	७१	३
रत्नशोधनम्	,,	७
वज्रशोधनम्	,,	१५
वज्रमारणम्	,,	१८
वज्रयोगाः	७२	८
नीलभेदाः	,,	१८
श्रेष्ठनीललक्षणम्	,,	२२
त्याज्यनीललक्षणम्	,,	२५
नीलगुणाः	७३	२
श्रेष्ठगोमेदलक्षणम्	,,	५
वर्ज्यगोमेदलक्षणम्	,,	१०
गोमेदगुणाः	,,	१३
श्रेष्ठवैदूर्यलक्षणम्	,,	१६
त्याज्यवैदूर्यलक्षणम्	,,	१९
वैदूर्यगुणाः	,,	२२
रत्नमारणम्	,,	२५
रत्नद्रुतिविधानम्	७४	२
रत्नद्रुतिलक्षणम्	,,	१३
सप्तमाध्यायोपसंहारः	,,	२१

अष्टमोऽध्यायः ।

(ज्ञातरसनिरूपणम् ।)

विषयाः.	पृ.	पं.
वातज्वरे ज्वराङ्कुशरसः	७५	८
विषमज्वरे ज्वरारिरसः	,,	१३
शीतज्वरादौ तरुणज्वरारिरसः	,,	२२
दोषज्वरे ज्वरघ्नीगुटिका	७६	४
सर्वज्वरे ज्वरकृन्तनो रसः	,,	११
,, ज्वरारिरसः	,,	१६
,, सूर्यरसः	,,	१९
,, प्रतिज्ञावाचको रसः	,,	२२
,, ज्वराङ्कुशो रसः	७७	४
शीतज्वरे ज्वराङ्कुशो रसः	,,	८
श्वासादौ शङ्खोदररसः	,,	१३
अतिसारे आनन्दभैरववटी	,,	२०
सर्वातिसारे अतिसारभैरववटी	,,	२४
अतिसारे कनकसुन्दरीवटी	७८	४
ग्रहण्यादौ कर्पूरसुन्दरीवटी	,,	९
ग्रहण्यां ग्रहणीकपाटरसः	,,	१७
,, वज्रकपाटरसः	७९	२
अतिसारे अतिसारहरो रसः	,,	१६
,, मलपाचनी गुटी	,,	१९
अतिसाराङ्कुशरसः	,,	२४
अमृतत्नवरसः	८०	२
पाण्डुनाशनरसः	,,	८
द्वितीयपाण्डुनाशनरसः	,,	१८
पाण्डुसूदनरसः	,,	२५
राजयक्ष्मणि मृगाङ्करसः	८१	८
हेमगर्भपोटलीरसः	८२	४
द्वितीयपोटलीरसः	,,	२४

विषयाः.	पृ.	पं.
राजमृगाङ्करसः	८३	१८
लोकनाथरसः	८४	२
सूचिकाभरणो रसः	,,	१४
पञ्चवक्त्रो रसः	,,	२५
द्वितीयः पञ्चवक्त्रो रसः	८५	८
उन्मत्तरसः	,,	१६
सन्निपाताञ्जनरसः	,,	२१
कनकसुन्दरो रसः	,,	२६
सन्निपातभैरवो रसः	८६	८
कासश्वासयोः पञ्चामृतरसः	८७	२
वातरोगे वातनाशनो रसः	,,	८
उदरे विरेकीरसः	,,	२१
,, इच्छाभेदीरसः	८८	२
क्षयादौ अग्निरसः	,,	७
मन्दाग्नौ रामबाणरसः	,,	१६
,, वह्निसूतरसः	,,	२२
कासश्वासयोः सूर्यावर्तरसः	,,	२७
अतिसारे स्वच्छन्दभैरवरसः	८९	५
वृद्ध्यादौ त्रिविक्रमरसः	,,	१०
कुष्ठरोगे तालकेश्वररसः	,,	१६
,, कुष्ठकुठाररसः	,,	२४
,, कुष्ठघ्नरसः	९०	६
श्वित्रे सूर्यभक्तो रसः	,,	१४
श्वित्रे लेपः	,,	२१
कुष्ठे सर्वेश्वरो रसः	,,	२४
,, स्वर्णक्षीरीरसः	९१	१०
सर्वमेहे मेहबद्धरसः	,,	१९
संमूढवाते महावह्निरसः	९२	४
जठररोगे विद्याधररसः	,,	११
अर्शसि त्रिनेत्ररसः	,,	१६
शूले शूलगजकेसरीरसः	,,	२१
अग्निमान्द्यादौ अग्नितुण्डावटी	९३	२

विषयाः.	पृ.	पं.
सर्वाजीर्णे अजीर्णकण्टकरसः	९३	७
श्लेष्मरोगे मन्थानभैरवरसः	,,	१३
श्वासादौ सूर्यावर्तो रसः	,,	१८
श्वासकासयोर्हेमादिपर्पटीरसः	,,	२३
कासादौ अग्निकुमाररसः	९४	७
अग्निमान्द्यादौ अग्निप्रदो रसः	,,	२२
उदरे त्रिभुवनकीर्तिरसः	९५	२
मेदोरोगे स्थौल्यापकर्षणो रसः	,,	९
वातमेहे वातमेहान्तकरसः	,,	१३
सर्वमेहे प्रमेहाङ्कुशरसः	,,	१६
,, मेहारिरसः	,,	१९
मेदोरोगे स्थौल्यगजकेसरी रसः	,,	२२
कुष्ठादौ सिद्धपञ्चाननरसः	९६	८
शीतवाते शीतारिरसः	,,	१३
राजयक्ष्मणि कुमुदेश्वरो रसः	,,	१८
,, यक्ष्महरो रसः	,,	२४
,, पूर्णचन्द्ररसः	९७	४
,, स्वर्णपत्ररसः	,,	११
,, सर्वसुन्दरो रसः	,,	१६
त्रिदोषे त्रिदोषशमनो रसः	,,	२१
पित्तरोगे पित्तकृन्तनो रसः	९८	२
श्लेष्मलरोगे श्लेष्मकुठाररसः	,,	७
मेहरोगे मेहनाशनरसः	,,	११
,, मेहाङ्कुशरसः	,,	१४
सर्वरोगे मृत्युञ्जयरसः	,,	१७
कृमिरोगे विरेचनी गुटिका	,,	२१
राजयक्ष्मणि अमरकलानिधिरसः	९९	२
,, भास्कररसः	,,	७
वाजीकरणार्थं कामदेवरसः	,,	१५
,, कन्दर्पसुन्दररसः	१००	५
सर्वरोगे राजमृगाङ्करसः	,,	१७
वातकफरोगेषु अमृतसुन्दरोरसः	,,	२४

विषयः.	पृ.	पं.
ज्वरादौ खेचरीगुटिका	१०१	४
सर्वरोगे अमरसुन्दरो रसः	,,	१३
,, तालकराजरसः	,,	१८
अश्मरीरोगे अश्मरीभिद्रसः	१०२	२
,, अश्मरीभेदको रसः	,,	६
वातरोगे त्रिपुरभैरवरसः	,,	११
,, ,,	,,	१५
अपस्मारे अञ्जनम्	,,	१८
,, ,,	,,	२१
विषमज्वरेऽञ्जनम्	,,	२४
कृमिरोगे कृम्यङ्कुशरसः	१०३	२
सर्वरोगे हयचोलीवटिका	,,	५
अष्टमाध्यायोपसंहारः	,,	१०

नवमोऽध्यायः ।

(दिव्यौषध्यादिनिरूपणम् ।)

दिव्यौषध्यः	१०३	१९
रसौषध्यः	१०४	२३
महौषध्यः	१०५	१९
रसाधिका महौषध्यः	१०६	११

दशमोऽध्यायः ।

(यन्त्रादिनिरूपणम् ।)

यन्त्रशब्दनिरुक्तिः	१०७	११
यन्त्रनामानि	,,	१४
मूषापर्यायाः	११२	६
योगमूषालक्षणम्	११३	२
गारमूषालक्षणम्	,,	५
वरमूषालक्षणम्	,,	९
वर्णमूषालक्षणम्	,,	१३
रूप्यमूषालक्षणम्	,,	१८
बिडमूषालक्षणम्	,,	२०
वज्रमूषालक्षणम्	११४	२

विषयाः	पृ.	पं.
वृन्ताकमूषालक्षणम्	११४	९
गोस्तनीमूषालक्षणम्	,,	१३
मल्लमूषालक्षणम्	,,	१६
पक्वमूषालक्षणम्	,,	१९
महामूषालक्षणम्	,,	२१
मञ्जूषमूषालक्षणम्	११५	२
गर्भमूषालक्षणम्	,,	५
मुशलमूषालक्षणम्	,,	८
कोष्ठिकाप्रयोजनम्	,,	११
अङ्गारकोष्ठिकालक्षणम्	,,	१४
पातालकोष्ठिकालक्षणम्	११६	११
गारकोष्ठिकालक्षणम्	,,	१७
तिर्यग्प्रधमनकोष्ठिका	११७	२
महापुटलक्षणम्	,,	५
गजपुटलक्षणम्	,,	११
छगणपर्यायाः	,,	१७
वाराहपुटलक्षणम्	,,	२०
कुक्कुटपुटलक्षणम्	,,	२२
कपोतपुटलक्षणम्	,,	२५
गोवरपुटलक्षणम्	,,	२७
मृद्भाण्डपुटलक्षणम्	११८	२
वालुकापुटलक्षणम्	,,	५
भूधरपुटलक्षणम्	,,	९
लावकपुटलक्षणम्	,,	१२

एकादशोऽध्यायः ।

(धातुकौतुकम् ।)

हेमकरणस्य प्रथमप्रकारः	११८	२१
,, द्वितीयप्रकारः	११९	२
,, तृतीयप्रकारः	,,	८
,, चतुर्थप्रकारः	,,	१२
,, पञ्चमप्रकारः	,,	२५
,, षष्ठप्रकारः	१२०	१४

विषयाः	पृ.	पं.
हेमक्रियायाः सप्तमप्रकारः	१२१	७
,, अष्टमप्रकारः	,,	११
,, नवमप्रकारः	,,	१६
,, दशमप्रकारः	,,	२१
तारक्रियायाः प्रथमप्रकारः	१२२	२
,, द्वितीयप्रकारः	,,	१२
,, तृतीयप्रकारः	,,	२०
,, चतुर्थप्रकारः	१२३	१६
,, पञ्चमप्रकारः	,,	१९
,, षष्ठप्रकारः	,,	२४
तारक्रियायाः सप्तमप्रकारः	१२४	५
,, अष्टमप्रकारः	,,	१६
,, नवमप्रकारः	१२५	२
,, दशमप्रकारः	,,	१०
,, एकादशप्रकारः	,,	१४
हेमक्रियाया द्वादशः प्रकारः	,,	१७
,, त्रयोदशः ,,	,,	२३
तारक्रियाया एकादशः,,	१२६	३
सुवर्णस्य वर्णोत्कर्षक्रिया	,,	१३
हेमक्रियायाश्चतुर्दशः प्रकारः,,		२५
तारक्रियाया द्वादशः ,,	१२७	६
,, त्रयोदशः ,,	,,	१५
,, चतुर्दशः ,,	,,	२५
हेमक्रियायाः पञ्चदशः,,	१२८	२
,, षोडशः ,,	,,	६
हेम्नो वर्णोत्कर्षप्रकारः	१२८	१०
तारक्रियायाः पञ्चदशः प्रकारः,,		१३
,, षोडशः ,,	,,	१६
हेमक्रियायाः सप्तदशः ,,	,,	२२
तारक्रियायाः ,, ,,	१२९	४
कृत्रिममौक्तिककरणम्	,,	१२
सूक्ष्ममौक्तिकेभ्यो बृहन्मौक्तिककरणम्	,,	१८
हेमक्रियाया अष्टादशः प्रकारः	१३०	२
कृत्रिमप्रवालकरणम्	,,	१९

द्वादशोऽध्यायः ।

(वाजीकरणनिरूपणम् ।)

विषयाः	पृ.	पं.
वाजीकरी वटिका	१३१	३
वाजीकरो लेहः	,,	२०
द्वितीयो वाजीकरो लेहः	१३२	२
तृतीयो ,, ,,	,,	८
चतुर्थो ,, ,,	,,	१४

त्रयोदशोऽध्यायः ।

(शुक्रस्तम्भयोगाः ।)

विषयाः	पृ.	पं.
शुक्रस्तम्भकरी वटिका	१३३	३
द्वितीया शुक्रस्तम्भकरी वटिका,,		१३
तृतीया ,, ,,	,,	२१
शुक्रस्तम्भकरा वटकाः	१३४	२
शुक्रस्तम्भकरं चूर्णम्	,,	११
ग्रन्थकर्तुर्वंशादिवर्णनम्	,,	१४

रसप्रकाशसुधाकरान्तर्गतविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

रसप्रकाशसुधाकरस्य पाठसंशोधनम् ।

अपपाठः	सुपाठः	पृ.	पं.
भूधरः	शैलः	२	१२
मृण्मयी	मृन्मयी	६	११
ऊर्ध्वगं	ह्यूर्ध्वगं	,,	२१
वेदाभाग०	वेदा भाग०	१२	१७
मृन्मया	मृन्मयी	१५	७
स्थाप्येत्यर्थः	संस्थाप्येत्यर्थः	२२	२५
भित्वा	भित्त्वा	२३	२२
रुन्धयेत्	रोधयेत्	२५	५
निषिञ्चयेत्	निषेचयेत्	,,	१९
रौप्येन	रौप्येण	२६	८
०रूगद्दम्	०रूयद्दम्	,,	२६
निरुन्धयेत्	निरोधयेत्	२७	१८
दरदमतत्रतंसुरक्तसुशोभि	दरदमत्र सुरक्तसुशोभनं	२९	६
हिङ्गुराजिका०	हिङ्गुराजी०	३४	६
विमर्दयेत्	विमर्द्य	,,	,,
रसेन सार्धं हि कुमारिकाया	सार्धं रसेनापि कुमारिकाया	,,	७
०शोषिताम्	०शुष्काम्	,,	,,
गोलकं	गोलं	,,	८
दोलया	यन्त्रे	,,	९
०रसेन वि०	०रसकैर्वि०	,,	१२
मसृणखल्वतले	श्लक्ष्णखल्वतलके	,,	,,
प्रतिरसं च विशोष्य भक्षये०	भक्षयेत्प्रतिरसं विशोष्य च	,,	१३
तु ध्मापयेत्	धमेत्तु	३७	१४
शनैर्विधम्यमानं	शनैर्विध्मायमानं	,,	१६
ह्यधोर्ध्वं	ह्यूर्ध्वाधो	,,	२३
निरुन्ध्याथ	निरुध्याथ	३८	२२
भवेत्	च	४०	२
दुखाद्यः स्पृष्टो	दुखाद्यत् स्पृष्टं	,,	२३
रीतिपात्रणि	रीतिपत्राणि	४५	१७
धान्याभ्रकेन	धान्याभ्रकेण	५०	६
गुग्गुलोपेतैः	गुग्गुलूपेतैः	५५	२६

सततं	सप्ताहं	६१	२०
हि-	जनाः	६४	६
वाजिनां नालं	वाजिनालं	,,	८
गौरवान्वितम्	भारयुक्तम्	,,	१०
०शूलहृत्परं	०शूलहन्तृ	,,	१३
परं	वै	६८	२०
मसृणं	चिक्कणं	६९	२४
बुधैः	वै	७०	१२
पानीयकृता सगर्भता	पानीयकृतस्तु गर्भः	७१	१
चर्तुवारमथो	चतुर्वारमथो	,,	१८
भागत्रिंशकं	भागविंशकं	७२	१२
०पूरिते	०पूर्णे	७४	३
सिद्धिदा यदा	सिद्धयोगा	,,	१५
प्रदत्त्वा	प्रदाय	७५	१०
साब्धिशोषणम्	साब्धिशोषम्	,,	९
आरण्यैर्वै	ह्यारण्यैर्वै	७८	२०
एषः	सोऽयम्	८२	२
पुटे	गर्ते	,,	१३
गोलं	गोलं	८६	११
कषे	कर्षे	,,	१४
समं तीक्ष्णभवं विमर्द्य	तुल्यं तीक्ष्णजं संविमर्द्य	८८	८
कन्यारसैर्गोलमथो विधाय	कन्याद्रावैर्गोलकं कारयित्वा	,,	,,
रसं	सूतं	९०	१४
०पाययेयत्तथा	०पाययेत्तथा	,,	५
रसैरेषां	द्रावैरेषां	९४	१०
बलिवसाऽप्यथ चाभ्र भस्मकम्	गन्धकं गगनभस्मकं क्षिपेत्	९५	१६
पाचयेत्	पक्कं	९६	१४
द्रुग्धेन	दुग्धेन	१००	२०
प्रकूर्यात्	प्रकुर्यात्	१०१	२०
महौषध्यौ	महौषध्यो	१०६	९
०चन्द्रोकृतिर्घ घर्षश्चैव	०चन्द्राकृतिर्घर्षश्चैव	१०८	२५
ह्यङ्गुलाच	ह्यङ्गुलाच्च	११५	८
विधाकारान्	विविधाकारान्	,,	१२
०वृद्वैर्हि	०वृद्धैर्हि	१२६	१४
मृत्खेपरे	मृत्खर्परे	१२८	१७

श्रीयशोधरविरचितो

रसप्रकाशसुधाकरः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

मङ्गलाचरणम् ।

शशिक[1]लोल्लसितं हि शुभाननं शिवनिधानमधोक्षजपूजित[2]म् ।
जननपालनसंहरणात्मकं हरिहरं प्रथमं प्रणमाम्यहम् ॥ १ ॥
कुमुदकुन्दसिताम्बरधारिणीं विमलमौक्तिकहारसु[3]शोभिताम् ।
सकलसिद्धगणैः परिसेवितां परिणमामि भजामि च शारदाम् २
वदनकुञ्जरमभ्रदलद्युतिं त्रिनयनं च चतुर्भुजवामनम् ।
कनकरत्नसुशोभितशेखरं गणपतिं प्रथमं प्रणमाम्यहम् ॥ ३ ॥
गिरिशधाम सदा महदद्भुतं सकलरोगविघातकरं परम् ।
सकलसिद्धिविधानविशारदं प्रणतपापहरं भवपारदम् ॥ ४ ॥

ग्रन्थानुक्रमणिका ।

प्रथमं पारदोत्पत्तिं कथयामि यथातथम् ।
ततः शोधनकं तस्य तथाऽष्टादशक[5]र्मभिः ॥ ५ ॥
चतुर्धा [6]बन्धविज्ञानं भस्मत्वं पारदस्य च ।
धातूनां शोधनं चैव मारणं गुणवर्णनम् ॥ ६ ॥
अष्टौ महारसाः सम्यक् प्रोच्यन्तेऽत्र मया खलु ।
तथा चोपरसानां हि गुणाः शोधनमारणम् ॥ ७ ॥

---

१ 'शशिकलाकलितं' इति पा० । २ 'अथो ऋषिपूजितम्' इति पा० । ३ '°रत्नसु°' इति पा० । ४ '°समूह°' इति पा० । ५ 'कर्म च' इति पा० । ६ 'बन्धनं चैव' इति पा० ।

द्रुतिपातं च सर्वेषां कथयामि सुविस्तरम् ।
रत्नानां गुणदोषांश्च तथा शोधनमारणम् ॥ ८ ॥
क्रामणं रञ्जनं चैव द्रुतिमेलनकं रसे ।
रसांश्च शतसंख्याकान् कथयामि सुविस्तरात् ॥ ९ ॥
औषधीनां समाख्याता भेदाश्चत्वार एव च ।
दिव्यौषध्यो रसौषध्यः सिद्धौषध्यस्तथा पराः ॥ १० ॥
महौषध्य इति प्रोक्ता यन्त्राण्यथ पुटानि च ।
मूषाश्चैव हि धातूनां कौतुकानि समासतः ॥ ११ ॥
वाजीकरणयोगाश्च शुक्रस्तम्भकराश्च ये ।
नातिविस्तरसंक्षेपात् ग्रन्थेऽस्मिन् परिकल्पिताः ॥ १२ ॥

रसोत्पत्तिवर्णनम् ।

हिमालयात्पश्चिमदिग्विभागे गिरीन्द्रनामा रुचिरोऽस्ति भूधरः ।
तत्सन्निधानेऽतिसुवृत्तकूपे साक्षाद्रसेन्द्रो निवसत्ययं हि ॥१३॥
कुमारिका रूपगुणेन युक्ता स्वलङ्कृता वाहवरेऽधिरूढा ।
तत्रागता कूपमवेक्षमाणा[१] निवर्तिता सा महता जवेन ।
प्रधावितः सूतवरश्चतुर्षु ककुप्सु भूमौ पतितो हि नूनम् ॥१४॥
कूपस्य परितः सम्यक् क्षेत्रं द्वादशयोजनम् ।
विस्तीर्णं च सुवृत्तं हि पारदस्य समीरितम्[२] ॥ १५ ॥
तन्मृदः पातने यन्त्रे पातितः खलु रोगहा ।
जायते रुचिरः साक्षादुच्यते पारदः स्वयम् ॥ १६ ॥
कूपाद्विनिसृतः सूतश्चतुर्दिक्षु गतो द्विजः ।
क्षत्रियो वैश्यशूद्रौ च चतुर्धा जायते खलु ॥ १७ ॥
श्वेता कृष्णा तथा पीता रक्ता वै जायते छविः ।
प्राच्यां याम्यां प्रतीच्यां च कौवेर्यां च दिशि क्रमात् ॥१८॥

१ 'कूपसमीक्षणाय' इति पा० । २ 'समाहितम्' इति पा० ।

श्वेतः श्वेतविधाने[१] स्यात्कृष्णो देहकरस्तथा ।
पीतवर्णः स्वर्णकर्ता रक्तो रोगविनाशकृत् ॥ १९ ॥
सर्वे एकीकृता एव सर्वकार्यकराः सदा ।
सेविताः सर्वरोगघ्नाः सर्वसिद्धिविधायकाः ॥ २० ॥
इत्थं सूतोद्भवं ज्ञात्वा न रोगैर्बाध्यते खलु ।
शोधितो मारितः[२] सम्यक् क्रामितः सारितः शुभः ॥२१॥

अष्टादशरससंस्काराः ।

स्वेदनं मर्दनं चैव मूर्च्छनं स्यात्तदुत्थितम् ।
पातनं रोधनं[३] सम्यक्नियमश्चाथ दीपनम् ॥ २२ ॥
तथाऽभ्रकग्रासमानं चारणं च क्रमेण हि ।
गर्भद्रुतिर्बाह्यद्रुतिर्द्रुतिजारणकं तथा ॥ २३ ॥
रञ्जनं सारणं प्रोक्तं क्रामणं वेधकर्म च ।
सेवनं पारदस्याथ कर्माण्यष्टादशैव हि ॥ २४ ॥
उद्देशतो मयाऽत्रैव नामानि कथितानि वै ।

रसदोषाः ।

दोषाः पञ्च समुद्दिष्टाः पारदानां भिषग्वरैः ॥ २५ ॥
मलो विषं तथा वह्निर्मदो दर्पश्च वै क्रमात् ।
मूर्च्छां मृत्युं मदं चैव स्फोटं कुर्युश्शिरोभ्रमम् ॥ २६ ॥

रसकञ्चकाः ।

कञ्चुकाः सप्त सूतस्य कथयामि यथार्थतः ।
नामानि कथयाम्येषां देवीशास्त्रानुसारतः ॥ २७ ॥
मृच्छैलजलशुल्बायोनागवङ्गसमुद्भवाः ।
पारदे कञ्चुकाः सप्त ततस्तैश्च विषोपमः ॥ २८ ॥

१ श्वेतविधाने तारकर्मणि रौप्यकरणे इत्यर्थः । २ 'जारितः' इति पा० । ३ रोधनसंस्कारस्थाने आयुर्वेदप्रकाशे बोधनाख्यः संस्कार उक्तः, तदुक्तं,–"एवं कदर्थितः सूतः षण्डत्वमधिगच्छति । तन्मुक्तयेऽस्य क्रियते बोधनं कथ्यते हि तत्"–इति ।

द्वादशैव हि दोषाः स्युर्यैर्न निष्काशिता द्विजैः ।
तेषां न रससिद्धिः स्यादपरं यमसन्निभाः ॥ २९ ॥
तस्माद्दोषापहरणं कर्तव्यं भिषगुत्तमैः ।

स्वेदनम् ।

ततः स्वेदनकं कुर्याद्यथावत्तु शुभे दिने ॥ ३० ॥
सूतस्य स्वेदनं कार्यं दोलायन्त्रेण वार्तिकैः ।
क्षारौ चाम्लेन सहितौ तथा च पटुपञ्चकम् ॥ ३१ ॥
त्रिकटु त्रिफला चैव चित्रकेण समन्विता ।
पुष्पकासीससौराष्ट्र्यौ सर्वैरेव तु मर्दयेत् ॥ ३२ ॥
औषधानि समांशानि रसादष्टमभागतः ।
कृत्वाऽन्धमूषां तेषां तु तन्मध्ये पारदं क्षिपेत् ॥ ३३ ॥
त्रिगुणेन सवस्त्रेण भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ।
गुणेन खण्डे काष्ठस्य बद्ध्वा तु रसपोटलीम् ॥ ३४ ॥
लम्बायमानां भाण्डे तु तुषवारिप्रपूरिते ।
त्रिदिनं स्वेदयेत्सम्यक् स्वेदनं तदुदीरितम् ॥ ३५ ॥

मर्दनम् ।

अथ मर्दनकं कर्म येन शुद्धतमो रसः ।
प्रजायते, विस्तरेण कथयामि यथातथम् ॥ ३६ ॥
खल्वे विमर्दयेत्सूतं दिनानि त्रीणि चैव हि ।
अथ खल्वप्रमाणं हि वक्ष्यतेऽत्र मयाऽधुना ॥ ३७ ॥

---

१ न केवलं रससिद्धिरेव न स्यात्, अपरं यमसन्निभा दोषाः स्युरित्यर्थः । २ "क्षाराम्लैरौषधैर्वाऽपि दोलायन्त्रे स्थितस्य हि । पचनं स्वेदनाख्यं स्यान्मलशैथिल्यकारकम्" (र. चू. अ. ४)। ३ वार्तिकैरिति गुरुपरंपराप्राप्तज्ञानैः । ४ 'अन्धमूषा कृता तेषां तन्मध्ये' इति पा० । ५ घटमुखस्थे काष्ठखण्डे दण्डाकारे रसपोटलीं बद्ध्वेत्यर्थः । ६ 'उदितैरौषधैः सार्धं सर्वाम्लैः काञ्जिकैरपि । पेषणं मर्दनाख्यं स्याद्बहिर्मलविनाशनम्' (र. चू. अ. ४)।

कलाङ्गुलस्तदायामश्चोत्सेधोऽपि नवाङ्गुलः ।
विस्तरेण तथा कुर्यान्निम्नत्वेन षडङ्गुलम् ॥ ३८ ॥
त्र्यङ्गुलः कण्ठविस्तारो मध्येऽतिमसृणीकृतः ।
अर्धचन्द्राकृतिश्चापि मर्दकोऽत्र दशाङ्गुलः ॥ ३९ ॥
सूतः पञ्चपलस्तस्मिन् शोधनीयो भिषग्वरैः ।
स्वेदनोद्दिष्टभैषज्यैर्मर्दयेत्काञ्जिकैस्त्र्यहम् ॥ ४० ॥
बहिर्मलविनाशाय रसराजं तु निश्चितम् ।
उष्णकाञ्जिकतोयेन क्षालयेत्तदनन्तरम् ॥ ४१ ॥

मूर्च्छनम् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि पारदस्य तु मूर्च्छनम् ।
मूर्च्छनं दोषविध्वंसि सप्तकञ्चुकनाशनम् ॥ ४२ ॥
स्वर्जिका यावशूकश्च तथा च पटुपञ्चकम् ।
अम्लौषधानि सर्वाणि सूतेन सह मर्दयेत् ॥ ४३ ॥
खल्वे दिनत्रयं तावद्यावन्नष्टत्वमाप्नुयात् ।
स्वरूपस्य विनाशेन मूर्च्छनं तदिहोच्यते ॥ ४४ ॥
निर्मलत्वमवाप्नोति ग्रन्थिभेदश्च जायते ।

उत्थापनम् ।

अथोत्थापनकं कर्म पारदस्य भिषग्वरैः ॥ ४५ ॥

---

१ कलाङ्गुलः षोडशाङ्गुलः । २ विस्तरेण तथा कुर्यादिति विस्तारोऽपि नवाङ्गुल इत्यर्थः । ३ 'अर्धचन्द्राकृतिर्द्रोणी' इति पाठान्तरम् । तत्र अर्धचन्द्राकृतिः, द्रोण्याकृतिश्चेति ग्रन्थकर्तुरभिप्रायो ज्ञेयः, 'द्रोण्यर्धचन्द्राकृतिः' इति रसेन्द्रचूडामणौ (अ. ४) खल्वलक्षणे सोमदेवः । ४ 'रसराजस्य' इति पा० । ५ "मूर्च्छनोद्दिष्टभैषज्यैर्नष्टपिष्टत्वकारकम् । तन्मूर्च्छनं हि संप्रोक्तं सर्वदोषविनाशनम्" ॥ "स्वरूपस्य विनाशेन पिष्टित्वापादनं हि यत्। विप्रुषैर्वर्जितः सूतो नष्टपिष्टः स उच्यते" (र. चू. अ. ४)। ६ स्वरूपविनाशेनात्र नष्टपिष्टताऽपेक्षिता । ७ पारदकञ्चुकयोर्योऽयं ग्रन्थिः संबन्धः तस्य भेदो विनाश इत्यर्थः । ८ "स्वेदातपादियोगेन स्वरूपापादनं हि यत् । तदुत्थापनमित्युक्तं मूर्च्छाव्यापत्तिनाशनम्" (र. चू. अ. ४)।

करणीयं प्रयत्नेन रसशास्त्रस्य वर्त्मना ।
दोलायन्त्रे ततः स्वेद्यः पूर्ववद्दिवसत्रयम् ॥ ४६ ॥
सूर्यातपे मर्दितोऽसौ दिनमेकं शिलातले ।
उत्थापनं भवेत्सम्यङ्मूर्च्छादोषविनाशनम् ॥ ४७ ॥

पातनभेदाः ।

पातनं हि महत्कर्म कथयामि सुविस्तरम् ॥ ४८ ॥
त्रिधा पातनमित्युक्तं रसदोषविनाशनम् ।
ऊर्ध्वपातस्त्वधःपातस्तिर्यक्पातः क्रमेण हि ॥ ४९ ॥

ऊर्ध्वपातनम् ।

ऊर्ध्वपातनयन्त्रस्य लक्षणं तदिहोच्यते ।
मृण्मयी स्थालिका कार्या चोच्छ्रिता तु षडङ्गुला ॥ ५० ॥
मुखे सप्ताङ्गुलायामा परितस्त्रिदशाङ्गुला ।
इयन्माना द्वितीया च कर्तव्या स्थालिका शुभा ॥ ५१ ॥
क्षारद्वयं रामठं च तथा हि पटुपञ्चकम् ।
अम्लवर्गेण संयुक्तं सूतं तैस्तु विमर्दयेत् ॥ ५२ ॥
लेपयेत्तेन कल्केन अधःस्थां स्थालिकां शुभाम् ।
उपरिस्थामधोवक्त्रां दत्त्वा संपुटमाचरेत् ॥ ५३ ॥
सभस्मलवणेनैव मुद्रां तत्र प्रदापयेत् ।
चुल्ल्यां स्थालीं निवेश्याथ धान्याग्निं तत्र कारयेत् ॥ ५४ ॥
तस्योपरि जलाधानं चतुर्यामावधिं कुरु ।
स्वाङ्गशीतलतां ज्ञात्वा ऊर्ध्वगं ग्राहयेद्रसम् ॥ ५५ ॥

---

१ नष्टपिष्टितां प्राप्तस्य पुनः स्वरूपापादनमित्यर्थः । २ पातनप्रयोजनं "मिश्रितौ चेन्नागवङ्गौ रसे विक्रयहेतुना । ताभ्यां स्यात् कृत्रिमो दोषस्तन्मुक्तिः पातनत्रयात्" (आ. प्र.) । ३ परितस्त्रिदशाङ्गुलेति त्रयोदशाङ्गुलविस्तृतेत्यर्थः । ४ जलाधानमिति चतुर्गुणं वस्त्रं जलेनार्द्रीकृत्य यन्त्रोपरि संस्थाप्यं, शुष्के च पुनर्जलेनार्द्रीकृत्य पुनः संस्थाप्यं, एवं चतुर्यामावधिं कुर्यादित्यर्थः ।

ऊर्ध्वपातनयन्त्रं हि तदेवं परिकीर्तितम् ।

अधःपातनम् ।

पूर्वोक्तां स्थालिकां सम्यग्विपरीतां तु पङ्किले ॥ ५६ ॥
गर्ते तु स्थापितां भूमौ ज्वालयेन्मूर्ध्नि पावकम् ।
यामत्रितयपर्यन्तमधः पतति पारदः ॥ ५७ ॥
अधःपातनयन्त्रं हि कीर्तितं रसवेदिना ।

तिर्यक्पातनम् ।

पूर्वोक्तैरौषधैः सार्धं रसराजं विमर्दयेत् ॥ ५८ ॥
तिर्यग्घटे रसं क्षिप्त्वा तन्मुखे ह्यपरो घटः ।
कनीयानुदरे छिद्रं छिद्रे चायसनालिकाम् ॥ ५९ ॥
नालिकां जलपात्रस्थां कारयेच्च भिषग्वरः ।
अधस्ताद्रसयन्त्रस्य तीव्राग्निं ज्वालयेद्बुधः ॥ ६० ॥
यामत्रितयपर्यन्तं तिर्यक्पातो भवेद्रसः ।
यन्त्राणां पातनानां च त्रितयं सुकरं खलु ॥ ६१ ॥
कथितं हि मया सम्यग्रसागमनिदर्शनात् ।

रोधनम् ।

अधुना कथयिष्यामि रसरोधनकर्म च ॥ ६२ ॥
सिन्धूद्भवं दशपलं जलप्रस्थत्रयं तथा ॥ ६३ ॥
धारयेद्घटमध्ये च पारदं दोषवर्जितम् ।
पिधानेन यथा सम्यक् मुद्रितं मृत्स्नया खलु ॥ ६४ ॥
निर्वाते निर्जने देशे धारयेद्दिवसत्रयम् ।
अनेनैव प्रकारेण रोधनं कुरु वैद्यराट् ॥ ६५ ॥

---

१ तिर्यक्पातशब्दवाच्य इत्यर्थः । २ "जलसैन्धवयुक्तस्य रसस्य दिवसत्रयम् । स्थितिराप्यायनी कुम्भे याऽसौ रोधनमुच्यते" (र. चू. अ. ४) । आप्यायनीति मर्दनमूर्च्छनपातैः कदर्थनेन मन्दवीर्यतांगतस्य पुनर्वीर्यकर्त्रीत्यर्थः । "मर्दनमूर्च्छनपातैः कदर्थितो भवति मन्दवीर्यस्तु" इति रसहृदये गोविन्दभिक्षुः । ३ 'बोधनं' इति पा० ।

नियमनम्[1] ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि नियमं पारदस्य च ।
यत्कृते चपलत्वं हि रसराजस्य शाम्यति ।
जलसैन्धवसंयुक्तो घटस्थो हि रसोत्तमः ॥ ६६ ॥
दिनत्रयं स्वेदितश्च वीर्यवानपि जायते ।

दीपनम्[2] ।

अथेदानीं प्रवक्ष्यामि रसराजस्य दीपनम् ॥ ६७ ॥
बुभुक्षा व्यापकत्वं च येन सम्यक् प्रजायते ।
राजिका लवणं चैव मरिचं शिग्रुटङ्कणे ॥ ६८ ॥
पुष्पकासीसकं काङ्क्षी काञ्जिकेन समन्वितैः ।
दिनानि त्रीणि संस्वेद्य पश्चात्क्षारेण मर्दयेत् ॥ ६९ ॥
अनेनैव प्रकारेण दीपनं जायते ध्रुवम् ।
तीव्रत्वं वेगकारित्वं व्यापकत्वं बुभुक्षुता ॥ ७० ॥
बलवत्त्वं विशेषेण कृते सम्यक् प्रजायते ।
मुखोत्पादनकं कर्म प्रकारो दीपनस्य हि ॥ ७१ ॥
कथयामि समासेन यथावद्रससाधनम् ।
अष्टादशांशभागेन कनकेन च पारदः ॥ ७२ ॥
निम्बूरसेन संमर्द्यो वासरैकमतः परम् ।
क्षारैश्च लवणैरम्लैः स्वेदितः काञ्जिकेन हि ॥ ७३ ॥
क्षालिते काञ्जिकेनैव वक्त्रं भोक्तुं प्रजायते ।
ताप्यसत्त्वं कलांशेन हेम्ना तद्द्विगुणेन हि ॥ ७४ ॥
चुल्ल्यामायसखल्वेन तप्तेनाथ[3] प्रमर्दयेत् ।

१ "बोधनाल्लब्धवीर्यस्य चपलत्वनिवृत्तये । क्रियते यो घटे स्वेदः प्रोक्तं नियमनं हि तत्" (र. चू. अ. ४)। २ "धातुपाषाणमूलाद्यैः संयुक्तो घटमध्यगः । ग्रासार्थं त्रिदिनं स्वेद्यो दीपनं तन्मतं बुधैः' (र. चू. अ. ४)। ३ तप्तखल्वलक्षणमुक्तं रसेन्द्रचिन्तामणौ,-"अजाशकृत्तुषाग्निं च खनयित्वा भुवं क्षिपेत् । तस्योपरि स्थितः खल्वस्तप्तखल्व इति स्मृतः"-इति ।

युक्तं हि रसचुक्रेण क्षारेण चणकस्य हि ॥ ७५ ॥
जम्बीरपूरकजलैर्मर्दयेदेकविंशतिम् ।
दिनानि, याममेकं तु प्रत्यहं हि विमर्दयेत् ॥ ७६ ॥
यातुधानमुखं[1] सम्यक् यात्येव हि न संशयः ।
द्वितीयो दीपनस्यैवं प्रकारः कथितो मया ॥ ७७ ॥
सूतस्याष्टौ च संस्काराः कथिता देहकर्मणि ।
तथा च दश कर्माणि देहलोहकराणि[2] हि ॥ ७८ ॥

ग्रासमानम्[3] ।

मानज्ञानविहीनेन कर्तुं केन न शक्यते ।
तस्मान्मया मानकर्म कथितव्यं यथोदितम् ॥ ७९ ॥
चतुःषष्ट्यंशतो बीजं[4] पारदान्मुखकारकम् ।
पश्चाद्द्वात्रिंशभागेन दातव्यं बीजमुत्तमम् ॥ ८० ॥
ततः षोडशभागेन बीजस्य कवलं न्यसेत् ।
रसादष्टमभागेन दातव्यं भिषगुत्तमैः[5] ॥ ८१ ॥
चतुर्थेनाथ भागेन ग्रास एवं प्रदीयते ।
तथा च समभागेन ग्रासेनैव च साधयेत् ॥ ८२ ॥
बिडेन षोडशांशेन क्षुधितो जायते रसः ।
तथा जीर्णो भवेद्ग्रासः पातितश्च बिडेन हि ॥ ८३ ॥

१ राक्षससदृशं अभ्रसत्त्वादिग्रसनसमर्थं मुखं भवतीत्यर्थः । २ अत्र देहकर्मणि, देहलोहकराणि च, इति पदद्वयं दृष्ट्वा मनसि संदेहो जायते—पूर्वोद्दिष्टाष्टसंस्काराणां लोहकर्मणि आवश्यकताऽस्ति न वेति, तत्र पूर्वाष्टसंस्काराणां फलं कञ्चुकादिजनितकुष्ठगलगण्डादिनाशकत्वं प्रतिपादितं, अतः केवललोहकरणार्थं पारदे तानकृत्वाऽपि उत्तरदशसंस्कारैः कार्यं सेत्स्यति; परंतु लोहकरणार्थप्रवृत्तेर्गौणत्वात् देहकर्मणश्च मुख्यत्वात् पूर्वाष्टसंस्कारान् कृत्वैवोत्तरदशसंस्काराः कार्या इति गूढाभिसंधिः । ३ "इयन्मानस्य सूतस्य भोज्यद्रव्यात्मिका मितिः । इयतीत्युच्यते याऽसौ ग्रासमानमितीरितम्" (र. चू. अ. ४)। ४ बीजमिति शुद्धं सुवर्णादिकमित्यर्थः । "शुद्धं स्वर्णं च रौप्यं च बीजमित्यभिधीयते" (र. चू. अ. ४)। ५ 'बीजमुत्तमम्' इति पा० ।

बिडविधिः ।

कासीससिन्धुलवणसौवर्चलसुराष्ट्रिकाः ।
गन्धकेन समं कृत्वा बिडोऽयं वह्निकृद्भवेत् ॥ ८४ ॥

चारणम् ।

अथेदानीं प्रवक्ष्यामि भक्षणं चाभ्रकस्य हि ।
करोटीविधिना सम्यक्कर्तव्यं लोहसंपुटम् ॥ ८५ ॥
जलयन्त्रस्य योगेन बिडेन सहितो रसः ।
भक्षयत्येव चाभ्रस्य कवलानि न संशयः ॥ ८६ ॥
अतो हि जलयन्त्रस्य लक्षणं कथ्यते मया ।
सुवृत्तं लोहपात्रं च जलं तत्राढकत्रयम् ॥ ८७ ॥
तन्मध्ये सुदृढं सम्यक्कर्तव्यं लोहसंपुटम् ।
लोहसंपुटमध्ये तु निक्षिप्तं शुद्धपारदम् ॥ ८८ ॥
बिडेन सहितं चैव षोडशांशेन यत्नतः ।
चतुःषष्ट्यंशकं चाभ्रसत्त्वं संपुटके तथा ॥ ८९ ॥
संपुटं मुद्रयेत्पश्चाद्दृढया तोयमृत्स्नया ।
वह्निमृत्तिकया वापि सन्धिरोधं तु कारयेत् ॥ ९० ॥

१ बिडलक्षणम्,–"क्षारैरम्लैश्च गन्धाद्यैर्मूत्रैश्च पटुभिस्तथा । रसग्रासस्य जीर्णार्थं बिडं तत्परिकीर्तितम्" (र. चू. अ. ४) इति । २ "रसस्य जठरे ग्रासक्षेपणं चारणा मता" (र. चू. अ. ४); चारणं गर्भद्रुतिश्चेति द्वौ संस्कारौ जारणस्यैवाङ्गभूतौ ज्ञेयौ, यदाह सोमदेवः–"ग्रासस्य चारणं गर्भद्रावणं जारणं तथा । इति त्रिरूपा निर्दिष्टा जारणा वरवार्तिकैः ॥ ग्रासः पिण्डः परिणामस्तिस्रश्चाख्याः पराः स्मृताः" (र. चू. अ. ४) । ३ तोयमृत्तिकालक्षणं रसरत्नसमुच्चये एवं पठ्यते,—"लेहवत्कृतबब्बूलक्काथेन परिमर्दितम् । जीर्णकिट्टरजः सूक्ष्मं गुडचूर्णसमन्वितम् ॥ इयं हि जलमृत्प्रोक्ता दुर्भेद्या सलिलैः खलु" (र. र. स. अ. १०) इति । अत्र 'मीनमुद्रया' इति पाठान्तरम् । ४ वह्निमृत्तिकालक्षणं रसरत्नसमुच्चये एवं पठ्यते,–"खटिकापटुकिट्टैश्च महिषीदुग्धमर्दितैः । वह्निमृत्स्ना भवेद्घोरवह्नितापसहा खलु" ॥ एतया मृत्स्नया रुद्धो न गन्तुं क्षमते रसः" (र. र. स. अ. १०) इति । अत्र 'वज्रमुद्रिकया' इति पाठान्तरम् ।

चुल्ल्यां निवेश्य तद्यन्त्रं जलेनोष्णेन पूरितम् ।
क्रमादग्निः प्रकर्तव्यो दिवसार्धकमेव हि ॥ ९१ ॥
एवं कृते ग्रासमानं भक्षयेन्नात्र संशयः ।
अनेनैव प्रकारेण षड्ग्रासान् भक्षयेद्ध्रुवम् ॥ ९२ ॥
भक्षिते चाभ्रसत्त्वे वै सर्वकार्येषु सिद्धिदः ।

गर्भद्रुतिः ।

अथ गर्भद्रुतेः कर्म चारणं गुणवर्धनम् ॥ ९३ ॥
कथयामि यथातथ्यं रसराजस्य सिद्धिदम् ।
ताप्यसत्त्वाभ्रसत्त्वं च घोषाकृष्टं च ताम्रकम् ॥ ९४ ॥
समभागानि सर्वाणि ध्मापयेत्खदिराग्निना ।
भस्त्रिकाद्वितयेनैव यावदभ्रकशेषकम् ॥ ९५ ॥
तदभ्रसत्त्वं सूतस्य जारयेत् समभागिकम् ।
अनेनैव प्रकारेण त्रिगुणं जारणं रसे ॥ ९६ ॥
गर्भद्रुतेर्जारणं हि कथितं भिषगुत्तमैः ।

बाह्यद्रुतिः ।

बाह्यद्रुतिविधानं हि कथ्यते गुरुमार्गतः ॥ ९७ ॥

१ अभ्रकजारणप्रयोजनमुक्तं रसहृदयकारैः । यथा,–"मुक्त्वैकमभ्रसत्त्वं नान्यो रसपक्षकर्तनसमर्थः । तेन निरुद्धप्रसरो नियम्यते बध्यते च सुखम्" (र. हृ. अ. ४) इति । प्रयोजनवशेन रक्ताद्यभ्रग्रहणसंकेतोऽपि रसेन्द्रचिन्तामणावुक्तः; यथा,–"रक्तं पीतं च हेमार्थे कृष्णं हेमशरीरयोः । तारकर्मणि तच्छुक्लं काचकिट्टं सदा त्यजेत्"–इति । (र. चि. अ. १) २ "ग्रस्तस्य द्रावणं गर्भे गर्भद्रुतिरुदाहृता" (र. चू. अ. ४); गर्भद्रुतिर्नाम रसस्य गर्भे अभ्रलोहादिकानां द्रुतिः रसीभवनम्, उक्तं च,—"रसनात्सर्वधातूनां रस इत्युच्यते बुधैः" (र. र. स. अ. १) । ३ घोषाकृष्टलक्षणमुक्तं रसरत्नसमुच्चये, यथा,–"स्वल्पतालयुतं कांस्यं बङ्कनालेन ताडितम् । मुक्तवङ्गं हि तत्ताम्रं घोषाकृष्टमुदाहृतम्" (र. र. स. अ. ८)– इति । ४ बाह्यद्रुतिर्नाम जार्यमाणानां अभ्रलो-

अभ्रसत्त्वं हि मूषायां वज्रवल्लीरसेन हि ।
सौवर्चलेन संध्मातं रसरूपं प्रजायते ॥ ९८ ॥
अभ्रद्रुतेश्च सूतस्य समांशैर्मेलनं मतम् ।
तेन बन्धत्वमायाति बाह्या सा कथ्यते द्रुतिः ॥ ९९ ॥
बाह्यद्रुतिक्रियाकर्म शिवभक्त्या हि सिध्यति ।
गुरोः प्रसादात्सततं महाभैरववन्दनात् ॥ १०० ॥
शिवयोरर्चनादेव द्रुतिः सिध्यति बाह्यगा ।

जारणम् ।

अथ जारणकं कर्म कथयामि सुविस्तरम् ॥ १०१ ॥
अभ्रकं ताप्यसत्त्वं च समं कृत्वा तु सन्धमेत् ।
अभ्रशेषं कृतं यच्च तत्सत्त्वं जारयेद्रसे ॥ १०२ ॥
एवं पूतिद्वयेनैव घनसत्त्वं हि साधयेत् ।
धातुवादविधानेन लोहकृद्देहकृन्न हि ॥ १०३ ॥
नागवङ्गौ महाघोरावसेव्यौ हि निरन्तरम् ।
साधितं घनसत्त्वं तद्रेतितं तु रजोनिभम् ॥ १०४ ॥
बुभुक्षितरसस्यास्ये निक्षिप्तं वल्लमात्रकम् ।
रसगद्याणका वेदाभागश्चैवं प्रकीर्तितः ॥ १०५ ॥

ह्रादिकानां बहिरेव द्रुतिं कृत्वा रसरूपाणां तेषां रसे द्वन्द्वमेलापनं; "बहिरेव द्रुतं कुर्यादभ्रसत्त्वादिकं खलु । जारणाय रसेन्द्रस्य सा बाह्यद्रुतिरुच्यते ॥ औषधाध्मानयोगेन लोहधात्वादिकं सदा । संतिष्ठते द्रवाकारं सा द्रुतिः परिकीर्तिता" (र. चू. अ. ४) इति ।

१ बन्धत्वमिति मूर्तिबन्धत्वमित्यर्थः; तल्लक्षणं रसेन्द्रचिन्तामणावुक्तं, यथा,— "साधारणद्रवत्वे सति वह्निनाऽनुच्छिद्यमानत्वं मूर्तिबन्धत्वं"–इति (र. चि. अ. १)। २ "जारणा हि नाम गालनपातनव्यतिरेकेण ग्रस्तघनहेमादिरसस्य पूर्वावस्थाप्रतिपन्नत्वम्"—इति रसेन्द्रचिन्तामणिः। 'द्रुतग्रासपरीणामो बिडयन्त्रादियोगतः। जारणेत्युच्यते' (र. चू. अ. ४) । ३ पूतिद्वयेनेति नागवङ्गाभ्यामित्यर्थः । ४ रेतितमिति चूर्णितमित्यर्थः ।

ताम्रपात्रस्थमम्लं वै सैन्धवेन समन्वितम् ।
क्षीरेण सहितं वाऽपि मर्दितं त्रिदिनावधि ॥ १०६ ॥
जातं तुत्थसमं नीलं कल्कं तत्प्रोच्यते बुधैः ।
कल्केनानेन सहितं पारदं च विमर्दयेत् ॥ १०७ ॥
दिनत्रयं तप्तखल्वे धौतं पश्चाच्च काञ्जिकैः ।
स्थापयेत्काचपात्रे तु तदूर्ध्वाधो बिडं न्यसेत् ॥ १०८ ॥
रसस्याष्टमभागेन संपुटं कारयेत्ततः ।
भूर्जपत्रैर्मुखं रुद्ध्वा सूत्रेणैव तु वेष्टयेत् ॥ १०९ ॥
संपुटं वाससाऽऽवेष्ट्य दोलायां स्वेदयेत्ततः ।
गोमूत्रेणाम्लवर्गेण काञ्जिकेन दिनं दिनम् ॥ ११० ॥
अश्मपात्रेऽथ लोहस्य पात्रे काचमयेऽथवा ।
उष्णकाञ्जिकतोयेन क्षालयित्वा रसं ततः ॥ १११ ॥
दृढे चतुर्गुणे वस्त्रे क्षिप्त्वाऽधः पीडनाद्रसः ।
निपतत्यन्यपात्रे तु सर्वोऽपि यदि पारदः ॥ ११२ ॥
तदाऽभ्रं जारितं सम्यक् पुनरेवं तु कारयेत् ।
ग्रासमाने पुनर्देयमभ्रबीजमनुत्तमम् ॥ ११३ ॥
अष्टग्रासेन सर्वं हि जारयेद्गुरुमार्गतः ।
एवं कृते समं चाभ्रं पारदे जीर्यति ध्रुवम् ॥ ११४ ॥
स्वहस्तेन कृतं सम्यग् जारणं न श्रुतं मया ।
समाभ्रे जारिते सम्यग्दण्डधारी भवेद्रसः ॥ ११५ ॥
बालश्च कथ्यते सोऽपि किञ्चित्कार्यकरो भवेत् ।

---

१ एतच्च भाषायां 'जंगाल' इति नाम्ना प्रसिद्धम् । २ यत्र रसे मध्ये निक्षिप्तं तृणादिकं ऊर्ध्वदण्डाकारमेव तिष्ठति, अधो न पततीत्यर्थः । ३ पूर्वोद्दिष्टग्रासमानेन षडेव ग्रासा लभ्यन्ते, अत्र 'अष्टग्रासेन' इति वाक्येन अष्टौ ग्रासा अपेक्षिताः, तत्पूर्तिस्तु 'गुरुमार्गतः' इति पदेन तृतीयार्धभागग्रासावन्यौ प्रकल्प्यौ, तदा संख्या पूर्येत ।

द्विगुणे त्रिगुणे चैव कथ्यतेऽत्र मया खलु ॥ ११६ ॥
चतुर्गुणेऽभ्रके जीर्णे किशोरः कथ्यते मया ।
जीर्णे पञ्चगुणे चाभ्रे युवा चैव रसोत्तमः ॥ ११७ ॥
षड्गुणे जारिते त्वभ्रे वृद्धश्चैव रसोत्तमः ।
सप्ताष्टगुणिते चाभ्रसत्त्वे जीर्णेऽतिवृद्धकः ॥ ११८ ॥
सर्वसिद्धिकरः सोऽयं पारदः पारदः स्वयम् ।
अनेनैव प्रकारेण सर्वलोहानि जारयेत् ॥ ११९ ॥

रञ्जनम्[1] ।

अथेदानीं प्रवक्ष्यामि रञ्जनं पारदस्य हि ।
रञ्जितः क्रामितश्चैव साक्षाद्देवो महेश्वरः ॥ १२० ॥
रञ्जनं लोहताप्याभ्यां रसकेन विधीयते ।
तथा रक्तगणेनैव कर्तव्यं शास्त्रवर्त्मना ॥ १२१ ॥
[2]गन्धरागेण कर्तव्यं पारदस्याथ रञ्जनम् ।
ताम्रेण रक्तकाचेन रक्तसैन्धवकेन च ॥ १२२ ॥
अन्धमूषागतं सूतं रञ्जयेत्ताप्यकादिभिः ।
इष्टिकायन्त्रयोगेन गन्धरागेण रञ्जयेत् ॥ १२३ ॥
रसकस्य च रागेण तुलायन्त्रस्य योगतः ।
मर्दनात्तीक्ष्णचूर्णेन रञ्जयेत्पारदं सदा ॥ १२४ ॥
ताम्रकल्कीकृतं सूतं स्थापयेत्सप्तवासरान् ।
रञ्जनं सूतराजस्य जायते नात्र संशयः ॥ १२५ ॥
मृन्मूषा च प्रकर्तव्या रक्तवर्गेण लेपिता ।
तन्मध्ये पारदं क्षिप्त्वा ध्मानाद्रञ्जनकं भवेत् ॥ १२६ ॥
मया संक्षेपतः प्रोक्तं रञ्जनं पारदस्य हि ।

---

१ "सुसिद्धबीजधात्वादिजारणेन रसस्य हि । पीतादिरागजननं रञ्जनं परिकीर्तितम्" (र. चू. अ. ४) । २ गन्धरागेणेति गन्धकस्य रागेणेत्यर्थः । गन्धके रसरञ्जनशक्तिरस्तीति प्रसिद्धम् ।

शास्त्रमार्गेण बहुधा रञ्जनं हि निदर्शितम् ॥ १२७ ॥

सारणम्[1] ।

अथेदानीं प्रवक्ष्यामि वेधवृद्धेश्च कारणम् ।
महासिद्धिकरं यस्मात्सारणं सर्वकर्मणाम् ॥ १२८ ॥
धूर्तपुष्पसमाकारा मूषाऽष्टाङ्गुलदीर्घिका ।
मुखे सुविस्तृता कार्या चतुरङ्गुलसंमिता ॥ १२९ ॥
मृन्मया साऽपि शुष्का च मध्येऽतिमसृणीकृता ।
अन्या पिधानिका मूषा सुनिम्ना छिद्रसंयुता ॥ १३० ॥
शुद्धं सुजारितं सूतं मूषामध्ये निधापयेत् ।
मत्स्यकच्छपमण्डूकजलौकामेषसूकराः ॥ १३१ ॥
एकीकृत्य वसामेषामेवं तैलं तु सारणम् ।
भूनागविट् तथा क्षौद्रं वायसानां पुरीषकम् ॥ १३२ ॥
तथैव शलभादीनां महिषीकर्णयोर्मलम् ।
रसस्य षोडशांशेन चैतेषां कल्कमादिशेत् ॥ १३३ ॥
पटेन गालितं कृत्वा तैलमध्ये नियोजयेत् ।
सारणार्थं कृतं तैलं तस्मिन् तैले सुपाचयेत् ॥ १३४ ॥
बीजं च कल्कमिश्रं हि कृत्वा मूषोपरि न्यसेत् ।
पिधानेन द्वितीयेन मूषावक्त्रं निरोधयेत् ॥ १३५ ॥
भस्मना लवणेनैव मूषायुग्मं तु मुद्रयेत् ।
मूषिकायास्त्रिभागं हि खनित्वा वसुधां क्षिपेत् ॥ १३६ ॥
तदूर्ध्वं ध्मापयेत्सम्यग्दृढाङ्गारैः खराग्निना ।
एवं संजारितं बीजं रसमध्ये पतत्यलम् ॥ १३७ ॥

---

१ "सूते सतैलयन्त्रस्थे स्वर्णादिक्षेपणं हि यत् । वेधाधिक्यकरं लोहे सारणा सा प्रकीर्तिता" (र. चू. अ. ४) । सारणायाः प्रयोजनमुक्तं गोविन्दभिक्षुणा—"इति रक्तोऽपि रसेन्द्रो जारितबीजोऽपि सारणारहितः । व्यापी न भवति देहे लोहेष्वथवाऽपि षण्ढतां याति" (र. हृ. अ. १६) ।

बन्धमायाति सूतेन्द्रः सारितो गुणवान् भवेत् ।
प्रथमं जारितश्चैवं सारितः सर्वसिद्धिदः ॥ १३८ ॥
नो जारितः सारितश्च कथं वेधकरो भवेत् ।
गुरूपदेशतो दृष्टं सारणं कर्म चोत्तमम् ॥ १३९ ॥
हस्तानुभवयोगेन कृतं सम्यक् श्रुतं नहि ।

क्रामणम्[1] ।

अथ क्रामणकं कर्म पारदस्य निगद्यते ॥ १४० ॥
शास्त्रात्कृतं[2] न दृष्टं हि यथावत्क्रामयेद्रसम् ।
महिषीणां कर्णमलं स्त्रीदुग्धं टङ्कणेन संमिश्रम् ॥ १४१ ॥
एतान्येव समानि च कृत्वा द्रव्याणि मर्दयेच्च दिनम् ।
विषं च दरदश्चैव रसको रक्तकान्तकौ[3] ॥ १४२ ॥
इन्द्रगोपश्च तुंबरी[4] माक्षिकं काकविट् तथा ।
कल्कमेतदधोर्ध्वं हि मध्ये सूतं निधापयेत् ॥ १४३ ॥
काचचूर्णं ततो दत्त्वा चान्धमूषागतं धमेत् ।
अनेन क्रामणेनैव पारदः क्रमते क्षणात् ॥ १४४ ॥
इदं क्रामणकं श्रेष्ठं नन्दिराजेन भाषितम् ।
ताप्यसत्त्वं तथा नागं शुद्धं क्रामणकं सदा ॥ १४५ ॥
बीजानि पारदश्चापि क्रमते च न संशयः ।

वेधनम्[5] ।

अथ वेधविधानं हि कथयामि सुविस्तरम् ॥ १४६ ॥

---

१ क्रामणप्रयोजनमुक्तं गोविन्दभिक्षुणा—"इति कृतसारणविधिरपि बलवानपि सूतराट् क्रियायोगात् । संवेष्ट्य तिष्ठति लोहं नो विशति क्रामणारहितः ॥ अन्नं वा द्रव्यं वा यथाऽनुपानेन धातुषु क्रमते । एवं क्रामणयोगाद्रसराजो विशति लोहेषु । (र. हृ. अ. १७) । २ शास्त्रप्रामाण्यात् कथ्यते मया तु न दृष्टं न कृतमपीत्यर्थः । ३ रक्तो हिङ्गुलः । ४ 'कुनटी' इति पा० । ५ "व्यवायिभेषजोपेतो द्रव्ये क्षिप्तो रसः खलु । वेध इत्युच्यते तज्ज्ञैः स चानेकविधो मतः" ॥ (र. चू. अ. ४) । वेधनसंस्कारप्रयोजनं यथा–'अनया खलु सारणया क्रामणेन विशति योजितो विधिवत् । असति च वेधविधाने न रसः स्वगुणान् प्रकाशयति' (र. हृ. अ. १८) ।

येन विज्ञातमात्रेण वेधज्ञो जायते नरः ।
धूर्ततैलमहेः फेनं कङ्गुणीतैलमेव च ॥ १४७ ॥
भृङ्गीतैलं विषं चैव तैलं जातीफलोद्भवम् ।
हयमारशिफातैलमब्धिशोषकतैलकम् ॥ १४८ ॥
एतान्यन्यानि तैलानि विद्धि वेधकराणि च ।
एतैर्विमर्दितः सिद्धसूतो भवति वेधकृत् ॥ १४९ ॥
लेपवेधस्तथा क्षेपः कुन्तवेधस्तथैव च ।
धूमाख्यः शब्दवेधश्च वेधः पञ्चविधः स्मृतः ॥ १५० ॥
सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कलधौतभवानि च ।
कल्केन लेपितान्येव धमापयेदन्धमूषया ॥ १५१ ॥
शीतीभूतं तमुत्तार्य लेपवेधश्च कथ्यते ।
द्रुते ताम्रेऽथवा रौप्ये रसं तत्र विनिक्षिपेत् ॥ १५२ ॥
विध्यते तेन सहसा क्षेपवेधः स कथ्यते ।
द्रावयेन्नागरौप्ये च ताम्रं चैव तथाऽपरान् ॥ १५३ ॥
रसमन्यतमे पात्रे द्रावितं सन्नियोजयेत् ।
विध्यते कुन्तवेधः स्यादिति शास्त्रविदब्रवीत् ॥ १५४ ॥
धूमस्पर्शेन जायन्ते धातवो हेमरौप्यकाः ।
धूमवेधः स विज्ञेयो रसराजस्य निश्चितम् ॥ १५५ ॥
बद्धाद्रसवरात्साक्षात्स्पर्शनाज्जायते रवः ।
तस्माद्यो जायते वेधः शब्दवेधः स कथ्यते ॥ १५६ ॥

सेवनविधिः ।

अथ सेवनकं कर्म पारदस्य दशाष्टमम् ।
कथ्यतेऽत्र प्रयत्नेन विस्तरेण मयाऽधुना ॥ १५७ ॥

यत्नेन सेवितः सूतः शास्त्रमार्गेण सिद्धिदः ।
अन्यथा भक्षितश्चैव विषवन्मारयेन्नरम् ॥ १५८ ॥
आदौ तु वमनं कृत्वा पश्चाद्रेचनमाचरेत् ।
ततो मृताभ्रं भक्षेत पश्चात्सूतस्य सेवनम् ॥ १५९ ॥
सम्यक् सूतवरः शुद्धो देहलोहकरः सदा ।
सेवितः सर्वरोगघ्नः सर्वसिद्धिकरो भवेत् ॥ १६० ॥
यावन्मानेन लोहस्य गद्याणे वेधकृद्रसः ।
तावन्मानेन देहस्य भक्षितो रोगहा भवेत् ॥ १६१ ॥
राजिकाऽथ प्रियङ्गुश्च सर्षपो मुद्गमाषकौ ।
रक्तिका चणको वाऽथ वल्लमात्रोऽथवा रसः ॥ १६२ ॥
एषा मात्रा रसे प्रोक्ता रसकर्मविशारदैः ।
अनुपानेन भुञ्जीत पर्णखण्डिकया सह ॥ १६३ ॥
इत्थं संसेविते सूते सर्वरोगाद्विमुच्यते ।
सर्वपापाद्विनिर्मुक्तः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १६४ ॥

इति श्रीपद्मनाभसूनुना श्रीयशोधरेण विरचिते रसप्रकाशसुधाकरेऽष्टादश-रससंस्कारनिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथेदानीं प्रवक्ष्यामि रसराजस्य बन्धनम् ।
अनुभूतं मया किञ्चिद्गुरूणां हि प्रसादतः ॥ १ ॥

रसबन्धभेदाः ।

बन्धश्चतुर्विधः प्रोक्तो जलौका खोटपाटकौ ।
तथा भस्माभिधः साक्षात्कथितोऽपि रसागमे ॥ २ ॥

---

१ क्षेत्रीकरणार्थमित्यर्थः ।

तेषां सामान्यलक्षणम् ।

पङ्कबन्धो जलौका स्यात्पिष्टिस्तम्भस्तु खोटकः ।
पाटः पर्पटिकाबन्धो भस्म भूतिसमो भवेत् ॥ ३ ॥

रसबन्धनसाधनानि ।

मूलिका च मणिश्चैव स्वर्णकं नागवङ्गके ।
चत्वार एते सूतस्य बन्धनस्याथ कारणम् ॥ ४ ॥

रसबन्धभेदानामुत्तमादिकत्वम् ।

उत्तमो मूलिकाबन्धो मणिबन्धस्तु मध्यमः ।
अधमो धातुबन्धस्तु पूतिबन्धोऽधमाधमः ॥ ५ ॥
द्रुतिबन्धः पञ्चमोऽसौ देहलोहकरः सदा ।
अभ्रद्रुतिविशेषेण विज्ञेयोऽसौ भिषग्वरैः ॥ ६ ॥

मूलिकाबन्धस्य प्रथमः प्रकारः ।

क्रमप्राप्तमिदं वक्ष्ये मूलिकाबन्धनं रसे ।
शुद्धो राक्षसवक्त्रश्च रसश्चाभ्रकजारितः ॥ ७ ॥
इङ्गुदीमूलनिर्यासैर्मर्दितः पारदस्त्र्यहम् ।
तत उद्धृत्य वस्त्रेण बन्धनं कारयेद्बुधः ॥ ८ ॥
काञ्जिके स्वेदनं कुर्यान्नियतं सप्तवासरम् ।
पाचनं चान्नमध्ये तु कर्तव्यं वत्सरावधि ॥ ९ ॥

---

१ जलौकाबन्धविषये रसरत्नसमुच्चय एवं पठ्यते,-"केचिद्वदन्ति षड्विंशो जलौकाबन्धसंज्ञकः । स तावन्नेष्यते देहे स्त्रीणां द्रावेऽतिशस्यते-"इति; तथाच,- "बाल्ये चाष्टाङ्गुला योज्या यौवने च षडङ्गुला । द्वादशैव प्रगल्भानां जलौका त्रिविधा मता—"इति । २ नागवङ्गयोरग्निसंपर्कजन्यद्रवत्वादिगुणसाधर्म्यादेकत्वमङ्गीकृत्य चत्वार इति निर्देशः । ३ पूतिबन्धो नागवङ्गबन्ध इत्यर्थः. "पूतिलोहद्वितयमुदितं नागवङ्गाभिधानं" इति रसरत्नसमुच्चयवचनात् । ४ राक्षसवक्त्र इति कृतमुखोत्पादनाख्यसंस्कार इत्यर्थः ।

ततो धूर्तफले न्यस्तं स्वेदयेच्छतसंख्यया ।
पाचितोऽसौ महातैले धूर्ततैलसमायुते ॥ १० ॥
बद्धस्य तेन विधिना कठिनत्वं प्रजायते ।
वङ्गस्य स्तम्भनं सम्यकरोत्येव न संशयः ॥ ११ ॥
धारितोऽसौ मुखे साक्षाद्वीर्यस्तम्भकरः सदा ।
मूलिकाबन्धनं ह्येकं कथितं पारदस्य वै ॥ १२ ॥

मूलिकाबन्धस्य द्वितीयः प्रकारः ।

अथापरः प्रकारो हि बन्धनस्यापि पारदे ।
नागार्जुनी[1]मूलरसैर्मर्दयेद्दिनसप्तकम् ॥ १३ ॥
मुखचर्वणसंभूतैर्निम्बकाष्ठेन पेषितः ।
नवनीतसमस्तेन जायते पारदस्ततः ॥ १४ ॥
वस्त्रेण बन्धनं कृत्वा फले धौर्ते निवेश्य च ।
गोमयैर्वेष्टितं तं च करीषाग्नौ विपाचयेत् ॥ १५ ॥
लावकाख्ये पुटे सम्यक् क्रमवृद्ध्या शतं पुटेत् ।
मासत्रयप्रमाणेन पाचयेदन्नमध्यतः ॥ १६ ॥
पश्चात्पुटशतं दद्याच्छगणेनाथ पूर्ववत् ।
अनेनैव प्रकारेण बध्यते सूतकः सदा ॥ १७ ॥
दृष्टप्रत्यययोगोऽयं कथितः साधकाय वै ।
धारितोऽसौ मुखे सम्यग्वीर्यस्तम्भकरः परम् ॥ १८ ॥
वङ्गस्तम्भकरोऽप्येवं बद्धः सूतवरोऽप्यलम् ।

मूलिकाबन्धस्य तृतीयः प्रकारः ।

शुद्धं सुजारिताभ्रं वै पारदं च विमर्दयेत् ॥ १९ ॥
अर्कमूलरसेनैव वासरैकं प्रयत्नतः ।
वज्रमूषा ततः कार्या सुदृढा मसृणीकृता ॥ २० ॥

१ नागार्जुनी दुग्धिका ।

अर्कमूलभवेनैव कल्केन परिलेपिता ।
मूषामध्ये रसं मुक्त्वा चान्धयेदन्यमूषया ॥ २१ ॥
यामार्धं ध्मापितः सम्यग्रसखोटः प्रजायते ।
स्वाङ्गशीतं परिज्ञाय रसखोटं समुद्धरेत् ॥ २२ ॥
वर्षमात्रं धृतो वक्त्रे वलीपलितनाशनः ।
सर्वसिद्धिकरोऽप्येष मूलिकाबद्धपारदः ॥ २३ ॥
मूलिकाबन्धनं सत्यं कृतं नागार्जुनादिभिः ।
सर्वसिद्धिकरं श्रेष्ठं सर्वकार्यकरं सदा ॥ २४ ॥

मूलिकाबन्धस्य चतुर्थः प्रकारः ।

शुद्धं रसवरं सम्यक् तथैवाम्बरभक्षितम् ।
जलकुम्भीरसैः पश्चान्मर्दयेद्दिनसप्तकम् ॥ २५ ॥
तस्याः प्रकल्पयेन्मूषां पारदं तत्र निक्षिपेत् ।
अन्यस्यामन्धमूषायां सूतमूषां निरुन्धयेत् ॥ २६ ॥
पुटं तत्र प्रदातव्यमेकेनारण्यकेन च ।
पुटान्येवं प्रदेयानि एकैकोत्पलवृद्धितः ॥ २७ ॥
अनेनैव विधानेन पुटानि त्रीणि दापयेत् ।
बन्धमाप्नोति सूतेन्द्रः सत्यं गुरुवचो यथा ॥ २८ ॥

मूलिकाबन्धस्य पञ्चमः प्रकारः ।

चूर्णीकृतानि सततं धूर्तबीजानि यत्नतः ।
सूतराजसमान्येवमूर्ध्वयन्त्रेण पातयेत् ॥ २९ ॥
एकविंशतिवाराणि, ततः खल्वे निधापयेत् ।
इङ्गुदीपत्रनिर्यासैर्मर्दयेद्दिनसप्तकम् ॥ ३० ॥
भृङ्गराजरसेनैव विषखर्परकेन च ।
पाठायाश्च रसेनापि लज्जालुस्वरसेन वै ॥ ३१ ॥
त्र्यहं त्र्यहं च संमर्द्यो बन्धमायाति निश्चितम् ।
दोलायन्त्रेण संस्वेद्य सप्ताहं धूर्तजे रसे ॥ ३२ ॥

विषमूषोदरे धृत्वा मांसे सूकरसंभवे।
भर्जयेद्धूर्ततैलेन सप्ताहाज्जायते सुखम् ॥ ३३ ॥
कठिनो वज्रसदृशो जायते नात्र संशयः।
क्षीरं शोषयते नित्यं कौतुकार्थे न संशयः ॥ ३४ ॥
वीर्यं वङ्गं स्तम्भयति सत्यं सत्यं न संशयः।
प्रकाराः कथिताः पञ्च सूतराजस्य बन्धने ॥ ३५ ॥

मणिबन्धस्य (वज्रबन्धस्य) प्रथमः प्रकारः।

वज्रबन्धं द्वितीयं तु क्रमेणैव यथातथम्।
रसशास्त्राणि बहुधा निरीक्ष्य प्रवदाम्यहम् ॥ ३६ ॥
वज्रसत्त्वं तथा सूतं समांशं कारयेद्बुधः।
रसपादसमं हेम त्रयमेकत्र मर्दयेत् ॥ ३७ ॥
वन्ध्याकर्कोटिकामूलरसेनैवाऽथ भावयेत्।
तथा धूर्तरसेनापि चित्रकस्य रसेन वै ॥ ३८ ॥
काम्बोजीस्वरसेनैव तथा नाडीरसेन वै।
आसां नियामिकानां च रसं वस्त्रेण गालयेत् ॥ ३९ ॥
सूर्यातपे दिनैकैकं क्रमेणानेन मर्दयेत्।
अन्धमूषागतं गोलं मुद्रयेद्दृढमुद्रया ॥ ४० ॥
लोहसंपुटके पश्चान्निक्षिप्तं मुद्रितं दृढम्।
घटिकाद्वयमानेन ध्मापितं भस्त्रया खलु ॥ ४१ ॥
स्वाङ्गशीतलतां ज्ञात्वा गृह्णीयात्तां च मूषिकाम्।
उत्खन्योत्खन्य यत्नेन सूतभस्म समाहरेत् ॥ ४२ ॥
काचटङ्कणयोगेन ध्मापितं तं च गोलकम्।
वेधते शतवेधेन पारदो नात्र संशयः ॥ ४३ ॥
वक्त्रस्थो निधनं हन्याद्देहलोहकरो भवेत्।

१ विषकृतमूषामध्ये स्थाप्येत्यर्थः। २ काम्बोजी माषपर्णी, गुञ्जा वा। ३ 'नाहिरसेन' इति पाठान्तरम्।

वज्रबन्धस्य द्वितीयः प्रकारः।

वज्रभस्म तथा सूतं समं कृत्वा तु मर्दयेत् ॥ ४४ ॥
त्रिनेमिकावज्रवल्लीसहदेवीरसेन च।
स्नुहीक्षीरेण सप्ताहं सूर्यघर्मे सुतीव्रके ॥ ४५ ॥
रसगोलं सुवृत्तं तु शुष्कं चैवाथ लेपयेत्।
काकमाचीरसेनैव लाङ्गलीस्वरसेन हि ॥ ४६ ॥
गोजिह्विकारसेनैव सप्तवारं प्रलेपयेत्।
वज्रमूषागतं गोलं मुद्रयेद्दृढमुद्रया ॥ ४७ ॥
लोहसंपुटमूषायामन्धितं मध्यसंस्थितम्।
सप्तमृत्कर्पटैः सम्यग्लेपितं सुदृढं कुरु ॥ ४८ ॥
ध्मापितं दृढमङ्गारैस्तत्रस्थं शीतलीकृतम्।
भित्त्वा मूषागतं सूतखोटं नक्षत्रसन्निभम् ॥ ४९ ॥
सर्वकार्यकरं शुभ्रं रञ्जितं वेधकृद्भवेत्।

अभ्रकद्रुतिबन्धः।

अभ्रकद्रुतिभिः सार्धं पारदं च विमर्दयेत् ॥ ५० ॥
समांशेन शिलापृष्ठे यामत्रयमनारतम्।
कस्तूरीघनसाराभ्यां कृष्णागरुसमन्वितम् ॥ ५१ ॥
शर्करालशुनाभ्यां च रामठेन च संयुतम्।
पलाशबीजस्य तथा तत्प्रसूनस्य रसेन हि ॥ ५२ ॥
तीक्ष्णांशुनापि मृदितो द्रुतिभिः सह पारदः।
मिलत्येव न संदेहः किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥ ५३ ॥
ततो गुञ्जारसेनैव श्वेतवृश्चीवकस्य च।
लाङ्गल्याश्च रसैस्तावद्यावद्भवति बन्धनम् ॥ ५४ ॥

१ त्रिनेमिकेत्यादि त्रिनेमिका त्रिधारा या वज्रवल्ली तस्याः सहदेव्याश्च रसेनेत्यर्थः। २ श्वेतवृश्चीवकः श्वेतपुनर्नवा।

ततः प्रकाशमूषायां पश्चाङ्गारैर्धमेत्क्षणम् ।
बन्धमायाति वेगेन भास्करास्ते यथाऽम्बुजम् ॥ ५५ ॥
अभ्रदुतिसमायोगे रसेन्द्रो बध्यते खलु ।
शिवभक्तो भवेत्साक्षात्सत्यवाक् च जितेन्द्रियः ॥ ५६ ॥
शिवयोर्मेलनं सम्यक् तस्य हस्ते भविष्यति ।
रसागमेषु यत्प्रोक्तं बन्धनं पारदस्य च ॥ ५७ ॥
कथितं तन्मया स्पष्टं नानुभूतं न चेष्टितम् ।

हेमद्रुतिबन्धः ।

अथेदानीं प्रवक्ष्यामि सूतराजस्य बन्धनम् ॥ ५८ ॥
हेमद्रुतिं रसेन्द्रेण मर्दयेत्सप्तवासरान् ।
ज्वालामुखीरसेनैव धौतः पश्चाच्च काञ्जिकैः ॥ ५९ ॥
प्रत्यहं क्षालयेद्रात्रौ रसेनोक्तेन वै दिवा ।
अन्धमूषागतं पश्चान्मृत्तिकावस्त्रयोगतः ॥ ६० ॥
लेपयेत्सप्तवाराणि भूगर्ते गोलकं न्यसेत् ।
द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं द्वादशाङ्गुलनिम्नकम् ॥ ६१ ॥
खातप्रमाणं कथितं गुरुमार्गेण च स्फुटम् ।
तत्रोपरि पुटं देयं गजाह्वं छगणेन च ॥ ६२ ॥
यामद्वादशकेनैव बध्यते पारदः स्वयम् ।
हेमद्रुतौ बद्धरसो देहलोहप्रसाधकः ॥ ६३ ॥
सर्वसिद्धिकरः श्रीमान् जरादारिद्र्यनाशनः ।

वज्रद्रुतिबन्धः ।

वज्राणां ब्रह्मजातीनां द्रुतिर्वल्लप्रमाणिका ॥ ६४ ॥

१ प्रत्यहं दिवा उक्तेन रसेन (ज्वालामुखीरसेन) मर्दयेत्, रात्रौ च काञ्जिकैः क्षालयेदित्याशयः । एवं सप्त वासराणि कुर्यात् । 'ज्वालमुखी' 'भारजांभूळ' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रसिद्धा ।

तोलकं शुद्धसूतं च मर्दयेत्कन्यकारसे ।
तावत्तं मर्दयेत्सम्यग्यावत् पिष्टिः प्रजायते ॥ ६५ ॥
कृत्वा मूषां समां शुद्धां देहनोपलनिर्मिताम् ।
तन्मध्ये पिष्टिकां मुक्त्वा पिष्टिमानं विषं त्वहेः ॥ ६६ ॥
पिधानं तादृशं कुर्यान्मुखं तेनाथ रुन्धयेत् ।
कांस्यभाजनमध्ये तु स्थापयेन्मूषिकां शुभाम् ॥ ६७ ॥
भाजनानि च चत्वारि चतुर्दिक्षु गतानि च ।
चित्रं घर्मप्रसंगेन बन्धमायाति पारदः ॥ ६८ ॥
यामात् खरातपे सत्यं शिवेनोक्तमतिस्फुटम् ।
वज्रद्रुतिसमायोगात्सूतो बन्धनकं व्रजेत् ॥ ६९ ॥
सर्वेषां सूतबन्धानां श्रेष्ठः सत्यं सदैव हि ।

धातुबन्धस्य प्रथमः प्रकारः ।

धातुबन्धस्तृतीयोऽसौ स्वहस्तेन कृतो मया ॥ ७० ॥
तमहं कथयिष्यामि साधकार्थे यथातथम् ।
भूर्जवत्सूक्ष्मपत्राणि कारयेत् कनकस्य हि ॥ ७१ ॥
तान्येव कोलमात्राणि पलमात्रं तु पारदम् ।
मर्दयेन्निम्बुकद्रावैर्दिनमेकमनारतम् ॥ ७२ ॥
ततस्तद्गोलकं कृत्वा खर्परे विनिधाय च ।
चुल्ल्यामारोपणं कार्यं धान्याम्लेन निषिञ्चयेत् ॥ ७३ ॥
पिष्टिस्तम्भस्तु कर्तव्यो नियतं त्रिदिनावधि ।
ततो धूर्तरसेनैव स्वेदयेत्सप्तवासरान् ॥ ७४ ॥
श्वेता पुनर्नवा चिञ्चा सहदेवी च नीलिका ।
तथा धूर्तवधूश्चैव लाङ्गली सुरदालिका ॥ ७५ ॥
सूतबन्धकराः श्रेष्ठाः प्रोक्ता नागार्जुनादिभिः ।
एतासां स्वरसैः पङ्कैर्लेपयेत्सूतगोलकम् ॥ ७६ ॥

१ दहनोपलः सूर्यकान्तमणिः । १ धूर्तवधूः भङ्गा ।

त्रिगुणैर्भूर्जपत्रैस्तु वेष्टयेत्तदनन्तरम् ।
वस्त्रेण पोट्टलीं बद्ध्वा स्वेदयेन्निम्बुकद्रवैः ॥ ७७ ॥
यामत्रयं प्रयत्नेन धौतः पश्चाद्रवां जलैः ।
ततो धूर्तफलान्तःस्थं पाचयेद्बहुभिः पुटैः ॥ ७८ ॥
लावकाख्यैः सुमतिमान् शोभनः सूर्यकान्तिवत् ।
जायते नात्र सन्देहो बद्धः शिवसमो भवेत् ॥ ७९ ॥

धातुबन्धस्य द्वितीयः प्रकारः ।

अष्टमांशेन रौप्येन पारदं हि प्रमर्दयेत् ।
चाङ्गेरीस्वरसेनैव पिष्टिकां कारयेद्बुधः ॥ ८० ॥
खोटं बद्ध्वा तु विपचेद्धूर्ततैले त्रिवासरान् ।
तथा च कङ्गुणीतैले करवीरजटोद्भवे ॥ ८१ ॥
जातीफलोद्भवेनापि वत्सनाभोद्भवेन च ।
भृङ्गयुद्भवेन च तथा समुद्रशोषकस्य वै ॥ ८२ ॥
देवदारुभवेनापि पाचयेन्मतिमान् भिषक् ।
पश्चात्सुतीक्ष्णमदिरा दातव्या च तुषाग्निना ॥ ८३ ॥
दिनानि सप्तसंख्यानि मुखमुत्पद्यते ध्रुवम् ।
शुक्रस्तम्भकरः सम्यक् क्षीरं पिबति नान्यथा ॥ ८४ ॥

धातुबन्धस्य तृतीयः प्रकारः ।

लोहपात्रे सुविस्तीर्णे तुत्थकस्यालवालकम् ।
कृत्वा सुशोधितं सूतं तस्मिन्निःक्षिप्य मात्रया ॥ ८५ ॥
तुत्थचूर्णेन संछाद्य पूरयेन्निम्बुकद्रवैः ।
पिधानेन मुखं रुद्ध्वा लोहपात्रस्य यत्नतः ॥ ८६ ॥
निवाते निर्जने देशे त्रिदिनं स्थापयेत्ततः ।
उष्णकाञ्जिकयोगेन क्षालयेद्बहुशो भिषक् ॥ ८७ ॥
नवनीतसमो वर्णः पारदस्यापि दृश्यते ।
तस्य पोट्टलिकां बद्ध्वा स्वेदयेत्काञ्जिकैस्त्र्यहम् ॥ ८८ ॥

अश्[1]मचूर्णस्य कणिकामध्ये तां तु निधाय च ।
जलसेकः प्रकर्तव्यः शीतीभूतं समुद्धरेत् ॥ ८९ ॥
अनेनैव प्रकारेण त्रिवारं पाचयेद्ध्रुवम् ।
कठिनत्वं प्रजायेत सत्यं गुरुवचो यथा ॥ ९० ॥
ततो धूर्तफलानां हि सहस्रेणापि पाचयेत् ।
मुखमुत्पद्यते सम्यग्वीर्यस्तम्भकरोऽप्यलम् ॥ ९१ ॥

धातुबन्धस्य चतुर्थः प्रकारः (पूतिबन्धः ।)

वङ्गतीक्ष्णे समे कृत्वा ध्मापयेद्वज्रमूषया ।
वङ्गमु[2]त्तारयेत्सम्यक् तीव्राङ्गारैः प्रयत्नतः ॥ ९२ ॥
अनेनैव प्रकारेण त्रिगुणं वाहयेत्त्रपु ।
बीजं शाणप्रमाणं हि सूतं पलमितं भवेत् ॥ ९३ ॥
मर्दयेत्कनकद्रावैर्दिनमेकं विशोषयेत् ।
गोलस्य स्वेदनं कार्यमहोभिः सप्तभिस्तथा ॥ ९४ ॥
त्रिफलाक्काथमध्ये तु त्रियामं स्वेदयेत्सुधीः ।
कुमार्याः स्वरसेनैव भृङ्गरा[3]जरसेन हि ॥ ९५ ॥
भृङ्गीरसेन च तथा त्रिदिनं स्वेद्यमेव हि ।
एकैकेनौषधेनैवं काचकूप्यां निवेशयेत् ॥ ९६ ॥
खटीपटुशि[4]वाभक्तं पिष्ट्वा वक्त्रं निरुन्धयेत् ।
खातं त्रिहस्तमात्रं स्याल्ल[5]द्दिपूर्णं तु कारयेत् ॥ ९७ ॥
मध्ये तु काचघटिकां सुरापूर्णां निवेशयेत् ।
भूमिस्थां मासयुग्मेन पश्चादेनां समुद्धरेत् ॥ ९८ ॥
बद्धं सूतवरं ग्राह्यं शुभ्रं चन्द्रप्रभानिभम् ।
मुखस्थं कुरुते सम्यक् दृढवज्रसमं वपुः ॥ ९९ ॥
कामिनीनां शतं गच्छेद्वलीपलितवर्जितः ।
देवीशास्त्रानुसारेण धातुबद्धरसो ह्ययम् ॥ १०० ॥

---

१ अश्मचूर्णस्य चूर्णाश्मनः सुधाख्यस्य । २ भस्मीकृत्य निष्कासयेत् । ३ 'रसोनस्य रसेन' ग । ४ शिवा हरीतकी । ५ लद्दिपूर्णं खराश्वपुरीषपूर्णम् ।

प्रकाशितो मया सम्यङ्नात्र कार्या विचारणा।

धातुबन्धस्य पञ्चमः प्रकारः।

रसेन्द्रं कान्तलोहं च तीक्ष्णलोहं तथैव च ॥ १०१ ॥
अभ्रसत्त्वं तथा ताप्यसत्त्वं हेमसमन्वितम्।
समांशानि च सर्वाणि मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥ १०२ ॥
निषेचयेद्दिनैकं तु पश्चाद्गोलं तु कारयेत्।
पक्वमूषा प्रकर्तव्या गोलं गर्भे निवेशयेत् ॥ १०३ ॥
गोजिह्वा काकमाची च निर्गुण्डी दुग्धिका तथा।
कुमारी मेघनादश्च मधुसैन्धवसंयुतः ॥ १०४ ॥
एतासां स्वरसेनैव स्वेदयेद्बहुशो भिषक्।
यावद्दृढत्वमायाति तावत्स्वेद्यं तु गोलकम् ॥ १०५ ॥
वक्त्रे धृतं जरामृत्युं निहन्ति च न संशयः।
सर्वरोगान्निहन्त्याशु वयः स्तम्भयते ध्रुवम् ॥ १०६ ॥
कर्णे कण्ठे तथा हस्ते धारिते मस्तकेऽपि वा।
अभिचारादिदोषाश्च न भवन्ति कदाचन ॥ १०७ ॥

अध्यायोपसंहारः।

चतुर्विधान्येव तु बन्धनानि श्रीसूतराजस्य मयोदितानि।
कुर्वन्ति ये तत्त्वविदो भिषग्वरा राज्ञां गृहे ते हि भवन्ति पूज्याः॥

इति परमरहस्यं सूतराजस्य चोक्तं
रसनिगममहाब्धेर्लब्धमेतत्सुरत्नम्।
सकलगुणवरिष्ठा वादिनः कौतुकज्ञा
निजहृदि च सुकण्ठे धारयिष्यन्ति तज्ज्ञाः ॥१०९॥

इति श्रीपद्मनाभसूनुना श्रीयशोधरेण विरचिते रसप्रकाशसुधाकरे चतुर्विधरसबन्धनं नाम द्वितीयोऽध्यायः।

अथ तृतीयोऽध्यायः।

रसभस्मभेदाः।

अथ मया रसभस्म निगद्यते सकलसूतसुशास्त्रनियोगतः।
ससितकृष्णसुपीतसुलोहितं भवति वर्णचतुष्टयभूषितम् ॥ १ ॥

दरदात्पारदाकर्षणविधिः।

दरदमतत्रतंसुरक्तसुशोभि[1] निखिलनिम्बुरसेन[2] विमर्दितम्।
नियतयामचतुष्टयमम्लके घनरसेऽथ विलोड्य विशोषितम् ॥ २
डमरुकाभिधयन्त्रनिवेशितं तदनु लोहरजः खटिकासमम्।
सुपयसा लवणेन विमर्द्य वै कुरु भिषग्वर यन्त्रसुरोधनम् ॥३॥
नियतयामचतुष्टयमग्निना मृदु समं रसमत्र विपाचयेत्।
उपरि तत्र जलेन निषेचयेदिति भवेद्दरदाद्रसूतकः ॥ ४ ॥
अखिलशोधवरेण च वै यथा सकलकञ्चुकदोषविवर्जितः।
बहुलदोषहरोऽपि भवेत्तथा भवति शुद्धतमो दरदोद्भवः ॥५॥

रसकर्पूरविधिः।

विमलसूतवरो हि पलाष्टकं तदनु धातुखटीपटुकाङ्क्षिकाः।
पृथगिमाश्च चतुष्पलभागिकाः स्फटिकशुद्धपलाष्टसमन्विताः ६
सह जलेन विमर्द्य च यामकं लवणकाम्लजलेन विमिश्रितम्।
उदितधातुगणस्य च मूषिकां कुरु रसं विनिवेशय तत्र वै ॥७॥
डमरुकाभिधयन्त्रवरेण तं द्विदशयाममितं पच वह्निना।
पवनपित्तकफक्षयकारकः सकलरोगहरः परमः सदा ॥ ८ ॥
गजपतेर्बलवद्बलदो नृणां द्विजपती[3]क्षणवन्नयनप्रदः।
युवतिकामविलासविधायको भवति सूतवरः सुखदः सदा ॥९
स घनसाररसः किल कान्तिदस्त्वखिलकुष्ठहरः कथितो मया।

उदयभास्कररसः[4]।

विगतदोषकृतौ रसगन्धकौ तदनु लुङ्गरसेन परिप्लुतौ ॥ १० ॥

---

१ 'दरदहंसविपाकसुशोभितः' इति पाठान्तरम्। २ 'निम्बुरसेन' इति पा०। ३ द्विजपतिः गृध्रः। ४ अयमुदयभास्कररसो ग्रन्थान्तरेषु रससिन्दूरेतिनाम्ना प्रसिद्धः।

प्रहरयुग्ममितं च शिलातले रविकरेण विमर्द्य विचूर्णितौ।
रुचिरकाचघटीविनिवेशितौ सिकतयन्त्रवरेण दिनत्रयम् ॥११॥
कुरु भिषग्वर वह्निमधस्ततः स च भवेदरुणः कमलच्छविः।
उदयभास्करनाम रसो ह्ययं भवति रोगविघातकरः स्वयम्॥१२
मगधजामधुना सह गुञ्जिकात्रयमितश्च सदा परिसेवितः।
ललितकामविलासविधायकः स्थविरकोऽपि रतौ तरुणायते १३
गदहरो बलदोऽपि हि वर्णदो भवति कर्मविपाकजरोगहा।
सकलसूतकशास्त्रविमन्थजो द्विजवरेण मया प्रकटीकृतः ॥ १४

रक्तरसः।

रसविदाऽपि रसः परिशोधितो
विविधदोषविमोचितगन्धकः।
विमललोहमये नवखर्परे
ह्यमलसाररजः परिमुच्यताम् ॥ १५ ॥

अतिकृशाग्नियुते द्रवति स्वयं तदनु तत्र रसः परिमुच्यताम्।
विशदलोहमयेन च दर्विणा विघटयेत्प्रहरत्रयसंमितम् ॥१६॥
तदनु काचघटीं विनिवेश्य वै सिकतयन्त्रवरेण हि पाचितः।
द्विदशयाममधःकृतवह्निना भवति रक्तरसस्तलभस्मसात् ॥१७
गतबलेन नरेण हि सेवितो भवति वाजिकरः सुखदः सदा।
स च वलीपलितानि च नाशयेच्छतशरत्सु निरामयकृत्परम् १८

रसमाणिक्यम्।

विमलनागवरैकविभागिकं हरजभागचतुष्टयमिश्रितम्।
सततमेव विमर्द्य शिलातले बलिवसां च समां कुरु तद्भिषक्॥
दिनमितं सुविमर्द्य च कन्यकास्वरस ऐनकरेऽतिविशोषयेत्।
तदनु सूतवरस्य तु कज्जलीं रुचिरकाचघटे विनिवेशयेत् २० ॥

१ शुद्धं नागं खर्परे स्थाप्य, वह्नौ विद्राव्य, द्रवीभूते तस्मिन् चतुर्गुणं रसमावाप्य उत्तारयेत्। अनन्तरं संचूर्ण्य समभागेन गन्धकेन सह कज्जली विधेया। अन्यद्विधानं तु स्वर्णवङ्गवज्ज्ञेयम्। २ ऐनकरे इति सूर्यातपे इत्यर्थः।

दिवसयुग्ममधःकृतवह्निना स च भवेदरुणः कमलच्छविः।
सकलरोगविघातकवह्निकृद्बलकरः परमोऽपि हि कान्तिकृत् ॥
नयनरोगविनाशकरो भवेत्सकलकामुकविभ्रमकारकः।
स खलु कर्मविपाकजरोगहा विशदनागयुतः खलु पारदः ॥२२॥

गन्धकजारणम्।

मृदुमृदा रचिता मसृणेष्टिका उपरि गर्तवरेण च संयुता।
रसवरं दशशाणमितं हि तत्र शुकपिच्छवरं ह्युपरि न्यसेत् ॥२३॥
सकलपूर्णकृतं च सुगर्तकं गलितनिम्बुफलोद्भवकेन वै।
स्थगय तं च शरावरेण वै मृदितया सुमृदा परिमुद्रितम् ॥२४॥
तदनु संपुटकोपरि कौकुटं पुटवरं विधिना विनियोजयेत्।
विमलषड्गुणगन्धकजारणं विधिविदा भिषजा ह्यमुना कृतम्॥२५
स च शरीरकरोऽप्यथ लोहकृत्सकलसिद्धिकरः परमो भवेत्।
शतगुणं हि यदा परिजीर्यते रसवरः खलु हेमकरो भवेत्॥२६॥

रसपोट्टली।

सशुकपिच्छसमं रसराजकं विमलखल्वतलेन विमर्दयेत्।
गुणवतीमुपकल्पय पर्पटीं वसनयोगकृतामपि पोट्टलीम् ॥ २७ ॥
उपरि नागरसेन विलेपितां रविकरेण तथा परिशोषिताम्।
कनकपत्ररसेन च सप्तधाऽप्यवनिगर्ततले विनिवेशय ॥ २८ ॥
अवनिगर्तमरत्निकमायतं द्विदशमङ्गुलमेव सुनिम्नकम्।
सिकतया परिपूर्य तदर्धकं तदनु तत्र निवेशय पोट्टलीम् ॥ २९ ॥
उपरि वालुकया परिपूर्य तच्छगणकैश्च पुटं परिदीयताम्।
द्विदशयाममथाग्निमहो कुरु भवति तेन महारसपोट्टली ॥३०॥
इति मया कथिता रसपोट्टली बलकरा सुकरा सुखसिद्धिदा।

कृष्णभस्म।

विशदसूतसमोऽपि हि गन्धकस्तदनु खल्वतले सुविमर्दितः ३१

१ गलितनिम्बुफलोद्भवं यत्कं जलं रस इति यावत् तेनेत्यर्थः। २ 'दृढतरामुपकल्पय' इति पा०। ३ नागवल्लीपत्ररसेनेत्यर्थः।

त्रिदिनमेव हि हंसपदीरसैर्दिनकरस्य करेण सुशोषितः ।
विमललोहमये दृढखर्परे तदनु कज्जलिकां प्रतिमुच्य वै ॥३२॥
करमिता सुकृताऽपि हि चुल्लिका ह्युपरि तत्र निवेशय भाजनम् ।
अमललोहमयेन च दर्विणा रसवरं नियतं परिमर्दयेत् ॥ ३३ ॥
तदनु वह्निमधः कुरु वै दृढं सततमेव हि यामचतुष्टयम् ।
सुपच एव रसो जलदोपमो भवति वल्लमितो मधुना युतः॥३४॥
कवलितः क्षयरोगगणापहो मदनवृद्धिकरः परमो नृणाम् ।
स च वलीपलितानि विनाशयेत्सकलकुष्ठविनाशकरः परम् ३५

शुद्धरसभस्म ।

मृदुमृदा परिकल्पितमूषिकां रसमिताङ्गुलिकां भुवि संन्यसेत् ।
रसवरं विमलं विनिधापयेत् सशुकपिच्छसमं परिमर्दितम्॥३६॥
कनकमूलरसेन च पूरितमपरमुद्रिकया परिमुद्रितम् ॥ ३७ ॥
तदनु सप्तदिनं कृशवह्निना रसवरं विधिना विनिपाचयेत् ।
यवमितं रसराजमयं सदा सकलदोषकृतां विकृतिं जयेत् ॥३८॥

रसपर्पटी ।

रसवरं पलयुग्ममितं शुभं रुचिरताम्रभवं समभागिकम् ।
बलिवसा च घृतेन विमर्दिताऽतिकृशाग्नियुतायसभाजने ॥ ३९ ॥
द्रवति ताम्ररसौ विनिवेश्यतां त्रयमिदं खलु लोहसुदर्विणा ।
विघटयेदथ गोमयकोपरिस्थितमोचदलोपरि ढालयेत् ॥ ४० ॥
भवति सारतमा रसपर्पटी सकलरोगविघातकरी हि सा ।
कुरु समानकटुत्रयसंयुतां मरिचयुग्ममितां सुखदां सदा ॥४१॥
अनुपाने प्रयोक्तव्या त्रिफला क्षौद्रसंयुता ।
पर्पटीं भक्षयेत्प्रातस्तथा त्र्यूषणसंयुताम् ॥ ४२ ॥
सन्निपातहरा सा तु पञ्चकोलेन संयुता ।
भक्षिता मधुना सार्धं सर्वज्वरविनाशिनी ॥ ४३ ॥
कणाक्षौद्रेण सहिता सर्वशोफान्निकृन्तति ।
श्यामात्रिकटुकेनाऽपि वातजां ग्रहणीं जयेत् ॥ ४४ ॥

गुग्गुलुत्रिफलासार्धं वातरक्तं विनाशयेत् ।
वातशूलहरा सम्यग्हिङ्गुपुष्करसंयुता ॥ ४५ ॥
व्योषैर्कन्यारसैर्वाऽपि कफामयविनाशिनी ।
दशमूलशृतेनापि वातज्वरनिबर्हणी ॥ ४६ ॥
बाकुचीबीजकल्केन कण्डुपामे विनाशयेत् ।
आरुष्करेण सहिता सा तु सिध्मविनाशिनी ॥ ४७ ॥
गोमूत्रेणानुपानेन चार्शसां हि विनाशिनी ।
वनमल्लयर्जुनश्चैव चित्रको भृङ्गराजकः ॥ ४८ ॥
शाल्मली निम्बपञ्चाङ्गं कल्हारश्च गुडूचिका ।
निर्गुण्डी च समांशानि कारयेद्भिषगुत्तमः ॥ ४९ ॥
चूर्णीकृत्य च तत्सर्वं पर्पट्याश्चानुपानकम् ।
अष्टादश च कुष्ठानि निहन्त्येव न संशयः ॥ ५० ॥
पर्पटी रसराजस्य रोगान् हन्त्यनुपानतः ।
अपथ्यं नैव चाश्नीयाद्दोष[1]दूष्यव्यपेक्षया ॥ ५१ ॥

द्वितीया रसपर्पटी ।

शुद्धं रसं गन्धकमेव शुद्धं पृथक् समांशं कुरु यत्नतस्ततः ।
एरण्डमूलस्य रसेन सूतं तथाऽद्रिकर्ण्याः स्वरसेन मर्दयेत् ॥५२॥
तं काकमाच्याः स्वरसेन पिष्ट्वा तथा च तं दाडिमबीजतोयैः ।
क्रमेण सूतो हि दिनैश्चतुर्भिः शुद्धत्वमायाति हि निश्चयेन ५३॥
ततस्तु गन्धं खलु मार्कवद्रवैर्विभाव्यमानं कुरु लोहपात्रे ।
प्रद्रावयेत्तं बदरस्य चाग्निना प्रढालयेद्भृङ्गरसे त्रिवारम् ॥ ५४ ॥
कार्या ततः कज्जलिका विमर्द्य तां द्रावयेल्लोहमये सुपात्रे ।
प्रढालयेत्तां कदलीदले हि संछाद्य चान्येन दलेन पश्चात् ५५॥
तस्यास्त्वधोर्ध्वं प्रददीत गोमयं शीतीकृता गव्यघृतेन भर्जिता ।
रोगानशेषान्मलदोषजातान् हिनस्ति चैषा रसपर्पटी हि ५६ ॥

---

१ दोषापेक्षया यदपथ्यं, दूष्यापेक्षया च यदपथ्यं, तदुभयमपि न सेवेतेत्यर्थः ।

सा जीरकेणैव तु रामठेन वातामशूलौ ग्रहणीं सकामलाम् ।
गुल्मानि चाष्टावुदराणि हन्यात्संसेविता शुद्धरसस्य पर्पटी ५७
मयाऽपि सद्वैद्यहिताय नूनं प्रदर्शितेयं खलु रोगनाशिनी ।

अन्यच्च सूतभस्म ।

सूतं सुशुद्धं लवणैश्चतुर्भिः क्षारैस्त्रिभिश्चापि विमर्दयेच्च ॥ ५८ ॥
संशोष्य[1] पश्चादपि हिङ्गुराजिकाशुण्ठीभिरेभिश्च समं विमर्दयेत् ।
रसेन सार्धं हि कुमारिकाया मूषां विदध्याद्रविघर्मशोषिताम् ५९
तस्यां निधायाथ रसस्य गोलकं तं स्वेदितं चाम्लरसेन सम्यक् ।
यामाष्टकेनापि विपाच्य दोलया पश्चाद्रसेनाभिविमार्दितोऽसौ ६०
भेकपर्ण्युरुबुभृङ्गराजकैः शृङ्गवेरगिरिकर्णिकारसैः ।
काकमाचिरविभक्तिकाजलैर्धूर्तजैरपि जयन्तिकाद्रवैः ॥ ६१ ॥
सिन्धुवाररसेन विमर्दितं मसृणखल्वतले त्रिवासरम् ।
प्रतिरसं च विशोष्य भक्षयेद्गुञ्जिकाद्वयमितं रुजापहम् ॥ ६२ ॥
केकिमाहिषवराहपित्तकैः कच्छपस्य च रसेन[2] मर्दितम् ।
जायतेऽधिकतरं गुणेन वै सन्निपातभवमूर्च्छनं जयेत् ॥ ६३ ॥

यः श्रीसूतवरस्य सेवनमिदं नित्यं करोतीह वै
दीर्घायुर्धनधान्यधर्मसहितः प्राप्नोति सौख्यं सदा ।
लोके कीर्तिपरंपरां वितनुते धर्मे मतिर्जायते
प्रान्ते तस्य परा गतिर्हि नियतं सत्यं शिवेनोदितम् ६४

इति श्रीपद्मनाभसूनुना श्रीयशोधरेण विरचिते रसप्रकाशसुधाकरे
सूतभस्मकथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथेदानीं प्रवक्ष्यामि धातुशोधनमारणम् ।
अनुभूतं मया किंचित् किंचिच्छास्त्रानुसारतः ॥ १ ॥

१ 'संशोध्य' इति पाठान्तरम् । २ रसेनेति रसशब्देनात्र पित्तमेव ग्राह्यम् ।

अष्टधातुनिरूपणम् ।

सुवर्णं रजतं चेति शुद्धलोहमुदीरितम् ।
ताम्रं चैवाश्मसारं च, नागवङ्गौ तथैव च ॥ २ ॥
पूतिलोहं निगदितं द्वितयं रसवेदिना ।
संमिश्रलोहं त्रितयं सौराष्ट्रीरीतिवर्तकम् ॥ ३ ॥
एतेऽष्टौ धातवो ज्ञेया लोहान्येवं भवन्ति च ।

सुवर्णभेदाः ।

सुवर्णं द्विविधं ज्ञेयं रसजं खनिसंभवम् ॥ ४ ॥
अन्ये[1] त्रयः सुवर्णस्य प्रकाराः सन्ति नोदिताः ।
रसजं रसवेधेन जायते हेम सुन्दरम् ॥ ५ ॥
तच्चतुर्दशवर्णाढ्यं सर्वकार्यकरं परम् ।
पर्वते भूमिदेशेषु खन्यमानेषु कुत्रचित् ॥ ६ ॥
दृश्यते खनिजं प्राज्ञैस्तच्चतुर्दशवर्णकम् ।

सुवर्णशोधनम् ।

रूप्यादियोगेन यदा मिश्रं स्वर्णं हि जायते ॥ ७ ॥
हेमकार्यं न चेत्तेन तदा शोध्यं भिषग्वरैः ।
हीनवर्णस्य हेम्नश्च पत्राण्येव तु कारयेत् ॥ ८ ॥
खटिकापटुचूर्णं च काञ्जिकेन प्रमर्दयेत् ।
पत्राणि लेपयेत्तेन कल्केनाथ प्रयत्नतः ॥ ९ ॥
आरण्योपलकैः कार्या कोष्ठिका नातिविस्तृता ।
मध्ये तत्संपुटं मुक्त्वा वह्निं प्रज्वालयेत्ततः ॥ १० ॥
एवं पुटत्रयं दत्त्वा शुद्धं हेम समुद्धरेत् ।
नतु शुद्धस्य हेम्नश्च शोधनं कारयेद्भिषक् ॥ ११ ॥
अन्येषामेव लोहानां शोधनं कारयेद्भिषक् ।

१ तथा च रसरत्नसमुच्चये, "—प्राकृतं सहजं वह्निसंभूतं खनिसंभवम् ।
रसेन्द्रवेधसंजातं स्वर्णं पञ्चविधं स्मृतम्"—इति ।

स्वर्णमारणस्य प्रथमः प्रकारः ।

ततः स्वर्णभवं पत्रं तापितं हि विनिक्षिपेत् ॥ १२ ॥
ज्वालामुखीरसे षष्टिपुटैर्भस्मीभवत्यलम् ।
गुरुणा कथितं सम्यङ्गिरुत्थं जायते ध्रुवम् ॥ १३ ॥
रोगान् हिनस्ति सकलान् नात्र कार्या विचारणा ।

स्वर्णमारणस्य द्वितीयः प्रकारः ।

हेम्नः पत्राणि सूक्ष्माणि सूचीवेध्यानि कारयेत् ॥ १४ ॥
पूराम्बुभस्मसूतेन लेपयित्वाऽथ शोषयेत् ।
संपुटे च ततो रुद्धा पुटयेद्दशभिः पुटैः ।
म्रियते नात्र संदेहो निरुत्थं भस्म जायते ॥ १५ ॥

सुवर्णभस्मनस्तृतीयः प्रकारः ।

हेम्नः सूक्ष्मदलानि भूर्जसदृशान्यादाय संलेप्य वै
वज्रीदुग्धकहिङ्गुहिङ्गुलसमैरेकत्र पिष्टीकृतैः ।
सत्यं संपुटके निधाय दशभिश्चैवं पुटैः कौकुटैः
पाच्यं हेम च रक्तगैरिकसमं संजायते निश्चितम् ॥ १६ ॥

सुवर्णभस्मनश्चतुर्थः प्रकारः ।

लोहपर्पटिकाबद्धं मृतं सूतं समांशकम् ।
विद्रुते हेम्नि निक्षिप्तं स्वर्णं भूतिप्रभं भवेत् ॥ १७ ॥
तद्भस्म पूरतोयेन दरदेन समन्वितम् ।
मर्दयेद्दिनमेकं तु संपुटे धारयेत्ततः ॥ १८ ॥
पुटितं दशवारेण स्वर्णं सिन्दूरसन्निभम् ।
जायते नात्र संदेहो रञ्जनं कुरुते ध्रुवम् ॥ १९ ॥
देहं लोहं च मतिमान् सुधनी साधयेद्ध्रुवम् ।

सुवर्णभस्मगुणाः ।

एतत्स्वर्णभवं करोति च रजः सौन्दर्यसौख्ये सदा
रोगान् दैवकृतान्निहन्ति सकलान् सत्यं त्रिदोषोद्भवान् ।

यः सेवेत नरः समान् द्विदशकान् वृद्धश्च नो जायते
दोषा नैव गरोद्भवा विषकृता आगन्तुजाश्चैव हि ॥ २० ॥

रूप्यभेदाः ।

रूप्यं च त्रिविधं प्रोक्तं खनिजं सहजं तथा ।
कृत्रिमं च त्रयो भेदाः कथिताः पूर्वसूरिभिः ॥ २१ ॥
भूधरे कुत्रचित्प्राप्तं खन्यमाने च खानिजम् ।
कैलासशिखराज्जातं सहजं तदुदीरितम् ॥ २२ ॥
रसवेधेन यज्जातं वङ्गात्तत् कृत्रिमं मतम् ।

शुद्धरूप्यलक्षणम् ।

यद्रूप्यं वह्निना तप्तमुज्ज्वलं हि विनिःसरेत् ।
तच्छुद्धं कलधौतं हि सर्वकार्यकरं परम् ॥ २३ ॥

रूप्यशोधनम् ।

ताम्रादिसंसर्गभवं त्वशुद्धं रूप्यं हि मिश्रं खलु दोषलं च ।
तच्छोधयेद्वै भसितस्य मूष्यां शीसेन सार्धं रजतं तु ध्मापयेत् २४
ताराच्च षड्गुणं नागं ध्मापयेद्यत्नतः सुधीः ।
शनैर्विधम्यमानं हि दोषशून्यं प्रजायते ॥ २५ ॥
अनेनैव प्रकारेण शोधयेद्रजतं सदा ।
सर्वकार्ये प्रयोक्तव्यं सर्वसिद्धिविधायकम् ॥ २६ ॥

रजतमारणम् ।

भागमेकं तु रजतं सूतभागचतुष्टयम् ।
मर्दयेद्दिनमेकं तु सततं निम्बुवारिणा ॥ २७ ॥
पेषणाज्जायते पिष्टिर्दिनैकेन तु निश्चितम् ।
मूषामध्ये तु तां मुक्त्वा ह्यधोर्ध्वं गन्धकं न्यसेत्॥२८॥
वालुकायन्त्रमध्यस्थां दिनैकं तु दृढाग्निना ।
पाचितां तु प्रयत्नेन स्वाङ्गशीतलतां गताम् ॥ २९ ॥
तालेनाम्लेन सहितां मर्दितां हि शिलातले ।
ततो द्वादश वाराणि पुटान्येवं प्रदापयेत् ॥ ३० ॥
अनेन विधिना सम्यग्रजतं म्रियते ध्रुवम् ।

रजतमारणस्य द्वितीयः प्रकारः ।

तारमाक्षिकयोश्चूर्णमम्लेन सह मर्दयेत् ॥ ३१ ॥
त्रिंशत्पुटेन तत्तारं भूतीभवति निश्चितम् ।
पुटाधिक्यं हि लोहानां सम्यक् स्याद्गुणकारि च ॥३२॥
रञ्जनं कुरुतेऽत्यर्थं रक्तं श्वेतत्वमादिशेत् ।

रजतभस्मगुणाः ।

शुद्धं भस्मीकृतं रूप्यं सारघाज्यसमन्वितम् ॥ ३३ ॥
नेत्ररोगानपि सदा क्षयजान् गुदजानपि ।
पित्तजान् काससंभूतान् पाण्डुजानुदराणि च ॥ ३४ ॥
दोषजानपि सर्वांश्च नाशयेदरुचिं सदा ।

ताम्रभेदाः ।

ताम्रं चापि द्विधा प्रोक्तं नेपालं म्लेच्छदेशजम् ॥३५॥
नेपालदेशजादन्यन्म्लेच्छं तत्कथितं बुधैः ।

ताम्रशोधनम् ।

सीसकेन समं ताम्रं रजतेनेव शोधयेत् ॥ ३६ ॥
पश्चान्मारणकं सम्यक्कर्तव्यं रसवादिना ।

ताम्रमारणम् ।

कृत्वा ताम्रस्य पत्राणि कन्यापत्रे निवेशयेत् ॥ ३७ ॥
कुक्कुटाख्ये पुटे सम्यग्पुटयेत्तदनन्तरम्
सूतगन्धकयोः पिष्टिः कार्या चातिमनोरमा ॥ ३८ ॥
विमर्द्य निम्बुतोयेन तानि पत्राणि लेपयेत् ।
स्थालीमध्ये निरुन्ध्याथ पचेद्यामचतुष्टयम् ॥ ३९ ॥
पञ्चदोषविनिर्मुक्तं शुल्वं तेनैव जायते ।

ताम्रमारणस्य द्वितीयः प्रकारः ।

रवितुल्येन बलिना सूतकेन समेन च ॥ ४० ॥
तालकेन तदर्धेन शिलया च तदर्धया ।
चूर्णं कज्जलसंकाशं कारयेन्मतिमान् भिषक् ॥ ४१ ॥

१ सारघं मधु ।

शरावसंपुटस्यान्तः पत्राण्याधाय यत्नतः ।
उपर्युपरि पत्राणि कज्जलीं च निधापयेत् ॥ ४२ ॥
यामैकं पाचयेदग्नौ गर्भयन्त्रोदरान्तरे ।
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य खल्वे सूक्ष्मं प्रचूर्णयेत् ॥ ४३ ॥
लेहयेन्मधुसंयुक्तमनुपानैर्यथोचितैः ।
वल्लद्वितयमात्रं तु पूर्वाह्णे भिषगुत्तमः ॥ ४४ ॥
परिणामभवं शूलं तथा चाष्टविधं च तम् ।
उदरं पाण्डुशोफं च गुल्मप्लीहयकृत्क्षयान् ॥ ४५ ॥
अग्निसादक्षयकृतान् मेहादीन् ग्रहणीगदान् ।
जयेद्बहुविधान् रोगाननुपानप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

ताम्रमारणस्य तृतीयः प्रकारः ।

शुद्धताम्रस्य पत्राणि कर्तव्यानि प्रयत्नतः ।
तत्समांशस्तु गन्धः स्यात् पारदस्तत्समस्तथा ॥ ४७ ॥
तालकं तु तदर्धं स्याच्छिला चापि तदर्धिका ।
लाङ्गलीचित्रकव्योषतालमूलीकरञ्जकाः ॥ ४८ ॥
विषशम्याकातिविषासैन्धवाश्च समांशकाः ।
तत्सर्वं हि शिलाभाण्डे विमर्द्य च प्रयत्नतः ॥ ४९ ॥
जम्बीरद्रवकेणाथ चूर्णं चातिद्रवीकृतम् ॥ ५० ॥
सूचिवेध्यानि पत्राणि रसेनालेपितानि च ।
कल्कमध्ये विनिःक्षिप्य दिनसप्तमितं पचेत् ।
चूर्णीकृतं तु मध्वाज्यैः कणाद्वयसमन्वितम् ॥ ५१ ॥
लेहितं वल्लमात्रं हि जरामृत्युविनाशनम् ।
कथितं सोमदेवेन सरुजां सुखहेतवे ॥ ५२ ॥

ताम्रमारणस्य चतुर्थः प्रकारः ।

शुद्धं शुल्वं गन्धकं वै समांशं पूर्वं स्थाल्यां स्थापयेद्गन्धकार्धम् ।
मध्ये शुल्वं स्थापनीयं प्रयत्नात्तस्योर्ध्वं वै गन्धचूर्णावशिष्टम् ५२

स्थालीमुखे पूर्णघटीं[1] निवेश्य लेपं तथा सैन्धवमृत्स्नयाऽपि ।
चुल्ल्यां च कुर्यादथ वह्निमेव यामत्रयेणैव सुपाचितं भवेत् ॥५४॥
शीतीभूतं दोषहीनं तदेव कृत्वा चूर्णं गालितं वस्त्रखण्डे ।
सेव्यं सम्यक् चैकवल्लप्रमाणं कासं श्वासं हन्ति गुल्मप्रमेहान् ५५
पिप्पलीमधुना सार्धं सर्वदोषहरं परम् ।
दुर्नामग्रहणीरोगान्निहन्ति च रसायनम् ॥ ५६ ॥

लोहभेदाः ।

कान्तं तथा तीक्ष्णवरं हि मुण्डं लोहं भवेद्वै त्रिविधं क्रमेण ।
यथोत्तरं स्याद्गुणवर्णहीनं प्रकाशितं वैद्यवरेण सम्यक् ॥ ५७ ॥

कान्तलोहभेदाः ।

कान्तं चतुर्धा किल कथ्यतेऽत्र तद्रोमकं भ्रामकचुम्बके च ।
संद्रावकं श्रेष्ठतमं तथा हि संकथ्यते शास्त्रविदैः रसज्ञैः ॥५८॥

रोमकलक्षणम् ।

खन्यां संखन्यमानायां पाषाणा निःसरन्ति ये ।
तेभ्यो यद्द्रावितं लोहं रोमकं तत् प्रचक्षते ॥ ५९ ॥

भ्रामकलक्षणम् ।

यत्र क्वापि गिरौ श्रेष्ठे लभ्यते भ्रामकोपलः ।
तस्माज्जातं तु यल्लोहं भ्रामकं तदिहोच्यते ॥ ६० ॥

चुम्बकलक्षणम् ।

विन्ध्याचले भवेदश्मा लोहं चुम्बति चाद्भुतम् ।
विष्णुभक्तो यथा भक्तिं न मुञ्चत्येव नित्यशः ॥ ६१ ॥

द्रावकलक्षणम् ।

हिमाद्रौ लभ्यते दुःखाद्यः स्पृष्टो द्रावयेदयः ।
सुवर्णादींश्च तद्वद्धि तत्कान्तं द्रावकं भवेत् ॥ ६२ ॥

शुद्धकान्तलोहलक्षणम् ।

शुद्धे कान्तभवे पात्रे शृतं दुग्धं हि नोद्गिरेत् ।
पानीयं कथितं चास्मिन् हिङ्गुगन्धसमं भवेत् ॥ ६३ ॥

१ 'चूर्णघटीं' इति पा० ।

तैलबिन्दुर्जले क्षिप्तो न चातिप्रसृतो भवेत् ।
लेपोऽपि नैव जायेत शुद्धकान्तस्य लक्षणम् ॥ ६४ ॥

मुण्डादीनामुत्तरोत्तरश्रेष्ठत्वम् ।

मुण्डाच्छतगुणं तीक्ष्णं तीक्ष्णात्कान्तं महागुणम् ।
कोटिसंख्यगुणं प्रोक्तं तस्मात्सेव्यं सदा बुधैः ॥ ६५ ॥

लोहशोधनम् ।

शशरक्तेन संलिप्तं सप्तवारान् हि तापितम् ।
कान्तादिसर्वलोहं हि शुद्ध्यत्येव न संशयः ॥ ६६ ॥
सामुद्रलवणेनैव लेपितं त्रिफलाजले ।
निर्वापितं भवेच्छुद्धं सत्यं गुरुवचो यथा ॥ ६७ ॥

लोहमारणस्य प्रथमः प्रकारः ।

लोहचूर्णं घृताक्तं हि क्षिप्त्वा लोहस्य खर्परे ।
अग्निवर्णं भवेद्यावत्तावद्दर्व्या प्रचालयेत् ॥ ६८ ॥
खल्वे पिष्ट्वा च विपचेत्पञ्च[1]वारमतः परम् ।
वरोदकैः पुटेल्लोहं चतुर्वारमिदं खलु ॥ ६९ ॥
सुपेषितं वारितरं जायते नात्र संशयः ।
अनेन विधिना कार्यं सर्वलोहस्य साधनम् ॥ ७० ॥
जायते सर्वरोगघ्नं सेवितं पलितापहम् ।

लोहमारणस्य द्वितीयः प्रकारः ।

लोहचूर्णं पलद्वन्द्वं गुडगन्धौ समांशकौ ॥ ७१ ॥
खल्वे विमर्द्य नितरां पुटेद्विंशतिवारकम् ।
पेषणं तु प्रकर्तव्यं पुटः पश्चात्प्रदीयते ॥ ७२ ॥
अनेन विधिना सम्यग्भस्मीभवति निश्चितम् ।
सर्वरोगान्निहन्त्येव नात्र कार्या विचारणा ॥ ७३ ॥
श्वेतपुनर्नवापत्रतोयेन दशसंख्यकाः ।
पुटास्ततः प्रदेयाश्च सिन्दूराभं प्रजायते ॥ ७४ ॥

१ प्रतिवारं घृताक्तं कृत्वा पाचनं कार्यम् ।

लोहमारणस्य तृतीयः प्रकारः।

अथापरः प्रकारोऽत्र कथ्यते लोहमारणे।
लोहचूर्णसमं गन्धं मर्दयेत्कन्यकारसैः॥ ७५॥
पिण्डीकृतं लोहपात्रे छायायां स्थापयेच्चिरम्।
म्रियते नात्र सन्देहो ह्यनुभूतं मयैव हि॥ ७६॥

लोहभस्मगुणाः।

निरुत्थं लोहजं भस्म संसेवेत सुधीः पुमान्।
व्योषवेल्लाज्यमधुना टङ्कमानेन मिश्रितम्॥ ७७॥
जरां च मरणं व्याधिं हन्यात्पुत्रप्रदं सदा।
गरदोषकृता रोगा न भवन्ति शरीरिणाम्॥ ७८॥

वङ्गभेदाः।

वङ्गं तु द्विविधं प्रोक्तं खुरं मिश्रं तथैव च।

खुरवङ्गलक्षणम्।

यच्छुद्धं सरलं शुभ्रं खुरं तदभिधीयते॥ ७९॥

मिश्रकवङ्गलक्षणम्।

नागाद्यैर्मिश्रितं श्यामं दुर्गन्धि मलिनं गुरु।
रसे रसायने नैव योजनीयं कदाचन॥ ८०॥

वङ्गगुणाः।

वङ्गं वातकरं रूक्षं तिक्तं मेदःप्रणाशनम्।
कृमिमेहामयघ्नं हि कफदोषविषापहम्॥ ८१॥

वङ्गशोधनम्।

भल्लातकभवे तैले खुरं शुध्यति वापितम्[1]।
पुनर्नवासिन्धुचूर्णविषयुक्तं प्रवापितम्॥ ८२॥

१ वङ्गशोधनस्येयं प्रक्रिया—समायां भूमौ वितस्तिमात्रं गर्तं कृत्वा, तस्मिन् तावन्मितं लोहमयं पात्रं स्थाप्य, तस्मिन् तैलादिकं द्रवं निधाय, तदुपरि कृतमध्यच्छिद्रां नातिस्थूलां वृत्तां शिलां स्थापयेत्। ततो वङ्गं वह्नौ द्रवीकृत्य, शिलामध्यस्थच्छिद्रद्वारा द्रवे ढालयेत्। अन्यथाऽनावृतपात्रे ढालितो वङ्गस्तस्माद्द्रवादुच्चलद्वैद्यस्य प्राणहानिं कुर्यात्; तस्मादुक्तरीत्यैव वङ्गनागयशदादीनां शोधनं कार्यम्।

तक्रमध्ये त्रिवारं हि मिश्रं वङ्गं विशुद्ध्यति।

वङ्गमारणस्य प्रथमः प्रकारः।

छाणोपरि कृते गर्ते चिञ्चात्वक्चूर्णकं क्षिपेत्॥ ८३॥
कर्षमानां वङ्गचक्रीं तन्मध्ये विनिधापयेत्।
चक्रीं चतुर्गुणेनैव जीर्णवस्त्रेण वेष्टिताम्॥ ८४॥
छगणेन विशुष्केण रुद्ध्वाऽग्निं दापयेत्ततः।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य सर्वकार्येषु योजयेत्॥ ८५॥
अनेन विधिना शेषमपक्कं मारयेद्ध्रुवम्।

वङ्गमारणस्य द्वितीयः प्रकारः।

अथापरः प्रकारो हि वक्ष्यते चाधुना मया॥ ८६॥
शुद्धवङ्गस्य पत्राणि समान्येव तु कारयेत्।
अजाशकृद्दरा तुल्या चूर्णिता च निशा तथा॥ ८७॥
चतुरस्रमथो निम्नं गर्तं हस्तप्रमाणकम्।
कृत्वा छगणकैश्चार्धं पूरयेत्ससतं भिषक्॥ ८८॥
ततः शणभवेनापि वस्त्रेणाच्छाद्य गर्तकम्।
पूर्वं प्रकल्पितं चूर्णं तत्रोपरि च विन्यसेत्॥ ८९॥
तस्योपरि च पत्राणि समानि परितो न्यसेत्।
चूर्णेनाच्छाद्य यत्नेन छगणैरथ पूरयेत्॥ ९०॥
पुटयेदग्निना सम्यक् स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत्।
मृतं वङ्गं ततः पश्चान्मर्दयेत्पूरवारिणा॥ ९१॥
समांशं रससिन्दूरमनेन सह मेलयेत्।
खल्वे दृढतरं पिष्ट्वा काचकूप्यां निवेशयेत्॥ ९२॥
विपचेदग्नियोगेन यामषोडशमात्रया।
हेमप्रभं मृतं वङ्गं जायते रसवङ्गकम्॥ ९३॥
सर्वरोगान् हरत्याशु शक्तियुक्तं गुणाधिकम्।
यथारोगबलं वीक्ष्य दातव्यं वल्लमात्रकम्॥ ९४॥

अशीतिं वातजान् रोगान् तथा मेहांश्च विंशतिम् ।
हन्ति भक्षणमात्रेण सप्तकैकेन नान्यथा ॥ ९५ ॥

शुद्धनागलक्षणम् ।

छेदे कृष्णं गुरु स्निग्धं द्रुतद्रावमथोज्ज्वलम् ।
कृष्णवर्णं बहिः शुद्धं नागं हितमतोऽन्यथा ॥ ९६ ॥

नागशोधनम् ।

निर्गुण्डिकारजन्योश्च रसे नागं प्रवापयेत् ।
एवं नागो विशुद्धः स्यान्मूर्च्छास्फोटादि नाचरेत् ॥९७॥

नागमारणस्य प्रथमः प्रकारः ।

शुद्धनागस्य पत्राणि सूचीवेध्यानि कारयेत् ।
शिलां वासारसेनापि मर्दयेद्याममात्रकम् ॥ ९८ ॥
पत्राण्यालेपयेत्तेन ततः संपुटके न्यसेत् ।
पुटेन विपचेद्धीमान् वाराहेणाखराग्निना ॥ ९९ ॥
एवंकृते त्रिरात्रेण नागभस्म प्रजायते ।
जायते सर्वकार्येषु रोगोच्छेदकरं सदा ॥ १०० ॥
नागस्य मारणं प्रोक्तं बहुधा बहुभिर्बुधैः ।
सर्वथा सूतनागस्य शम्भोश्च मरणं नहि ॥ १०१ ॥
प्रमेहान् वातजान् रोगान् धनुर्वातादिकान् गदान् ।
विंशतिं श्लेष्मजांश्चैव निहन्ति च न संशयः ॥ १०२ ॥

नागमारणस्य द्वितीयः प्रकारः ।

अथापरप्रकारेण नागमारणकं भवेत् ।
लोहपात्रे द्रुते नागे घर्षणं तु प्रकारयेत् ॥ १०३ ॥
चतुर्यामं प्रयत्नेन मूलैश्चैव पलाशजैः ।
अधस्ताज्ज्वालयेत्सम्यग्घठाग्निं म्रियते ध्रुवम् ॥ १०४ ॥
रक्ताभं जायते चूर्णं सर्वकार्येषु योजयेत् ।

पित्तलभेदास्तल्लक्षणं च ।

पित्तलं द्विविधं प्रोक्तं रीतिका काकतुण्डिका ॥ १०५ ॥

तप्ता तुषजले क्षिप्ता शुल्ववर्णा तु रीतिका ।
निक्षिप्ता काञ्जिके कृष्णा काकतुण्डी प्रजायते ॥१०६॥

द्विविधपित्तलगुणाः ।

रक्तपित्तहरा रूक्षा कृमिघ्नी रीतिका मता ।
काकतुण्डी कुष्ठहरा सोष्णवीर्या सरा मता ॥ १०७ ॥

श्रेष्ठरीतिकालक्षणम् ।

पीताभा मृदुला गुर्वी साराङ्गी हेमवर्णिका ।
मसृणाङ्गी च सुस्निग्धा शुभा रीतिरितीर्यते ॥१०८॥

हीनरीतिकालक्षणम् ।

दुर्गन्धा पूतिगन्धा च खरस्पर्शा च पाण्डुरा ।
घनघाताक्षमा रूक्षा रीतिर्नेष्टा रसायने ॥ १०९ ॥

रीतिकाशोधनम् ।

तापिता चैव निर्गुण्डीरसे क्षिप्ता प्रयत्नतः ।
पञ्चवारान् समायाति शुद्धिं रीतिस्तु तत्क्षणात् ॥११०॥

रीतिकामारणम् ।

शिलागन्धकसिन्दूत्थरसैश्चातिप्रमर्दितैः ।
रीतिपात्राणि लेप्यानि पुटितान्यष्टधा पुनः ॥ १११ ॥
सद्यो भस्मत्वमायाति ततो योज्या रसायने ।

कांस्यम् ।

चतुर्भागेन रविणा भागैकं त्रपु मिश्रितम् ॥ ११२ ॥
जायते प्रवरं कांस्यं तत्सौराष्ट्रभवं शुभम् ।
शुद्धे कांस्यमये पात्रे सर्वमेव हि भोजनम् ॥ ११३ ॥
पथ्यं संजायते नाम्लं घृतशाकादिवर्जितम् ।

कांस्यशोधनम् ।

तप्तं कांस्यं गवां मूत्रे सप्तवारैर्विशुद्ध्यति ॥ ११४ ॥

कांस्यमारणम् ।

हरितालकगन्धाभ्यां म्रियते पञ्चभिः पुटैः ।

कांस्यभस्मगुणाः ।

मृतं कांस्यं वातहरं प्रमेहाणां च नाशनम् ॥ ११५ ॥

वर्तलोहलक्षणम् ।

लोहकांस्यार्करीतिभ्यो जातं तद्वर्तलोहकम् ।
तदेव विडलोहाख्यं विद्वद्भिः समुदाहृतम् ॥ ११६ ॥

वर्तलोहगुणाः ।

श्लेष्मपित्तहरं चाम्लं रुच्यं कृमिहरं तथा ।
नेत्ररोगप्रशमनं गलरोगनिबर्हणम् ॥ ११७ ॥
पक्कं सर्वं हि तद्भाण्डे सर्वदोषहरं परम् ।
क्षारेणाम्लेन च विना दीप्तिकृत्पाचनं परम् ॥ ११८ ॥

वर्तलोहशोधनम् ।

हयमूत्रे द्रुतं सम्यङ्निक्षिप्तं शुद्धिमृच्छति ।

वर्तलोहमारणम् ।

पुटितं गन्धतालाभ्यां म्रियते वर्तलोहकम् ११९ ॥

चतुर्थाध्यायोपसंहारः ।

संशोधनान्येव च मारणानि गुणागुणान्येव मयोदितानि ।
अन्यानि शास्त्राणि सुविस्तराणि निरीक्ष्य यत्नात्कृतमेव सम्यक् ॥

इति श्रीपद्मनाभसूनुना श्रीयशोधरेण विरचिते रसप्रकाशसुधाकरे धातुशोधनमारणनिरूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अथेदानीं प्रवक्ष्यामि गुणाधिक्यान्महारसान् ।
तेषां नामानि वर्णांश्च सत्त्वानि तद्गुणांस्तथा ॥ १ ॥

अष्ट महारसाः ।

गगनं रसकस्ताप्यं वैक्रान्तो विमलस्तथा ।
सस्यकं शैलसंभूतं राजावर्तक एव हि ॥ २ ॥
एते महारसाश्चाष्टावुदिता रसवादिभिः ।

अभ्रकभेदाः ।

क्रमप्राप्तमहं वक्ष्ये गगनं तु चतुर्विधम् ॥ ३ ॥

श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं परमसुन्दरम् ।
श्वेतं श्वेतक्रियायोग्यं रक्तपीतं हि पीतकृत् ॥ ४ ॥
कृष्णाभ्रं सर्वरोगाणां नाशनं परमं सदा ।
वज्रं पिनाकं नागं च मण्डूकमभिधीयते ॥ ५ ॥
अनेन विधिना प्रोक्ता भेदाः सन्तीह षोडश ।
अभ्राणामेव सर्वेषां वज्रमेवोत्तमं सदा ॥ ६ ॥
शेषाणि त्रीणि चाभ्राणि घोरान् व्याधीन् सृजन्ति हि ।
तस्माद्यत्नेन सद्वैद्यैर्वर्जनीयानि नित्यशः ॥ ७ ॥

वज्राभ्रलक्षणं गुणाश्च ।

वज्राभ्रं ध्मायमानेऽग्नौ विकृतिं न भजेत् कदा ।
सेवितं तन्मृतिं हन्ति वज्राभं कुरुते वपुः ॥ ८ ॥

पिनाकाभ्रलक्षणं तद्दोषाश्च ।

पिनाकं चाग्निसन्तप्तं विमुञ्चति दलोच्चयम् ।
सेवितं चैकमासेन कृमिं कुष्ठं करोत्यलम् ॥ ९ ॥

नागाभ्रलक्षणं तद्दोषाश्च ।

नागाभ्रं ध्मापितं सम्यङ्नागवत्स्फूर्जति ध्रुवम् ।
सेवितं तत्प्रकुरुते क्षयरोगसमुद्भवम् ॥ १० ॥
विषं हालाहलं पीतं मारयत्येव निश्चितम् ।
तथा नागाभ्रनामेदं सद्वैद्यः कथयत्यलम् ॥ ११ ॥

मण्डूकाभ्रलक्षणं तद्दोषाश्च ।

मण्डूकाभ्रं प्रकुरुते ताप्यमानं हि नित्यशः ।
गतिं मण्डूकसदृशीं क्षणं चाग्नौ न तिष्ठति ।
मण्डूकाभ्रं न सेव्यं हि कथितं रसवेदिना ॥ १२ ॥

मृतवज्राभ्रकगुणाः ।

मृतं वज्राभ्रकं सम्यक् सेवनीयं सदा बुधैः ।
वलीपलितनाशाय दृढतायै शरीरिणाम् ॥ १३ ॥
सर्वव्याधिहरं त्रिदोषशमनं वह्नेश्च संदीपनं
वीर्यस्तम्भविवृद्धिकृत्परमिदं कृच्छ्रादिरोगापहम् ।

भूतोन्मादनिवारणं स्मृतिकरं शोफामयध्वंसकं
सद्यः प्राणविवर्धनं ज्वरहरं सेव्यं सदा चाभ्रकम् ॥ १४ ॥

सचन्द्रिकाभ्रभक्षणे दोषाः ।

यथा विषं यथा वज्रं यथाऽग्निः प्राणहा भवेत् ।
भक्षितं चन्द्रिकायुक्तमभ्रकं तादृशं गुणैः ॥ १५ ॥

अभ्रकशोधनम् ।

स्वेदयेद्दिनमेकं तु काञ्जिकेन तथाऽभ्रकम् ।
पश्चात्कुलत्थजे क्वाथे तक्रे मूत्रेऽथ वह्निना ॥ १६ ॥
पाचितं दोषशून्यं तु शुद्धिमायाति निश्चितम् ।
तथाऽग्नौ परितप्तं तु निषिञ्चेत्सप्तवारकम् ॥ १७ ॥
काञ्जिके चापि निर्दोषमभ्रकं जायते ध्रुवम् ।
वराक्काथे तथा दुग्धे गवां मूत्रे तथैव च ॥ १८ ॥
मार्कवस्य रसेनापि दोषशून्यं प्रजायते ।

अभ्रमारणस्य प्रथमः प्रकारः ।

सूक्ष्मचूर्णं ततः कृत्वा पिष्ट्वा हंसपदीरसैः ॥ १९ ॥
चक्राकारं कृतं शुष्कं दद्यादर्धगजाह्वये ।
षट् पुटानि ततो दत्त्वा पुनरेवं पुनर्नवा- ॥ २० ॥
रसेन मर्दितं गाढमभ्रांशेन तु टङ्कणम् ।
पुनश्च चक्रिकां कृत्वा सप्तवारं पुटेत्खलु ॥ २१ ॥
तण्डुलीयरसेनैव तद्वद्वासारसेन च ।
पुटयेत्सप्तवारान् हि पुटं दद्याद्गजार्धकम् ॥ २२ ॥
अनेन विधिना चाभ्रं म्रियते नात्र संशयः ।
चन्द्रिकारहितं सम्यक् सिन्दूराभं प्रजायते ॥ २३ ॥

अभ्रसत्त्वपातनम् ।

पादांशं टङ्कणं दत्त्वा मुशलीरसमर्दितम् ।
ध्मापितं कोष्ठिकायन्त्रे सत्त्वरूपं प्रजायते ॥ २४ ॥
खल्वे पिष्ट्वा तु मतिमान् सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ।
गालितं वस्त्रखण्डेन घृतेन च परिप्लुतम् ॥ २५ ॥

भर्जितं दशवारान् हि लोहखर्परके परम् ।
अग्निवर्णसमं यावत्तावत्पिष्ट्वा तु भर्जयेत् ॥ २६ ॥
शुकपिच्छसमं पिष्ट्वा क्वाथैस्तु वटमूलजैः ।
ततो विंशतिवारांश्च पुटेच्छ्रकरसंज्ञिकैः ॥ २७ ॥
वराकषायैर्मतिमान् पुटान् दद्याद्भिषग्वरः ।
नीलीगुञ्जावरापथ्यामूलकैश्च विभावयेत् ॥ २८ ॥
संशुष्कं भक्षयेद्विद्वान् सर्वरोगहरं परम् ।
अभ्रसत्त्वात्परं नास्ति रसायनमनुत्तमम् ॥ २९ ॥
यदि चेच्छतवारांश्च पाचितं तीव्रवह्निना ।
तदाऽमृतोपमं चाभ्रं देहलोहकरं परम् ॥ ३० ॥

अभ्रमारणस्य द्वितीयः प्रकारः ।

कासमर्दरसेनैव धान्याभ्रं पाचितं शुभम् ।
शतवारेण म्रियते नात्र कार्या विचारणा ॥ ३१ ॥
एवं मुस्तारसेनापि तण्डुलीयशिफारसैः ।
टङ्कणेन समं पिष्ट्वा चक्राकारमथाभ्रकम् ॥ ३२ ॥
षष्टिसंख्यपुटैः पक्वं सिन्दूरसदृशं भवेत् ।
कुष्ठक्षयादिरोगघ्नमभ्रकं जायते ध्रुवम् ॥ ३३ ॥

अभ्रमारणस्य तृतीयः प्रकारः ।

नागवल्लीदलरसैर्वटमूलत्वचा तथा ।
वासामत्स्यादनीभ्यां च मत्स्याक्ष्या सपुनर्भुवा ॥३४॥
वटवृक्षस्य मूलेन मर्दितं पुटितं घनम् ।
सिन्दूरसदृशं वर्णे भवेद्विंशतिके पुटे ॥ ३५ ॥
सूक्ष्मं रूक्षं जलप्लावं रक्तवर्णसमुज्ज्वलम् ।
सर्वरोगहरं चापि जायते बहुभिः पुटैः ॥ ३६ ॥

अभ्रसत्त्वपातनस्यान्यः प्रकारः ।

धान्याभ्रकं[1] ततः कृत्वा द्वात्रिंशत्पलमात्रकम् ।
लाक्षा गुञ्जा क्षुद्रमीनाष्टङ्कणं दुग्धमाविकम् ॥ ३७ ॥
सर्षपाः शिग्रुपिण्याकं सिन्धूत्थं मृगशृङ्गकम् ।
माक्षिकं च समांशानि सर्वाण्येव तु कारयेत् ॥ ३८ ॥
धान्याभ्रकेन तुल्यानि मर्दयेन्मतिमान् भिषक् ।
पुनर्नवाया वासायास्तण्डुलीकासमर्दयोः ॥ ३९ ॥
मत्स्याक्ष्या हंसपद्याश्च कारवेल्ल्या रसैः पृथक् ।
खलगोधूमयोश्चूर्णैः कारयेद्वटकांश्शुभान् ॥ ४० ॥
पश्चात्कोष्ठ्यां धमेच्छुष्कान् भस्त्रिकाद्वितयेन तान् ।
खदिरस्य तु चाङ्गारैः सत्त्वं निःसरति ध्रुवम् ॥ ४१ ॥
पृथक्कृत्वा तु खकान् कांस्यवर्णान् विशेषतः ।
तत्किट्टं गोमयेनाथ वटकान् कारयेत्पुनः ॥ ४२ ॥
ध्मापयेत्पूर्वविधिना पुनः सत्त्वं हि निःसरेत् ।
अनेन विधिना कार्यं पञ्चगव्येन शिश्रितम् ॥ ४३ ॥
पञ्चाजेनाथ महिषीपञ्चकेन समं कुरु ।
पतत्येवमसंदिग्धं सत्यं गुरुवचो यथा ॥ ४४ ॥
अथाभ्रसत्त्वखकानम्लवर्गेण पाचयेत् ।
शोधनीयगणेनैव मूषामध्ये तु शोधयेत् ॥ ४५ ॥
काचटङ्कणगुञ्जाज्यसारघैः शोधयेत्खलु ।
मधुतैलवसाज्येषु दशवारांश्च वापयेत् ॥ ४६ ॥
मार्दवं कारयेत्सत्यं योगेनानेन सर्वदा ।

अभ्रसत्त्वमारणम् ।

सत्त्वस्य गोलकानेवं तप्तानेव तु काञ्जिके ॥ ४७ ॥

१. अत्र धान्याभ्रकविधानं नोक्तं, अतो रसरत्नसमुच्चयादुद्धृत्य लिख्यते,—"चूर्णाभ्रं शालिसंयुक्तं वस्त्रबद्धं हि काञ्जिके। निर्यातं मर्दनाद्वस्त्राद्धान्याभ्रमिति कथ्यते–"इति ।

निर्वाप्य तत्क्षणादेव कण्डयेल्लोहमुद्गरैः ।
अनेनैव प्रकारेण सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ॥ ४८ ॥
भर्जयेद्घृतमध्ये तु त्रींश्च वारान् प्रयत्नतः ।
पेषणं तु प्रकर्तव्यं शिलापुत्रेण यत्नतः ॥ ४९ ॥
धात्रीपत्ररसेनापि धात्रीफलरसेन वा ।
पुनर्भुवा वासया च काञ्जिकेनाथ गन्धकैः ।
पुटयेद्दशवारांश्च म्रियते चाभ्रसत्त्वकम् ॥ ५० ॥

मृताभ्रसत्त्वगुणाः ।

मृतं सत्त्वं हरेन्मृत्युं सर्वरोगविनाशनम् ।
वेल्लव्योषविमिश्रं हि वल्लमात्रं नियोजितम् ॥ ५१ ॥
माक्षिकेण सहाश्नीयाद्घृतेनापि समन्वितम् ।
क्षयं पाण्डुं ग्रहणिकां श्वासं शूलं च कामलाम् ॥५२॥
ज्वरान्मेहांश्च कासांश्च गुल्मान् पञ्चविधानपि ।
मन्दाग्निमुदराण्येवमर्शांसि विविधानि च ॥ ५३ ॥
अनुपानप्रयोगेण सर्वरोगान्निहन्ति च ।
अभ्रसत्त्वगुणा वक्तुं शक्यन्ते न समासतः ॥ ५४ ॥

राजावर्तलक्षणम् ।

किञ्चिद्रक्तोऽथ नीलश्च मिश्रवर्णप्रभः सदा ।
तोले गुरुश्च मसृणो राजावर्तो वरः[1] स्मृतः ॥ ५५ ॥

राजावर्तगुणाः ।

श्लेष्मप्रमेहदुर्नामपाण्डुक्षयनिवारणः ।
पाचनो दीपनश्चैव वृष्योऽनिलविषापहः ॥ ५६ ॥

राजावर्तशोधनम् ।

गोमूत्रेणाथ क्षारैश्च तथाऽम्लैः स्वेदिताः खलु ।
त्रिवारैश्च विशुद्ध्यन्ति राजावर्तादयो ध्रुवम् ॥ ५७ ॥

१ 'श्रेष्ठो मध्योऽवरः स्मृतः' इति पा० ।

राजावर्तमारणम् ।

मर्दितः शुकपिच्छेन भृङ्गराजरसेन च ।
सप्तवारैश्च पुटितो राजावर्तो मरिष्यते ॥ ५८ ॥

राजावर्तसत्त्वपातनम् ।

कोशातकी क्षीरकन्दो वन्ध्याकर्कोटकी तथा ।
काकमाची राजशमी त्रिफला गृहधूमकः ॥ ५९ ॥
राजावर्तो रसैरेषां सत्त्वं मुञ्चति मर्दितः ।
ध्मापितः खदिराङ्गारैर्भस्त्रिकाभ्यां खराग्निना ॥ ६० ॥

वैक्रान्तलक्षणम् ।

अष्टधारोऽष्टफलकः षट्कोणो मसृणो गुरुः ।
शुद्धमिश्रितवर्णैश्च युक्तो वैक्रान्त उच्यते ॥ ६१ ॥

वैक्रान्तभेदाः ।

श्वेतः पीतस्तथा कृष्णो नीलो रक्तोऽथ धूसरः ।
कर्बुरः श्याववर्णश्च वैक्रान्तश्चाष्टधा स्मृतः ॥ ६२ ॥

वैक्रान्तगुणाः ।

आयुःप्रदस्त्रिदोषघ्नो वृष्यः प्राणप्रदः सदा ।
वेगप्रदो वीर्यकर्ता प्रज्ञावर्णौ करोति हि ॥ ६३ ॥
रसायनेषु सर्वेषु पूर्वगण्यस्तु रोगहा ।
वज्रवद्गुणकारी च वैक्रान्तो रसबन्धकः ॥ ६४ ॥

वैक्रान्तशोधनम् ।

क्वाथे कुलत्थजे खिन्नो वैक्रान्तः शुद्ध्यति ध्रुवम् ।
गन्धनिम्बुरसैर्मर्द्यः पुटितो म्रियते तथा ॥ ६५ ॥

वैक्रान्तसत्त्वपातनम् ।

सूर्यातपे मर्दितोऽसौ सत्त्वपातगणौषधैः ।
शोषयित्वा वटीं कृत्वा मूषास्थो ध्मापितः खलु ॥६६॥
सत्त्वं मुञ्चति वैक्रान्तः सत्यं गुरुवचो यथा ।
मृतसूतेन तुल्यांशं सत्त्वं वैक्रान्तसंभवम् ॥ ६७ ॥

मृताभ्रसत्त्वसंयुक्तं मर्दितं सममात्रकम् ।
कणामध्वाज्यसंमिश्रं वल्लमात्रं निषेवितम् ॥ ६८ ॥
सर्वान् रोगान्निहन्त्याशु जीवेद्वर्षशतं सुखी ।
वर्षत्रयप्रयोगेण वलीपलितनाशनम् ॥ ६९ ॥

सस्यकलक्षणम् ।

सद्यो हालाहलं पीतममृतं च गरुत्मता ।
सुधायुक्तं विषं वान्तं पर्वते[१] मरुताह्वये ॥ ७० ॥
घनीभूतं च तज्जातं सस्यकं खलु कथ्यते ।
नीलं मरकतच्छायं तेजसाऽऽढ्यं च शस्यते ॥ ७१ ॥

सस्यकगुणाः ।

विषेण सहितं यस्मात्तस्माद्विषगुणाधिकम् ।
सुधायुक्तं विषं यस्मात् सुधाधिकगुणं ततः ॥ ७२ ॥
त्रिदोषशमनं चैव विषहृद्गुदशूलनुत् ।
अम्लपित्तविबन्धघ्नं रसायनवरं सदा ॥ ७३ ॥
वान्तिं करोति रेकं च श्वित्रकुष्ठापहं तथा ।
नाम्ना मयूरतुत्थं हि सर्वव्याधिनिवारणम् ॥ ७४ ॥

सस्यकशोधनम् ।

स्वेदितं माहिषाजाभ्यां गवां मूत्रैर्नरस्य वा ।
दोलायन्त्रेण यामौ द्वौ शुद्ध्यत्येव हि सस्यकम् ॥७५॥

सस्यकमारणम् ।

गन्धाश्मटङ्कणाभ्यां च लकुचद्रावमर्दितम् ।
कुक्कुटाह्वैः सप्तपुटैर्म्रियते चान्धमूषया ॥ ७६ ॥

सस्यकसत्त्वपातनम् ।

निघृष्टं टङ्कणेनैव निम्बूद्रावेण मूषया ।
ध्मातं च ताम्ररूपं हि सत्त्वं मुञ्चति सस्यकम् ॥ ७७ ॥

सस्यकसत्त्वमुद्रिका ।

भूनागसत्त्वसंयुक्तं सत्त्वमेतत्समीकृतम् ।

१ 'गिरौ मरकताह्वये' इति पा० ।

अनयोर्मुद्रिका कार्या शूलघ्नी सा भवेत्खलु ॥ ७८ ॥
डाकिनीभूतजावेशचराचरविषं जयेत् ।
राज्ञां सदैव रक्षार्थं विधातव्या सुमुद्रिका ॥ ७९ ॥

विमलभेदा गुणाश्च ।

प्रथमो हेमविमलो हेमवद्वर्णसंयुतः ।
द्वितीयो रूप्यविमलो रूप्यवद्दृश्यते खलु ॥ ८० ॥
तृतीयः कांस्यविमलः कांस्यवर्णसमो हि सः ।
स्निग्धश्च वर्तुलश्चैव षट्कोणः फलकान्वितः ॥ ८१ ॥
वृष्यः पित्तानिलहरो रसायनवरः खलु ।

विमलशोधनम् ।

वासारसे मर्दितो हि शुद्धोऽतिविमलो भवेत् ॥ ८२ ॥

विमलमारणम् ।

गन्धनिम्बुद्रवैर्मर्द्यः पुटितश्च मृतिं व्रजेत् ।

विमलसत्त्वपातनम् ।

सटङ्कनिम्बुकद्रावैर्मेषशृङ्ग्या च भस्त्रया ॥ ८३ ॥
पिष्टो मूषोदरे लिप्तः संशोष्य च निरुध्य च ।
विमलः सीससदृशं ध्मातो मुञ्चति सत्त्वकम् ॥ ८४ ॥

विमलसत्त्वप्रयोगः ।

पिष्टीकृतं हि तत्सत्त्वं पारदेन समन्वितम् ।
द्रुते गन्धे हि निक्षिप्तं तालकं त्रिगुणं ततः ॥ ८५ ॥
मनःशिला पञ्चगुणा वालुकायन्त्रके खलु ।
ज्वालयेत्क्रमतश्चैव पश्चाद्रजतभस्मकम् ॥ ८६ ॥
सममात्रं हि वैक्रान्तं सर्वं संचूर्णयेत्खलु ।
संगाल्य यत्नतो वस्त्रात्स्थापयेत्कूपिकान्तरे ॥ ८७ ॥
वह्निं कुर्यादष्टयामं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
वल्लमात्रं च मधुना लेहयेद्व्योषसंयुतम् ॥ ८८ ॥
बालानां रोगहरणं ज्वरपाण्डुप्रमेहनुत् ।

ग्रहणीकामलाशूलमन्दाग्निक्षयपित्तहृत् ॥ ८९ ॥
अनुपानविशेषेण सर्वरोगान्निहन्ति वै ॥

शिलाजतुभेदास्तल्लक्षणानि च ।

शिलाजतु द्विधा प्रोक्तं गोमूत्रं घनसारकम् ॥ ९० ॥
तत्राद्यं द्विविधं चैव ससत्त्वं सत्त्वहीनकम् ।
गुणाधिकं तयोर्मध्ये यत्पूर्वं सर्वदोषहृत् ॥ ९१ ॥
निदाघे तीव्रतप्तेभ्यः पादेभ्यो हिमभूभृतः ।
हेमताराकर्गर्भेभ्यः शिलाजतु विनिःसरेत् ॥ ९२ ॥
बन्धूकपुष्पसदृशं गुरु स्निग्धं सुशीतलम् ।
रुक्मगर्भगिरेर्जातं परमं तद्रसायनम् ॥ ९३ ॥
किंचित्तिक्तं च मधुरं शिलाजं सर्वदोषनुत् ।
तारगर्भगिरेर्जातं पाण्डुरं स्वादु शीतलम् ॥ ९४ ॥
पित्तपाण्डुक्षयघ्नं हि शिलाजतु तु पाण्डुरम् ।
शुल्वगर्भगिरेर्जातं कृष्णवर्णं घनं गुरु ॥ ९५ ॥
गिरिजं कफवातघ्नं विशेषात्सर्वरोगजित् ।

शुद्धशिलाजतुपरीक्षा ।

अग्नौ यज्जायते क्षिप्तं लिङ्गाकारमधूमकम् ॥ ९६ ॥
उदके हि विलीयेत तच्छुद्धं च विशिष्यते ।

शिलाजतुगुणाः ।

शिलाजतु तु संशुद्धं सेवते यः पुमान् सदा ॥ ९७ ॥
जीवेद्वर्षशतं साग्रं न रोगैर्बाध्यते खलु ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीरोगाः प्रयान्त्येव न संशयः ॥ ९८ ॥
महारसे चोपरसे धातुरत्नेषु पारदे ।
ये गुणाः कथिताः सद्भिः शिलाधातौ भवन्ति ते ॥९९

शिलाजतुशोधनम् ।

अम्लैश्च गुग्गुलोपेतैः क्षाराद्यैर्भाण्डमध्यतः ।
विशुद्ध्यति शिलाजातं स्वेदितं घटिकाद्वयम् ॥ १०० ॥

शिलाजतुमारणम् ।

मनःशिलालुङ्गरसैः शिलया गन्धकेन वा ।
तालकेनाथ पुटितं शिलाजं म्रियते ध्रुवम् ॥ १०१ ॥
छगणैरष्टभिः कृत्वा, भस्मीभूतं शिलोद्भवम् ।
वैक्रान्तकान्तत्रिकटुत्रिफलाभिः समन्वितम् ॥ १०२ ॥
वल्लोन्मितं वै सेवेत सर्वरोगगणापहम् ।
पलितं वलिभिः सार्धं हन्यादेव न संशयः ॥ १०३ ॥

कर्पूरशिलाजतुलक्षणं गुणाश्च ।

कर्पूरसदृशं श्वेतं कर्पूराख्यं शिलाजतु ।
अश्मरीमेहकृच्छ्रघ्नं कामलापाण्डुनाशनम् ॥ १०४ ॥
अम्लतोयेन संस्विन्नं शुष्कं शुद्धिमुपैति च ।
नोदितं मारणं तस्य सत्त्वपातनकं बुधैः ॥ १०५ ॥

रसकभेदाः ।

द्विविधो रसकः प्रोक्तः कारवेल्लश्च दर्दुरः[1] ।
सत्त्वपाते परः प्रोक्तः प्रथमश्चौषधादिषु ॥ १०६ ॥
सर्वमेहहरश्चैव पित्तश्लेष्मविनाशनः ।
नागार्जुनेन कथितौ सिद्धौ श्रेष्ठरसावुभौ ॥ १०७ ॥
कृतौ येनाग्निसहनौ सूतखर्परकौ शुभौ ।
तेन स्वर्णमयी सिद्धिरर्जिता नात्र संशयः ॥ १०८ ॥

रसकशोधनम् ।

रसकस्तापितः सम्यङ्निक्षिप्तो बैजपूरके ।
रसेऽमलत्वमाप्नोति सप्तवारानसंशयम् ॥ १०९ ॥
काञ्जिके वाऽथ तक्रे वा नृमूत्रे मेषमूत्रके ।
तापितो वापितः सम्यक् खर्परः परिशुद्ध्यति ॥११०॥
खर्परश्चूर्णितः शुद्धः स्थापितो नरमूत्रके ।
रञ्जयेन्मासमेकं हि ताम्रं स्वर्णप्रभं वरम् ॥ १११ ॥

१ कारवेल्लकदर्दुरकयोर्लक्षणं रसरत्नसमुच्चय एवं पठ्यते,—'सदलो दर्दुरः प्रोक्तो निर्दलः कारवेल्लकः"–इति ।

रसकसत्त्वपातनम् ।

शिलाहरिद्रात्रिफलागृहधूमैः ससैन्धवैः ।
भल्लातकैष्टङ्कणैश्च क्षारैरम्लैश्च मर्दितम् ॥ ११२ ॥
पादांशसंयुतैर्मूषां वृन्ताकफलसन्निभाम् ।
निरुध्य शोषयित्वाऽथ मूषां मूषोपरि न्यसेत् ॥११३॥
प्रध्माते खर्परे ज्वाला सिता नीला भवेद्यदा ।
लोहसंदंशकैर्धृत्वा कृत्वा मूषामधोमुखीम् ॥ ११४ ॥
भूम्यामाढालयेत्सत्त्वं यथा नालं न भज्यते ।
तदा सीसोपमं सत्त्वं पतत्येव न संशयः ॥ ११५ ॥
अनेनैव प्रकारेण त्रिवारं हि कृते सति ।
विनिःसरेत्सर्वसत्त्वं सत्यं हि गुरुणोदितम् ॥ ११६ ॥

रसकसत्त्वप्रयोगः ।

तालकेन समायुक्तं सत्त्वं निक्षिप्य खर्परे ।
घर्षयेल्लोहदण्डेन म्रियते च न संशयः ॥ ११७ ॥
मृतं सत्त्वं मृतं कान्तं समांशेनापि योजितम् ।
माषमात्रमिदं चूर्णं वराक्वाथेन संयुतम् ॥ ११८ ॥
लोहपात्रस्थितं रात्रौ तिलजप्रतिवापकम् ।
निहन्ति मधुमेहं च क्षयं पाण्डुं तथाऽनिलम् ॥ ११९ ॥
योनिरोगांश्च नारीणां ज्वरांश्च विषमानपि ।
स्त्रीरोगान् हन्ति सर्वांश्च श्वासकासपुरोगमान् ॥१२०॥

माक्षिकभेदाः ।

माक्षिकं द्विविधं ज्ञेयं रुक्मताप्यप्रभेदतः ।
प्रथमं माक्षिकं स्वर्णं कान्यकुब्जसमुत्थितम् ॥ १२१ ॥
सुवर्णवर्णसदृशं नववर्णसमन्वितम् ।
तटे ताप्यास्तु संजातं ताप्याख्यं माक्षिकं वदेत् ॥१२२॥
पाषाणदलसंमिश्रं पाण्डुरं पञ्चवर्णवत् ।
गुणेनाल्पं भवत्येतत्स्वल्पं सत्त्वं विमुञ्चति ॥ १२३ ॥

माक्षिकगुणाः ।

सर्वामयघ्नं सततं पारदस्यामृतं परम् ।
मेलनं कुरुते लोहद्वयस्य च रसायनम् ॥ १२४ ॥

माक्षिकशोधनमारणम् ।

मूत्रे तक्रे च कौलत्थे मर्दितं शुष्कमेव च ।
गन्धाश्मबीजपूराभ्यां पिष्टं तच्छ्रावसंपुटे ॥ १२५ ॥
वाराहपुटकैर्दग्धं पञ्चभिर्मृतिमाप्नुयात् ।

माक्षिकसत्त्वपातनम् ।

निम्बुकद्रवसंपिष्टं लोहपात्रस्थितं पचेत् ॥ १२६ ॥
घर्षयन् लोहदण्डेन यावद्धातुनिभं भवेत् ।
उत्तार्य त्रिगुणं सूतं दत्त्वा संघर्षणं कुरु ॥ १२७ ॥
दिनैकं घर्षयित्वा तु दृढवस्त्रेण गालयेत् ।
वस्त्रस्था पिष्टिका लग्ना त्वधः पतति पारदः ॥१२८॥
अनेनैव प्रकारेण द्विस्त्रिर्वा गालयेदमुम् ।
तत्पिष्टीगोलकं कृत्वा यन्त्रे डमरुके न्यसेत् ॥ १२९ ॥
प्रहरद्वयमात्रं चेदग्निं प्रज्वालयेदधः ।
इन्द्रगोपसमं सत्त्वमधःस्थं ग्राहयेत्सुधीः ॥ १३० ॥
अनेनैव विधानेन ताप्यसत्त्वं समाहरेत् ।
टङ्कणेन समायुक्तं द्रावितं मूषया यदा ॥ १३१ ॥
तदा ताम्रप्रभं सत्त्वं जायते नात्र संशयः ।
देहलोहकरं सम्यग्देवीशास्त्रे प्रभाषितम् ॥ १३२ ॥

इति श्रीपद्मनाभसूनुना श्रीयशोधरेण विरचिते रसप्रकाशसुधाकरे महारसनिरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः॥५॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अष्टावुपरसाः ।

तालकं तुवरी गन्धं कङ्कुष्टं कुनटी तथा ।
गैरिकाञ्जनकाशीसा अष्टावुपरसाः स्मृताः ॥ १ ॥

तालकभेदाः ।

तालकं द्विविधं प्रोक्तं दलाख्यं चाश्मसंज्ञकम् ।
सूक्ष्मपत्रं हेमवर्णं गुरु स्निग्धं च भासुरम् ॥ २ ॥
दलाख्यं तालकं तच्च बहुसत्त्वं रसायनम् ।
निष्पत्रं चाश्मसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथाऽगुरु ॥ ३ ॥
नारीणां पुष्पहृत्तत्तु ह्यपथ्यं चाश्मतालकम् ।
वातश्लेष्महरं रक्तभूतनुत्पुष्पहृत्स्त्रियाः ॥ ४ ॥
सुस्निग्धमुष्णं कटुकं दीपनं कुष्ठहारि च ।

तालकशोधनम् ।

कूष्माण्डतोयसंस्विन्नं स्विन्नं क्षारजलेन वा ॥ ५ ॥
चूर्णतोयेन वा स्विन्नं दोलायन्त्रेण शुद्ध्यति ।

तालकसत्त्वपातनम् ।

कुलत्थक्वाथसौभाग्यमाहिषाज्यमधुप्लुतम् ॥ ६ ॥
खल्वे क्षिप्त्वा च तत्तालं मर्दयेदेकवासरम् ।
निस्तुषैरेरण्डबीजैश्च मर्दयेच्चाष्टमांशकैः ॥ ७ ॥
पलाष्टमानं तालस्य चाष्टमांशं तु कारयेत् ।
बीजान्येरण्डजान्येव क्षिप्त्वा चैकत्र मर्दयेत् ॥ ८ ॥
यवाभा गुटिका कार्या, शुष्कां कूप्यां निधाय च ।
वालुकायन्त्रमध्ये तु पचेद्द्वादशयामकम् ॥ ९ ॥
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य ह्यूर्ध्वगं सत्त्वमाहरेत् ।
पाषाणधातुसत्त्वानां प्रकाराः सन्ति कोटिशः ॥ १० ॥
यानि कार्यकराण्येव तान्येव कथितानि वै ।

सौराष्ट्रीभेदाः ।

सौराष्ट्रदेशे संजाता खनिजा तुवरी मता ॥ ११ ॥
या लेपिता श्वेतवस्त्रे रङ्गबन्धकरी भवेत् ।
पीतिका फुल्लिका चेति द्विप्रकारा प्रकथ्यते ॥ १२ ॥
आद्याऽल्पपीता सुस्निग्धा गरदोषविनाशिनी ।

श्वेतवर्णाऽपरा साम्ला फुल्लिका लोहमारिणी ॥ १३ ॥
कषाया मधुरा काङ्क्षी कटुका विषनाशिनी ।
व्रणघ्नी कफहन्त्री च नेत्रव्याधित्रिदोषहृत् ॥ १४ ॥
कण्ठरोगहरा सा तु पारदे बीजजारिणी ।

सौराष्ट्रीशोधनं सत्त्वपातनं च ।

धान्याम्ले तुवरी क्षिप्ता त्रिदिनैः शुद्धिमृच्छति ॥१५॥
क्षारैरम्लैश्च मृदिता ध्माता सत्त्वं विमुञ्चति ।
तत्सत्त्वं धातुवादार्थमौषधे नोपयुज्यते ॥ १६ ॥

मनःशिलाभेदाः ।

मनःशिला त्रिप्रकारा श्यामा रक्ता च खण्डिका ।
श्यामा रक्ता मिश्रवर्णा भाराढ्या श्यामिका भवेत् ॥१७॥
कणवीरा सुरक्ताङ्गी ताम्राभा सैव शस्यते ।
चूर्णिता याऽतिरक्ताङ्गी गुरुः स्निग्धा च खण्डिका ॥१८॥
सर्वाः कुनट्यः कथिताः पूर्वाः पूर्वा गुणोत्तराः ।

मनःशिलागुणाः ।

रसायनवरा सर्वा वातश्लेष्मविनाशिनी ॥ १९ ॥
सत्त्वाधिका विषघ्नी च भूतकण्डूक्षयान् हरेत् ।
अग्निमान्द्यं प्रशमयेत्कोष्ठरोगनिबर्हिणी ॥ २० ॥

मनःशिलाशोधनम् ।

मुनिपत्ररसेनापि शृङ्गवेररसेन वा ।
भाविता सप्तवारांश्च विशुद्ध्यति न संशयः ।

मनःशिलासत्त्वपातनम् ।

सर्पिषा च गुडेनाथ किट्टगुग्गुलुनाऽथवा ॥ २१ ॥
शिलायाश्चाष्टमांशेन पिण्डीकृत्य प्रयत्नतः ।
ध्माता तु कोष्ठिकायन्त्रे मुञ्चेत्सत्त्वं न संशयः ॥ २२ ॥

अञ्जनभेदाः

सौवीरं च रसाञ्जनं निगदितं स्रोतोञ्जनं चैव हि
तद्वत्पुष्पमथाञ्जनं तदनु वै नीलाञ्जनं कथ्यते ।

पञ्चानामपि नामवर्णगुणवद्रूपाणि सम्यग्विधाः
कथ्यन्तेऽत्र मयाऽपि शोधनमतः सत्त्वं मृतिश्चोच्यते ॥२३॥

सौवीराञ्जनम् ।

सौवीराख्यं चाञ्जनं धूम्रवर्णं पित्तास्रघ्नं छर्दिहिध्मात्रणघ्नम् ।
नेत्रव्याधौ शोधने रोपणे च श्रेष्ठं प्रोक्तं कर्णरोगोपशान्त्यै २४

रसाञ्जनम् ।

पीताभं विषरक्तदोषशमनं सश्वासहिध्मापहं
वर्ण्यं वातविनाशनं कृमिहरं दार्व्युद्भवं शोभनम् ।

स्रोतोञ्जनम् ।

स्निग्धं स्वादु कषायकं विषवमीपित्तास्रनुल्लेखनं
नेत्र्यं हिध्मरुजापहं निगदितं स्रोतोञ्जनं सर्वदा ॥ २५ ॥

पुष्पाञ्जनगुणाः ।

सितं स्निग्धं हिमं चैव नेत्ररोगविषापहम् ।
ज्वरघ्नमतिहिध्माघ्नं पुष्पाञ्जनमिहोदितम् ॥ २६ ॥

नीलाञ्जनगुणाः ।

रसायनं सुवर्णघ्नं गुरु स्निग्धं त्रिदोषहृत् ।
नीलाञ्जनं च कथितं लोहमार्दवकारकम् ॥ २७ ॥

अञ्जनानां शोधनम् ।

भृङ्गराजरसेनैव भावितान्यञ्जनानि हि ।
विशुद्ध्यन्तीह सततं सत्यं गुरुवचो यथा ॥ २८ ॥

अञ्जनसत्त्वपातनम् ।

शिलायाः सत्त्ववत्सत्त्वमञ्जनानां च पातयेत् ।

गन्धकभेदाः ।

गन्धकस्तु चतुर्भेदः कथितः पूर्वसूरिभिः ॥ २९ ॥
श्वेतः पीतस्तथा रक्तः कृष्णश्चेति चतुर्विधः ।
श्वेतस्तु खटिकाकारो लेपनाल्लोहमारणम् ॥ ३० ॥

जायते नात्र संदेहश्चानुभूतं मया खलु ।
पीतवर्णो भवेद्यस्तु स चोक्तोऽमलसारकः ॥ ३१ ॥
रसे रसायने श्रेष्ठः शुकपिच्छः स कथ्यते ।
लाक्षारसनिभो रक्तः शुकतुण्डः स कथ्यते ।
धातूनां रञ्जनं कुर्याद्रसबन्धं करोत्यलम् ॥ ३२ ॥
यः कृष्णवर्णः स तु दुर्लभः स्यान्नाशं करोतीह जरापमृत्य्वोः ।
संसेवनाद्वज्रसमं शरीरं भवेत्सुकान्तं हि निरामयं च ॥ ३३ ॥

गन्धकगुणाः ।

विपाके मधुरो गन्धपाषाणस्तु रसायनः ।
विसर्पकण्डुकुष्ठानां शमनो दीपनस्तथा ॥ ३४ ॥
आमाजीर्णप्रशमनो विषहा रसशोषणः ।
सूतस्य वीर्यदः साक्षात्पार्वतीपुष्पसंभवः ॥ ३५ ॥
कृमिरोगहरः सम्यक् सूतं मूर्च्छयति ध्रुवम् ।
सेवितो बलिराजेन प्रभूतबलहेतवे ॥ ३६ ॥
तस्माद्बलिवसेत्युक्तो गन्धकोऽतिमनोहरः ।

गन्धकशोधनम् ।

घटीमध्ये पयः क्षिप्त्वा मुखे वस्त्रं प्रबन्धयेत् ॥ ३७ ॥
वस्त्रोपरि बलेश्चूर्णं मुखं रुद्ध्वा शरावतः ।
भूमौ निधाय तत्पात्रं पुटं दद्यात्प्रयत्नतः ॥ ३८ ॥
विंशत्युपलकैश्चोर्ध्वं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य क्षालयेदुष्णवारिणा ॥ ३९ ॥
एवं संशोधितो गन्धः सर्वकार्यकरो भवेत् ।

गन्धकतैलपातनम् ।

कलांशव्योषसंयुक्तं शुद्धगन्धकचूर्णकम् ॥ ४० ॥
वस्त्रे वितस्तिमात्रे तु गन्धचूर्णं सतैलकम् ।
विलिप्य वेष्टयित्वा च वर्तिं सूत्रेण वेष्टयेत् ॥ ४१ ॥

धृत्वा संदंशतो वर्तिं मध्ये प्रज्वालयेच्च ताम् ।
विद्रुतो निपतेद्गन्धो बिन्दुशः काचभाजने ॥ ४२ ॥
तां द्रुतिं प्रक्षिपेत्पत्रे नागवल्ल्यास्त्रिबिन्दुकाम् ।
रसं वल्लमितं तत्र दत्त्वाऽङ्गुल्या विमर्दयेत् ॥ ४३ ॥
तत्सर्वं भक्षयेत्पश्चाद्गोदुग्धं चानु संपिबेत् ।
कामस्य दीप्तिं कुरुते क्षयपाण्डुविनाशनम् ॥ ४४ ॥
ग्रहणीं नाशयेद्दुष्टां शूलार्तिंश्वासकासकान् ।
आमाजीर्णं प्रशमयेल्लघुत्वं प्रकरोति च ॥ ४५ ॥
गन्धकस्य गुणान् वक्तुं शक्तः कः शम्भुना विना ।

गन्धकयोगाः ।

शुकपिच्छस्तु मरिचैः सममंशेन कल्पितः ॥ ४६ ॥
त्रिफला पञ्चुणा कार्या मर्दयेत्कृतमालजैः ।
मूलद्रवैस्ततः पीतो हन्ति कुष्ठान्यनेकशः ॥ ४७ ॥
तन्मूलसलिले घृष्टं वपुस्तेनाथ लेपितम् ।
कुष्ठानि च निहन्त्याशु सद्यः प्रत्ययकारकम् ॥ ४८ ॥
संशुद्धगन्धकं प्रातस्तैलेन सह पाययेत् ।
पिष्ट्वा मरिचतैलाभ्यामपामार्गजलेन च ॥ ४९ ॥
विलिप्य सकलं देहं तिष्ठेत्सूर्यातपे चिरम् ।
भोजयेत्तक्रभक्तं च तृतीये प्रहरे खलु ॥ ५० ॥
वह्निना स्वेदयेद्रात्रौ प्रातरुत्थाय मर्दयेत् ।
माहिषेण पुरीषेण स्नायाच्छीतेन वारिणा ॥ ५१ ॥
गन्धतैलं ततोऽभ्यज्य पश्चात्कोष्णेन वारिणा ।
स्नानं कुर्यादुपस्येवं कण्डूः पामा च नश्यति ॥ ५२ ॥
दृष्टप्रत्ययोगोऽयं कथितोऽत्र मया खलु ।
नाशयेच्चिरकालोत्थाः कुष्ठपामाविचर्चिकाः ॥ ५३ ॥

कङ्कुष्ठवर्णनम् ।

पर्वते हिमसमीपवर्तिनि जायतेऽतिरुचिरं कुकुष्ठकम् ।
एकमत्र नलिकाभिधानकं रेणुकं तदनु चापरं भवेत् ॥ ५४ ॥
पीतवर्णमसृणं च वै गुरु स्निग्धमुत्तमतरं प्रचक्षते ।
श्यामपीतमतिहीनसत्त्वकं रेणुकं हि कथितं द्वितीयकम् ॥५५॥
वदन्ति कङ्कुष्ठमथापरे हि सद्यःप्रसूतस्य च दन्तिनः शकृत् ।
तत्कृष्णपीताभमतीव रेचनं तृतीयमाहुर्विबुधा भिषग्वराः ५६
चतुर्थकङ्कुष्ठमिहैव वाजिनां नालं हि केचित्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
यद्धस्तिजं श्वेतमथातिपीतं विरेचनं तत्प्रकरोति शीघ्रम् ॥५७॥
रसायने श्रेष्ठतरं रसे च सत्त्वेन युक्तं खलु गौरवान्वितम् ।

कङ्कुष्ठगुणाः ।

कङ्कुष्ठकं तिक्तकटूष्णवीर्यं विशेषतो रेचनकं करोति ॥ ५८ ॥
गुदार्तिगुल्मव्रणशूलहृत्परं प्रचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ।

कङ्कुष्ठशोधनम् ।

शुण्ठ्यम्भसा भावितमेव शुद्धिं कङ्कुष्ठमायाति हि सत्यमुक्तम् ५९

कङ्कुष्ठयोगः ।

सत्त्वाकृष्टिर्नच प्रोक्ता यस्मात्सत्त्वमयं हि तत् ।
यवमात्रं भजेदेनं विरेकार्थं न संशयः ॥ ६० ॥
क्षणादामरुजं हन्ति जाते सति विरेचने ।
ताम्बूलेन समं चैव भक्षितं सारयेद्ध्रुवम् ॥ ६१ ॥
बब्बूलमूलिकाक्वाथं सौभाग्याजाजिसंयुतम् ।
भूयो भूयः पिबेद्धीमान् विषं कङ्कुष्ठजं जयेत् ॥ ६२ ॥

कासीसभेदास्तद्गुणाश्च ।

कासीसं प्रथमं हि सैकतमिदं पुष्पाख्यमन्यत्तथा
क्षाराम्लं गुरु धूम्रवर्णविषहृद्वीर्योष्णकं रागदम् ।
श्वित्रघ्नं मुखकेशरञ्जनकरं तत्सैकतं पूर्वकं
पुष्पाख्यं ह्यपरं गुणैश्च सहितं सेव्यं सदा रोगहृत् ॥६३॥

पुष्पाभिधं च कासीसं प्रसिद्धं नेत्ररोगहृत् ।
सोष्णवीर्यं कषायाम्लं विषघ्नं श्लेष्मनाशनम् ॥ ६४ ॥
व्रणहृत्क्षयरोगघ्नं पटरञ्जनकं परम् ।

कासीसशोधनम् ।

भृङ्गराजरसे स्विन्नं निर्मलं हि प्रजायते ॥ ६५ ॥

कासीससत्त्वपातनम् ।

सौराष्ट्रीसत्त्ववत्सत्त्वमेतस्यापि समाहरेत् ।

कासीसयोगः ।

कासीसं भस्म कान्तस्य चोभयं भागतः समम् ॥ ६६ ॥
वराविडङ्गसंयुक्तं घृतक्षौद्रप्लुतं प्रगे ।
भक्षितं हन्ति वेगेन पाण्डुं यक्ष्माणमेव च ॥ ६७ ॥
प्लीहगुल्मे गुदे शूलं मूत्रकृच्छ्राण्यशेषतः ।
सेवितं सर्वरोगघ्नं रसायनविधानतः ॥ ६८ ॥
अग्निसंधुक्षणं कुर्याद्वलीपलितनाशनम् ।
आमाजीर्णभवान् रोगान् निहन्त्येव न संशयः ॥६९॥

गैरिकभेदाः

पाषाणगैरिकं चैकं द्वितीयं स्वर्णगैरिकम् ।
पाषाणगैरिकं प्रोक्तं कठिनं ताम्रवर्णकम् ॥ ७० ॥
अत्यन्तशोणितं स्निग्धं मसृणं स्वर्णगैरिकम् ।

गैरिकगुणाः ।

स्वादु स्निग्धं हिमं नेत्र्यं कषायं रक्तपित्तनुत् ॥ ७१ ॥
हिक्कावमिविषघ्नं च रक्तघ्नं स्वर्णगैरिकम् ।
पाषाणगैरिकं चान्यत् पूर्वस्मादल्पकं गुणैः ॥ ७२ ॥

गैरिकशोधनम् ।

गैरिकं तु गवां दुग्धैर्भावितं शुद्धिमृच्छति ।
गैरिकं सत्त्वरूपं हि नन्दिना परिकीर्तितम् ॥ ७३ ॥

नवसारगुणाः ।

उद्दिष्टं नवसाराख्यं लवणं चुल्लिकाभिधम् ।
लोहद्रावणकं प्रोक्तं रसजारणकं तथा ॥ ७४ ॥
वह्निं च दीपयत्याशु गुल्मप्लीहामयापहम् ।
मांसादिजारणं सम्यग्भुक्तपाकं करोति तत् ॥ ७५ ॥

बिडगुणाः ।

विडं हि कथ्यते तद्वत्सर्वदोषहरं परम् ।

वराटिकालक्षणम् ।

पीता वराटिका या तु सार्धनिष्कप्रमाणिका ॥ ७६॥
श्रेष्ठा सैव बुधैः प्रोक्ता टङ्कभारा हि मध्यमा ।
पादोनटङ्कभारा या कथ्यते सा कनिष्ठिका ॥ ७७ ॥

वराटिकागुणाः ।

रसे रसायने प्रोक्ता परिणामादिशूलनुत् ।
ग्रहणीक्षयरोगघ्नी वीर्योष्णा दीपनी मता ॥ ७८ ॥
वृष्या दोषहरी नेत्र्या कफवातविनाशिनी ।
रसेन्द्रजारणे शस्ता विडमध्ये सदा हिता ॥ ७९ ॥
स्थूला वराटिका प्रोक्ता गुरुश्च श्लेष्मपिच्छला ।

वराटिकाशोधनम् ।

स्वेदिता ह्यारनालेन यामाच्छुद्धिमवाप्नुयात् ॥ ८० ॥

अग्निजारलक्षणम् ।

समुद्रेणाग्निनक्रस्य जरायुर्बहिरुज्झितः ।
रवितापेन संशुष्कः सोऽग्निजार इति स्मृतः ॥ ८१ ॥

अग्निजारगुणाः ।

त्रिदोषशमनो ग्राही धनुर्वातहरः परः ।
वर्धनो रसवीर्यस्य जारणः परमः स्मृतः ॥ ८२ ॥

गिरिसिन्दूरलक्षणम् ।

महागिरौ शिलान्तःस्थो रक्तवर्णश्च्युतो रसः ।
सूर्यातपेन संशुष्को गिरिसिन्दूरसंज्ञकः ॥ ८३ ॥

गिरिसिन्दूरगुणाः ।

रसबन्धकरं भेदि त्रिदोषशमनं तथा ।
देहलोहकरं नेत्र्यं गिरिसिन्दूरमीरितम् ॥ ८४ ॥

दरदभेदा गुणाश्च ।

दरदः शुकतुण्डाख्यो हंसपादस्तथाऽपरः ।
चर्मारः प्रथमः प्रोक्तो हीनसत्त्वः स उच्यते ॥ ८५ ॥
प्रवालाभः शलाकाढ्य उत्तमो हंसपादकः ।
दीपनः सर्वदोषघ्नो हिङ्गुलोऽतिरसायनः ॥ ८६ ॥
सर्वरोगहरः ख्यातो द्रावणे संप्रशस्यते ।
यथा षड्गुणगन्धेन जारितो रसराजकः ॥ ८७ ॥
दरदाकर्षितः सूतो गुणैरेवंविधो भवेत् ।

दरदशोधनम् ।

कुष्माण्डखण्डमध्ये तु स्वेदितो लकुचाम्बुना ॥ ८८ ॥
सकृत्संजायते शुद्धः सर्वकार्येषु योजयेत् ।

मृद्दारशृङ्गलक्षणम् ।

भवेद्गुर्जरके देशे सदलं पीतवर्णकम् ।
अर्बुदस्य गिरेः पार्श्वे नाम्ना मृद्दारशृङ्गकम् ॥ ८९ ॥

मृद्दारशृङ्गगुणाः ।

नागसत्त्वं लिङ्गदोषहरं श्लेष्मविकारनुत् ।
विरेचनकरं सम्यक् केशरञ्जनकं परम् ॥ ९० ॥

साधारणरसशोधनम् ।

साधारणरसाः सर्वे बीजपूररसेन वै ।
त्रिवारं भाविताः शुष्का जायन्ते दोषवर्जिताः ॥९१॥

इति श्रीपद्मनाभसूनुना श्रीयशोधरेण विरचिते रसप्रकाशसुधाकरे षष्ठोऽध्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः।

नवरत्नानि।

माणिक्यं मौक्तिकं चैव विद्रुमं तार्क्ष्यपुष्पके।
वज्रं नीलं च गोमेदं वैडूर्यं च क्रमेण हि॥ १॥
सूर्यादीनां ग्रहाणां तु रत्नान्युक्तानि सूरिभिः।
सुजातिगुणसंपन्नं रत्नं सर्वार्थसिद्धिदम्।
दाने रसायने चैव धारणे देवतार्चने॥ २॥

माणिक्यभेदाः।

पद्मरागाभिधं श्रेष्ठं माणिक्यं प्रथमं भवेत्।
द्वितीयं नीलगन्धि स्यात्, घनं रक्तं सुशोभनम्॥ ३॥
महच्च कमलच्छायं स्निग्धं स्वच्छं गुरु स्फुटम्।
समं वृत्तायतं गात्रे माणिक्यं चोत्तमं मतम्॥ ४॥
गङ्गोदकसमुद्भूतं नीलगर्भारुणच्छवि।
माणिक्यं पूर्ववच्छेषं नीलगन्धि तदुच्यते॥ ५॥

माणिक्यदोषाः।

माणिक्यं चाष्टधा नेष्टं सच्छिद्रं मलिनं लघु।
कर्कशं चिपिटं वक्रं सूक्ष्मं चाविशदं तथा॥ ६॥

माणिक्यगुणाः।

संदीपनं वृष्यतमं हि रूक्षं वातापहं कर्मरुजापहं च।
भूतादिदोषत्रयनाशनं परं राज्ञां सदा योग्यतमं प्रशस्तम्॥७॥

शुद्धमौक्तिकलक्षणम्।

ह्लादि श्वेतं रश्मिमन्निर्मलं च वृत्तं ख्यातं मौक्तिकं तोयभासम्।
स्निग्धं तौल्ये भारवद्यन्महच्च लिङ्गैरेतैर्लक्षितं तच्च शुद्धम्॥ ८॥

वर्ज्यमौक्तिकलक्षणम्।

रूक्षाङ्गं चेन्निर्जलं श्यावताम्रं चार्धं शुभ्रं ग्रन्थिलं मौक्तिकं च।
क्षाराभासं वैकटं[1] युग्मकं च दोषैर्युक्तं सर्वथा त्याज्यमेभिः॥९॥

१ विकटमेव वैकटं, विकटमित्यर्थः।

मौक्तिकगुणाः।

कासं श्वासं वह्निमान्द्यं क्षयं च हन्याद्वृष्यं बृंहणं पित्तहारि।
दाहश्लेष्मोन्मादवातादिरोगान् हन्यान्नूनं सेवितं सर्वकाले॥१०॥

श्रेष्ठविद्रुमलक्षणम्।

स्निग्धं स्थूलं पक्वबिम्बीफलाभं वृत्तं दीर्घं निर्व्रणं चाप्यवक्रम्।
ख्यातं सद्भिः सप्तधा विद्रुमं च दोषैर्मुक्तं सर्वकार्येषु शस्तम् ११

सदोषविद्रुमलक्षणम्।

रूक्षं श्वेतं सव्रणं धूसरं च निर्भारं चेच्छुल्ववर्णं प्रवालम्।
दोषैर्युक्तं कोटरैरावृतं च नेष्टं सद्भिर्भक्षणे धारणे च॥ १२॥

प्रवालगुणाः।

पित्तास्रघ्नं श्वासकासादिरोगान् हन्यादेतद्दुर्निवारं विषं च।
भूतोन्मादान्नेत्ररोगान् क्षयांश्च सद्यः कुर्याद्दीपनं पाचनं च॥१३॥

श्रेष्ठतार्क्ष्यलक्षणम्।

तार्क्ष्यं स्निग्धं भासुरं शष्पवर्णं[1] गात्रे शुद्धं भारवद्रश्मियुक्तम्।
श्लक्ष्णं चैते सप्तसंख्या गुणा वै दाने शस्तं भक्षणे धारणे च १४

त्याज्यतार्क्ष्यलक्षणम्।

नीलं श्वेतं कर्कशं श्यावरूक्षं वक्रं कृष्णं चिप्पिटं भारहीनम्।
दुष्टं तार्क्ष्यं चौषधे नोपयोज्यं

तार्क्ष्यगुणाः।

कासं श्वासं सन्निपाताग्निमान्द्यम्॥१५॥
शोफं शूलं जूर्तिरोगं[2] विषं च दुर्नामानं पाण्डुरोगं निहन्यात् १६

श्रेष्ठपुष्परागलक्षणम्।

स्वच्छं स्थूलं पुष्परागं गुरु स्यात्स्निग्धं वर्णे कर्णिकारप्रसूनम्।
यच्चावक्रं मसृणं कोमलं च लिङ्गैरेतैः शोभनं पुष्परागम्॥ १७

१ शष्पं बालतृणं, तद्वर्णस्येव वर्णो यस्य तत्, हरिद्वर्णमित्यर्थः। २ जूर्तिरोगमिति ज्वरमित्यर्थः।

त्याज्यपुष्परागलक्षणम्।

रूक्षं पीतं कर्कशं श्यामलं च पाण्डु स्याद्वै कांपिलं तोयहीनम्।
वक्रं यत्स्यान्निष्प्रभं पुष्परागं नो सेव्यं तन्नैव देयं द्विजेभ्यः १८

पुष्परागगुणाः।

कुष्ठं छर्दिं श्लेष्मवातौ निहन्ति मन्दाग्नीनामेतदेव प्रशस्तम्।
दाहे कृच्छ्रे, दीपनं पाचनं च तस्मात्सेव्यं रोगिभिः सर्वकाले १९

वज्रभेदाः।

सर्वेषु रत्नेषु सदा वरिष्ठं मूल्यैर्गरिष्ठं त्रिविधं हि वज्रम्।
नरश्च नारी च तथा तृतीयं तेषां गुणान्वच्मि समासतो हि २०
पूर्वं पूर्वं श्रेष्ठमेतत्प्रदिष्टं द्रव्याद्वीर्यात्पाकतश्च प्रभावात्।
तेषां वर्णा जातयश्च प्रभेदाः कथ्यन्तेऽष्टौ शास्त्रतश्चापकर्षात् २१
श्वेतादिकं वर्णचतुष्टयं हि सर्वेषु रत्नेषु च कथ्यते बुधैः।
स्युर्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रास्ते जातितो वै क्रमशश्च वर्णाः ॥२२
पुंवज्रं यत्प्रोच्यते चाष्टधारं षट्कोणं चेदिन्द्रचापेन तुल्यम्।
अष्टौ चेत्स्युः फालका भासुरं वै पूर्वं श्रेष्ठं सर्वदोषापहन्तृ ॥२३॥
स्त्रीवज्रं चेत्तादृशं वर्तुलं हि किंचिच्चैतच्चिप्पिटं कर्कशं च।
कोणाग्रं चेत्कुण्ठितं वर्तुलं च किंचिद्धीनं प्रोच्यते तत्तृतीयम् २४
स्त्री पुंवत् स्त्री नो पुमान्यच्च वज्रं योज्यं तच्च स्त्रीषु पुंस्वेव षण्ढे।
व्यत्यासाद्वै नैव दत्तं फलं तु दद्याद्वज्रं तत्पुमांसं विहाय २५
वर्णेऽप्येवं यस्य वर्णस्य वज्रं तत्तद्वर्णे शोभनीयं प्रदिष्टम्।
न्यायश्चायं भैरवेण प्रदिष्टः सर्वेष्वेवं रत्नवर्गेषु सम्यक् ॥२६॥

वज्रगुणाः।

आयुःप्रदं वृष्यतमं प्रदिष्टं दोषत्रयोन्मूलनकं सदैव।
रसेन्द्रकस्यापि हि बन्धकारि सुधासमं चापमृतिं च हन्यात् २७

१ कपिलमेव कापिलं, कपिलमित्यर्थः। २ तृतीयमिति नपुंसकमित्यर्थः। ३ अपकर्षादिति संक्षेपादित्यर्थः। ४ फलका एव फालकाः। फलकाः पार्श्वाः। ५ स्त्री नो पुमानिति नपुंसक मित्यर्थः।

रत्नदोषाः।

घर्षश्च विन्दुश्च तथैव रेखा त्रासश्च पानीयकृता सगर्भता।
सर्वेषु रत्नेषु च पञ्च दोषाः साधारणास्ते कथिता मुनीन्द्रैः २८
ये क्षेत्रतोयप्रभवाश्च दोषाः सर्वेषु रत्नेषु लगन्ति सम्यक्।
तेषां च शुद्धिं शृणु भैरवोक्तां यथा हि दोषस्य विनाशनं स्यात् २९

रत्नानां शोधनम्।

अम्लेन वै शुद्ध्यति माणिकाख्यं
जयन्तिकायाः स्वरसेन मुक्ता।
क्षारेण वर्गेण हि विद्रुमं च
गोदुग्धतस्तार्क्ष्यमुपैति शुद्धिम् ॥ ३० ॥
धान्याम्लेन स्वेदितं पुष्परागं कौलत्थे वै क्वाथ्यमानं हि वज्रम्।
नीलं नीलीपत्रजातै रसैश्च गोमेदं वै रोचनाभिस्तथैव ॥ ३१ ॥
वैदूर्यं चेदुत्तमाक्वाथमध्ये यामं चैकं स्वेदितं शुद्धिमेति।

वज्रशोधनम्।

यामावधि स्वेदितमेव वज्रं शुद्धिं प्रयातीह कुलत्थतोये ॥३२॥
सिद्धं तथा कोद्रवजे शृते वा वज्रं विशुद्ध्येद्धि विनिश्चयेन।

वज्रमारणम्।

सुभावितं मत्कुणशोणितेन वज्रं चतुर्वारमथो विशुष्कम् ॥३३॥
छुच्छुन्दरीस्थं विपचेत्पुटानि दद्याद्वराहेणहि त्रिंशदेवम्।
ध्मातं च ध्मातं च शतं हि वारान् क्वाथे कुलत्थस्य हि निक्षिपेच्च ३४
संपेषयेत्तं हि शिलातलेऽथ मनःशिलाभिः सह कारयेद्वटीम्।
क्षिप्त्वा निरुध्यापि च मूषिकायां पुटान्यथाष्टौ च वनोपलैर्ददेत् ३५
वारान् शतं चापि ततो धमेद्धि संमर्दितं शोधितपारदेन।
वज्राणि सर्वाणि मृतिं प्रयान्ति तद्भस्मकं वारितरं भवेच्च ॥३६॥
श्रीसोमदेवेन च सत्यवाचा वज्रस्य मृत्युः कथितो हि सम्यक्।
कासमर्दरसपूर्णलोहजे मत्कुणस्य रुधिरैर्विलेपितम् ॥ ३७ ॥

१ 'गारश्च' इति पाठान्तरम्। २ त्रास इति वक्रतेत्यर्थः।

स्वेदितं च भिदुरं हि सप्तभिर्वासरैः परिनिषिच्य मूत्रके ।
ध्मापितं हि खलु वज्रसंज्ञकं मारयेदिति वदन्ति तद्विदः ॥३८॥
नीलज्वालावीरुधः कन्दकेषु घृष्टं घर्मे शोषितं भस्मभावम् ।
वज्रं याति स्वैरवह्निप्रदानात्पिष्टैश्चापि क्षोणिनागैः प्रलिप्तम् ३९
विंशद्वारान् संपुटेच्च प्रयत्नादारण्यैर्वै गोमयैस्तद्दृढाग्नौ ।
वज्रं चैवं भस्मतां याति नूनं वीर्योपेतं योजनीयं रसादौ ॥४०॥

वज्रयोगाः ।

भूनागसत्त्वेन समां विमर्द्य वज्रस्य भूतिं च समेन हेम्ना ।
ध्मातं रसादावपि योजनीयं रसायनं तद्भवतीह सम्यक् ॥४१
भागास्त्रयश्चैव हि पारदस्य भागं विमर्द्याथ मृतं हि वज्रम् ।
ततो बलौ पोटलिका विधेया मुखे धृता दार्ढ्यकरी द्विजानाम्४२
वज्रभस्म किल भागत्रिंशकं स्वर्णमेव कथितं कलांशकम् ।
अष्टभागमिह तारकं भवेत् सूतमत्र दशभागकं सदा ॥ ४३ ॥
अभ्रसत्त्वभसितं दशांशकमब्धिभागमिह ताप्यकं भवेत् ।
वैक्रान्तजा भूतिरिहाष्टभागिका षडेव भागा हि बलेर्विधेयाः४४
षाड्गुण्यसंसिद्धिमुपैति सर्वदा रसायनस्यास्य निषेवणेन ।

नीलभेदाः ।

इन्द्रनीलमथ वारिनीलकं, श्वैत्यगर्भितमथापि नीलकम् ॥४५॥
कथ्यते हि लघु वारिनीलकं तुच्छमेव कथितं भिषग्वरैः ।
कान्त्या युक्तं कार्ष्ण्यगर्भं च नीलं तच्चाप्युक्तं शक्रनीलं सदैव ४६

श्रेष्ठनीललक्षणम् ।

एकच्छायं स्निग्धवर्णं गुरु स्यात्स्वच्छं मध्ये चोल्लसत्कान्तियुक्तम्।
नीलं प्रोक्तं पिण्डितं सप्तसंज्ञैरेतैर्लिङ्गैर्लक्षितं चोत्तमं हि ॥४७॥

त्याज्यनीललक्षणम् ।

निर्भारं चेत्कोमलं चास्रगन्धि रूक्षं सूक्ष्मं चिप्पिटं वैहतं च ।
प्रोक्तं वै तद्वारिनीलं भिषग्भिरेतैर्लिङ्गैः सप्तभिः क्षेपणीयम् ४८

१ भिदुरमिति वज्रमित्यर्थः । २ कोमलमिति अनिष्पन्नवर्णं; विहतमेव वैहतं, विहतमिति अर्धेन निष्पन्नवर्णं अर्धे त्वनभिव्यक्तवर्णम् ।

नीलगुणाः ।

संदीपनं श्वासहरं च वृष्यं दोषत्रयोन्मूलनकं विषघ्नम् ।
दुर्नामपाण्डुघ्नमतीव बल्यं जूर्तिं जयेन्नीलमिदं प्रशस्तम् ॥४९॥

श्रेष्ठगोमेदलक्षणम् ।

गोमेदकं रत्नवरं तमाहुर्गोमेदसा यत्तु समानवर्णम् ।
सुस्वच्छगोमूत्रसमानवर्णं गोमेदकं शुद्धमिहोच्यते हि ॥ ५० ॥
दीप्तं स्निग्धं निर्दलं मसृणं वै मूत्रच्छायं स्वच्छमेतत्समं च ।
एभिर्लिङ्गैर्लक्षितं वै गरीयो योज्यं चैतत्सर्वकार्येषु नित्यम्॥५१॥

वर्ज्यगोमेदलक्षणम् ।

विच्छायं वै चिप्पिटं निष्प्रभं च रूक्षं चाल्पं चावृतं पाटलेन ।
निर्भारं वै पीतकाचाभकं यद्गोमेदं चेदीदृशं नो वरिष्ठम् ॥५२

गोमेदगुणाः ।

गोमेदकं पित्तहरं प्रदिष्टं पाण्डुक्षयघ्नं कफनाशनं च ।
संदीपनं पाचनमेव रुच्यमत्यन्तबुद्धिप्रतिबोधनं च ॥ ५३ ॥

श्रेष्ठवैदूर्यलक्षणम् ।

स्वच्छं समं चापि विदूरजं हि श्यामाभशुभ्रं च गुरु स्फुटं हि ।
यज्ञोपवीतोपमशुद्धरेखास्तिस्रश्च संदर्शयतीह शुभ्राः ॥ ५४ ॥

त्याज्यवैदूर्यलक्षणम् ।

कर्कशं च लघुश्याम चिप्पिटं तोयतुल्यमिव दृश्यते छवौ ।
रक्तगर्भसममुत्तरीयकं नैव शोभनमिदं विदूरजम् ॥ ५५ ॥

वैदूर्यगुणाः ।

रक्तपित्तशमनं विदूरजं बुद्धिवर्धनकरं च दीपनम् ।
पित्तरोगमलमोचनं सदा धारयेच्च मतिमान् सुखावहम् ॥५६॥

रत्नमारणम् ।

तालगन्धकशिलासमन्वितं मर्दयेल्लकुचवारिणा खलु ।
अष्टभिस्तु पुटनैर्विना पविं रत्नभस्म भवतीति निश्चितम् ॥५७॥

१ पाटलेनेति पटलेनेत्यर्थः ।

रत्नद्रुतिविधानम् ।

रामठं लवणपञ्चकं तथा क्षारयुग्ममथ चापि टङ्कणम् ।
चुल्लिकालवणमम्लवेतसं पक्कमेव खलु कुम्भिकाफलम् ॥५८॥
चित्रमूलकरुदन्तिके शुभा जम्बुकी जलयुता[1] द्रवन्तिका ।
अर्कदुग्धमथ सौधदुग्धकं सर्वमेव मृदितं शिलातले ॥ ५९ ॥
गोलमस्य च विधाय निक्षिपेद्रत्नकानि नव जातिमन्ति च ।
भूर्जपत्रमभिवेष्ट्य गोलके वेष्टयेदुपरितश्च सूत्रतः ॥ ६० ॥
वस्त्रेण संवेष्ट्य ततः प्रयत्नाद्दोलाख्ययन्त्रेऽथ निवेश्य गोलम् ।
सर्वाम्लयुक्ते तुषवारिपूरिते पात्रे दृढे मृण्मयसंज्ञके हि ॥६१॥
दिनत्रयं स्वेदनकं विधेयमाहृत्य तस्माद्वरगोलकं हि ।
संक्षालयेदम्लजलेन चापि संजायते रत्नभवा द्रुतिश्च ॥ ६२ ॥

रत्नद्रुतिलक्षणम् ।

वर्णेन सा रत्ननिभा च कान्त्या लघ्वी भवेद्देहकरी च सम्यक् ।
लोहस्य वेधं प्रकरोति सम्यक् सूतेन सम्यङ्मिलनं प्रयाति ॥६३॥
तदा भवेयुः खलु सिद्धिदा यदा हिङ्ग्वादिवर्गेण मिलन्ति सम्यक्
यामद्वयं कांस्यविमर्दिता वै चातिप्रयत्नेन तु वैद्यवर्यैः ॥ ६४ ॥
कस्यापि नुः सिध्यति वै द्रुतिश्च यदा प्रसन्नो भवतीह देवः ।
विष्णोर्भक्तिः सर्वथा दुर्लभैव तद्वत्सूते बन्धनं दुर्लभं च ॥६५॥
तासां मध्ये दुर्लभाऽभ्रद्रुतिश्च स्वल्पं भाग्यं भूरिदौर्भाग्यतोऽपि ।

सप्तमाध्यायोपसंहारः ।

रत्नानां क्रमतो गुणाश्च कथितास्तच्छोधनं मारणं
तेभ्यश्चैव हि सत्त्वपातनमथो सम्यग्द्रुतेः पातनम् ।
सर्वासां हि परीक्षणान्यथ द्रुतेः संमेलनं वै रसे
ग्रन्थेऽस्मिन्परिदर्शितानि सकलान्येवं हि कर्माणि वै ॥६६॥

इति श्रीयशोधरविरचिते रसप्रकाशसुधाकरे सप्तमोऽध्यायः ।

---

[1] जम्बुकी जलयुता इति जलजम्बुकीत्यर्थः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

भवति गदगणानां नाशनं येन सद्यो
विविधरसविधानं कथ्यतेऽत्रैव सम्यक् ।
रसनिगमसुधाब्धौ मथ्यमाने मयैव
गणितरसशतानां संग्रहः प्रोच्यते वै ॥ १ ॥

अथ रसाः

ज्वराङ्कुशो रसः ।

सुखण्डितं हारिणजं विषाणं रसेन पाच्यं जलजम्बुकस्य ।
रुद्ध्वाऽथ भाण्डे विपचेच्च चुल्ल्यां यामद्वयं शीतमथोद्धरेत ॥ २ ॥
ततोऽष्टभागं त्रिकटु प्रदत्त्वा निष्कप्रमाणं विभजेत्प्रभाते ।
तं नागवल्ल्या दलजैर्द्रवैश्च निहन्ति वातोद्भवकं ज्वरं च ॥३॥

ज्वरारिरसः ।

पारदं रसकगन्धतालकं तुत्थटङ्कणयुतं सुशोधितम् ।
मर्दयेच्च सममानमेकतः कारवल्लिजरसैर्दिनं ततः ॥ ४ ॥
लेपयेच्च रविभाजनोदरं चाङ्गुलार्धमितमुन्नतं बुधः ।
ताम्रभाजनमुखं निरुध्य वै तं पचेत्सिकतयन्त्रमध्यगम् ॥ ५ ॥
धान्यकान्युपरि मुञ्चितानि चेत् संस्फुटन्ति यदि सिद्धिमेति हि ।
जायतेऽतिरुचिरो ज्वरारिकः सेवितो ज्वरगणापहारकः ॥६॥
ऊषणैः सह माषमात्रकः पर्णखण्डसहितैश्च भक्षितः ।
नाशयेद्धि विषमाख्यकान् ज्वरानन्धकारमिव भास्करोदयः ७॥

तरुणज्वरारिरसः ।

तालताम्ररसगन्धतुत्थकांश्छाणमात्रतुलितान्समांशकान् ।
निष्कमात्ररुचिरां मनःशिलां मर्दयेत्त्रिफलिकाम्बुभिर्दृढम् ॥८॥
गोलमस्य च विधाय संपुटे पाचयेच्च पुटयोगतः सदा ।
अर्कवज्रिपयसा सुभावयेत् सप्तवारमथ दन्तिकाश्रृतैः ॥ ९ ॥
माषमात्ररस एष भक्षितः शाणमानमरिचैर्युतः सदा ।
सार्धनिष्कगुडयोगयोजितः सोऽथ सौरसदलद्वयान्वितः १०

शीतपूर्वमथ दाहपूर्वकं द्याहिकं च सकलान् ज्वरानपि ।
नाशयेद्धि तरुणज्वरारिकः सर्वदोषशमनः सुखावहः ॥ ११ ॥

ज्वरघ्नी गुटिका ।

भागैकः स्यात्पारदः शोधितश्च ह्येलीयः स्यात्पिप्पली श्रेयसी च ।
आकल्लो वै गन्धकः सार्षपेण तैलेनायं शोधितो बुद्धिमद्भिः १२
चत्वारः स्यादिन्द्रवल्लीफलानां भागाश्चूर्णं शोषयेत्सूर्यतापे ।
चूर्णं वै तद्भावयेत्तद्रसेन माषैस्तुल्यां कारयेद्वै वटीं च ॥१३॥
दत्त्वा चैकां जातसद्योज्वराय छिन्नाङ्गायाः क्काथपानं विधेयम् ।
दोषोद्भूतां संनिपातोद्भवां च जूर्तिं सम्यङ्नाशयत्येष तीव्राम् ॥

ज्वरकृन्तनो रसः ।

शुद्धः सूतो गन्धको वत्सनाभः प्रत्येकं वै शाणमात्रा विधेयाः ।
धौर्तं बीजं कारयेद्वै त्रिशाणं सर्वेभ्यो वै द्वैगुणी हेमवल्ली ॥१५॥
सूक्ष्मं चूर्णं कारयेत्तत्प्रयत्नाद्देयं गुञ्जायुग्ममानं च सम्यक् ।
भक्षेदार्द्रं चानुपाने ज्वरार्तः सद्यो हन्यात्सर्वदोषान् ज्वरांश्च १६

ज्वरारिरसः ।

सूतं गन्धं हिङ्गुलं दन्तिबीजं भागैर्वृद्धं कारयेच्च क्रमेण ।
चूर्णं कृत्वा मर्दितं दन्तितोयैर्गुञ्जामात्रं भक्षितं जूर्तिहारि ॥१७

ज्वरे सूर्यरसः ।

वत्सनाभं टङ्कणं च दन्तीबीजं च हिङ्गुलम् ।
क्रमवृद्धं सूर्यसंज्ञः सद्यो जूर्तिं निहन्त्यलम् ॥ १८ ॥

प्रतिज्ञावाचको रसः ।

शुद्धं सूतं भागमेकं तु तालाद्वौ भागौ चेद्वेदसंख्याः शिलायाः ।
ताम्रस्यैवं भागयुग्मं प्रकुर्याद्भल्लातं वै वेदभागं तथैव ॥ १९ ॥
अर्कक्षीरैर्भावयेच्च त्रिवारं कृत्वा चूर्णं कारयेद्गोलकं तत् ।
स्थालीमध्ये स्थापयित्वाऽथ गोलं दत्त्वा मुद्रां भस्मना सैन्धवेन२०
धूमस्यैवं रोधनं च प्रकुर्याच्छाणैर्दद्यात् स्वेदनं मन्दवह्नौ ।
पश्चात्तोयेनैव भाव्यं च चूर्णं गोलं कृत्वा मन्दवह्नौ विपाच्य ॥

पश्चादेनं भक्षयेद्वै रसेन्द्रं वल्लं चैकं शर्कराचूर्णमिश्रम् ।
तद्वत्कृष्णामाक्षिकेणैव जूर्तिं हन्यादेतत्सर्वदोषोत्थितां वै ॥२२

ज्वराङ्कुशो रसः ।

सूतगन्धविषकारवीकणादन्तिबीजमिति वर्धितं क्रमात् ।
मर्दयेच्च दशनिम्बुकद्रवै रक्तिकार्धतुलिता वटी कृता ॥ २३ ॥
भक्षिता ज्वरगणान्निहन्ति वै सद्य एव विनिहन्ति सूचिकाम्२४

ज्वराङ्कुशो रसः ।

एक एव कथितस्तु सोमलः स्वेदितोऽपि सह चूर्णजद्रवैः ।
यामपूर्वमपि रक्तिकामितो भक्षितः सकलशीतजूर्तिहृत् ॥२५॥
अथातीसारशमनान् रसान् संकथयामि वै ।
भक्षिताश्चैव ये नित्यं सद्यःप्रत्ययकारकाः ॥ २६ ॥

शङ्खोदररसः ।

शुद्धं सूतं गन्धकं वै समांशं चित्रोन्मत्तैर्मर्दयेद्वासरैकम् ।
चूर्णैरेतैः शङ्खमापूरितं वै भाण्डे स्थाप्यं मुद्रयित्वा प्रयत्नात् २७॥
तस्याधस्तादष्टयामं प्रकुर्याद्वह्निं शीते कर्षमात्रं विषं हि ।
दत्त्वा, घर्मे त्रीणि चाथो पुटानि दद्यात्तद्वत् कन्यकाया रसेन ॥
वल्लं योज्यं जीरकेणाथ भृङ्ग्या क्षौद्रैर्युक्तं भक्षितं च ग्रहण्याम् ।
श्वासे शूले चानिले श्लेष्मजे वा कासेऽर्शःसु विद्रहे चातिसारे ॥

आनन्दभैरवी गुटिका ।

सौभाग्यं वै हिङ्गुलोत्थं विषं च मारीचं वै हेमबीजेन युक्तम् ।
कृत्वा चूर्णं सर्वमेतत्समांशं जम्बीरैर्वै मर्दितं यामयुग्मम् ॥३०॥
गुञ्जामात्रा निर्मिता भक्षिता च वटी हन्यात्सन्निपातातिसारम् ।

अतिसारभैरवी गुटिका ।

जातीपत्रं देवपुष्पं च शुण्ठी कङ्कोलं वै चन्दनं कुङ्कुमं च ॥३१॥
कृष्णाचूर्णं शुद्धमाकल्लकं स्यात् सर्वाण्येवं चूर्णयेद्वै समानि ।
सूतस्यैवं भस्म मिश्रं प्रकुर्यात् भागं चैकं मिश्रयेन्नागफेनम् ॥३२॥

खल्वे सर्वं मर्दितं चैकयामं कार्या वट्यो वल्लमाना जलेन ।
भक्षेद्रात्रौ पाययेत्तण्डुलोदं हन्यात्सर्वान् सर्वदोषातिसारान् ३३

कनकसुन्दरी गुटिका ।

मारीचं वै टङ्कणं हिङ्गुलं च गन्धाश्मा वै पिप्पलीवत्सनाभम् ।
धूर्तस्यैवं बीजकानीह शुद्धान्येवं कृत्वा तच्च चूर्णं विधेयम् ३४॥
प्रातः सायं भक्षितं वल्लमात्रं जूर्तिं रक्तं नाशयेच्चातिसारम् ।
दध्यन्नं वै भोजयेत्तक्रयुक्तं हन्यादेवं चाग्निमान्द्यं सुतीव्रम् ३५

कर्पूरसुन्दरी वटिका ।

कर्पूरजातीफलजातिपत्रीधत्तूरबीजं त्वथ साब्धिशोषणम् ।
आकल्लकं व्योषमिदं समांशं द्वीपान्तरोत्था च कुबेरकाक्षम् ३६
सर्वौषधार्धा विजया प्रदिष्टा जीर्णाहिफेनं च तया समानम् ।
तदर्धभागं खलु वत्सनाभं स्यादेकतश्चात्र विधाय चूर्णम् ॥३७॥
तद्भावितं भृङ्गरसेन सम्यक् कोलास्थिमात्रा गुटिका विधेया ।
सा शीतवाते ग्रहणीगदे च ह्यर्शोविकारे प्रबलातिसारे ॥३८॥
मंदे च वह्नौ स्मरपुष्टिकर्त्री साऽऽफेनसेवाकुलमुक्तिदात्री ।

ग्रहणीकपाटरसः ।

तारं स्वर्णं माक्षिकं शुद्धलोहं भागं चैकं गन्धकं भागयुग्मम् ३९
शुद्धं सूतं मारितं तु त्रिभागं खल्वे सर्वं मर्दितं वासरैकम् ।
सर्वं योज्यं हारिणे शृङ्गकेऽपि लेप्यं मृत्स्नावाससा वेष्टितं च ४०
वाराहाख्ये तत्पुटे गर्तमध्ये आरण्यैर्वै गोमयैः पाचयेद्धि ।
उत्तार्यैनं स्वाङ्गशीतं प्रकुर्यात् खल्वे धृत्वा मर्दयेत्तं सुवैद्यः ॥४१
पश्चादेनं स्वै रसैश्चापि सम्यक् भृङ्गाद्यायां भावयेत्सप्तवारान् ।
चूर्णं दत्त्वा लोध्रमुस्तामदाह्वच्छिन्नापाठाशक्रबीजोद्भवं च ४२
कापित्थैर्वै स्वै रसैः सुशृतैर्वा भाव्यं सर्वं त्रींश्च वारान् हि सम्यक्।
सम्यक् शुष्कं गालितं वस्त्रखण्डे माषं चैकं लेहितं माक्षिकेण४३
कृष्णाचूर्णैर्वातजादिग्रहण्यां हन्यादेतत् सर्वमातङ्कजालम् ।

वज्रकपाटरसः ।

गन्धं यवक्षारमथाभ्रकं च सूतं विषं टङ्कणकं च शुभ्रम्॥४४॥
वचाग्निमन्थं सममत्र कुर्याज्जयन्तिजम्बीरकभृङ्गतोयैः ।
विमर्दयेत्तं त्र्यहमेव यत्नाद्गोलं विधायाथ विशोष्य सम्यक् ४५
लोहस्य पात्रे च शरावकं वै दत्त्वा दृढं चोपरि मुद्रयेत्तम् ।
अध्यर्धयामं शनकैः प्रकुर्याद्वह्निं सुशीतं हि ततोऽवतार्य ॥ ४६
रसेन तुल्यातिविषां प्रदद्यात् कपित्थभृङ्गीरसमोचकैश्च ।
देया बुधैर्भावनिकाश्च सप्त सूर्यातपे चाथ विमर्द्य खल्वे ॥४७॥
मुस्तेन्द्रबीजानि च धातकी च बिल्वस्य पत्रं च पृथक्समं स्यात् ।
आसां रसैर्भावय चैकवेलं पश्चाच्च संमर्द्य विधेहि चूर्णम् ४८॥
रसश्च वज्राख्यकपाटको हि शाणैकमात्रो मधुनाऽवलीढः ।
सवह्निशुण्ठीबिडसैन्धवश्च ह्युष्णाम्बुना वा मथितेन सम्यक् ४९
पीतः स तीव्रं ग्रहणीविकारं हिनस्ति वातप्रभवां रुजं च ।
तथा कफोत्थां च सपैत्तिकीं हि हन्यादतीसारहरः परः स्यात्५०

अतिसारहरो रसः ।

रालमोचरसनागफेनकं वत्सकातिविषमेव नागरम् ।
चूर्णितं च मधुनाऽवलेहितं वल्लमात्रमतिसारकं जयेत् ॥५१॥

मलपाचनी गुटी ।

मिश्रदेशजमतीव शुद्धकं नागफेनमपि नागराद्वृतम् ।
घर्षितैस्तु वरचन्दनैर्युतं कारयेच्च वटिकां सुशोभनाम् ॥५२॥
रक्तिकात्रयमितां च भक्षयेत् पाययेत्तदनु तण्डुलोदकम् ।
हन्ति चैवमतिसारकं सदा चामदोषमलनाशिनी भवेत् ॥५३॥

अतिसाराङ्कुशरसः ।

अङ्कोल्लमूलप्रभवास्त्वचश्च छायाविशुष्का हि विचूर्णिता वै ।
संचूर्ण्य शाणं मधुना लिहंश्च जयेदतीसाररुजं परां च ॥५४॥

---

१. मिश्रदेशः 'मिशर' 'इजिप्त' इति च नाम्ना प्रसिद्धः ।

अमृतस्रवरसः।

गन्धकाभ्ररसलोहभस्मकं शाल्मलीमुसलिकागुडूचिभिः।
भावयेत्रिफलिकार्द्रकन्यकावह्निशक्रजरसैश्च सप्तधा ॥ ५५ ॥
जायते हि भुविजोऽमृतस्रवः प्लीहपाण्डुविनिवृत्तिदायकः।
वल्लयुग्मपरिमाणतस्त्वयं लेहितश्च घृतमाक्षिकान्वितः ॥ ५६ ॥
शोफपाण्डुविनिवृत्तिदायकः सेवितश्च यवचिञ्चिकाद्रवैः।

पाण्डुनाशनरसः।

स्वर्णरूप्यमथ शाणमात्रकं शुद्धताम्रमथ तत्समं कुरु ॥ ५७ ॥
पारदं च सकलेन तुल्यकं पिष्टिकां कुरु विमर्द्य गोलकम्।
गन्धकेन परिवेष्ट्य गोलकं पाचयेच्च मतिमान् भिषग्वरः ॥५८
भूमिमध्यनिहितं सुयन्त्रितं यामषट्कमथवाऽष्टकं ततः।
गन्धमन्यमपि निक्षिपेत्पुटे ह्येवमत्र परिजारयेद्बुधः ॥ ५९ ॥
निम्बुजेन परिपेष्य षड्गुणं गन्धचूर्णमथ लोहचूर्णकम्।
योजयेच्च पलमानतस्ततो लोहपात्रकुहरे पुटत्रयैः ॥ ६० ॥
पाचयेच्च चिरबिल्ववह्निना पाण्डुनाशनरसस्ततो भवेत्।
वल्लमस्य मधुपिप्पलीयुतं लेहितं सकलपाण्डुनाशनम् ॥ ६१ ॥

द्वितीयपाण्डुनाशनरसः।

सूक्ष्मं ताम्रदलं विलेप्य बलिना सूतेन सार्धं तथा
स्थालीमध्यगतं सुपाचितमिदं यामद्वयं वह्निना ॥
नागं गन्धकसंयुतं च पुटितं चित्रार्द्रसंमिश्रितं
चूर्णीकृत्य समं सुशोभनरसं संयोजयेच्छास्त्रवित् ॥६२
शोफपाण्डुकफवातनाशनो रक्तिकैकपरिमाणतस्त्वयम्।
सेवयेच्च लघु चान्नभोजनं तैलमम्ललवणामिषं विना ॥ ६३ ॥

पाण्डुसूदनरसः।

सूतं तीक्ष्णरजोऽथ गन्धसहितं भागेन संवर्धितं
पश्चात्खल्वतले विमर्द्य विधिना चूर्णीकृतं गालितम्।

१ सुयन्त्रितमिति 'शरावसंपुटे' इति शेषः।

कूप्यां संविनिवेश्य चिक्कणमृदा संलेपितायां पचेत्
यामद्वादशमात्रकं हि सिकतायन्त्रेण वैद्यः सदा ॥६४॥
प्रक्षिपेच्च वरशाल्मलीरसं त्रैफलं च गुडवल्लिकाद्रवम्।
पाचयेच्च मृदुवह्निना दिनं स्वाङ्गशीतलममुं प्रगृह्य च ॥ ६५ ॥
त्र्यूषणार्द्रकरसेन भावयेत्पाण्डुसूदनरसोऽयमीरितः।
शोफपाण्डुविनिवृत्तिदायको रोगराजहरणः प्रकीर्तितः ॥ ६६॥

मृगाङ्करसः।

सूक्ष्माणि पत्राणि च हाटकस्य भूर्जोपमान्येव तु कारयेच्च।
विशुद्धसूतेन समेन खल्वे क्षिप्त्वा त्वहोरात्रमथो विमर्द्य ६७॥
ज्वालामुखीस्वरसकेन च काञ्चनार-
क्वाथेन लाङ्गलिरसेन तथा विमर्द्य।
पिष्टी यथा दृढतरा भवतीह पश्चा-
द्गोलं विधेहि रुचिरं सह टङ्कणेन ॥ ६८ ॥
सर्वैः समानमथ गन्धवरं प्रदाय
गोलं विधेहि रुचिरं रविरश्मिशुष्कम्।
वस्त्रेण वेष्टितमिदं सुमृदा च लिप्तं
शरावसंपुटवरेऽपि विमुद्रितव्यम् ॥ ६९ ॥
धृत्वा ततो लवणपूरितभाण्डमध्ये
दद्यात्ततो छगणकैर्बहुभिः पुटं तु।
शीतं सुजातमुपलक्ष्य ततः प्रयत्ना-
त्पिष्ट्वा च पूर्वविधिना पुनरेव यन्त्रे ॥ ७० ॥
दत्त्वा पुटं गजपुटेन च शीतमत्र
भक्षेदिमं रसवरं सुखदं नृणां हि।
क्षौद्रेण युक्तमगधात्रयसंयुतोऽसा-
वष्टाभिरूषणवरैः सह सेवनीयः ॥ ७१ ॥
एकोनत्रिंशदथ रोगगणान्निहन्ति
यक्ष्माणमेव विनिहन्त्यतिशोषमुग्रम्।

नाम्ना मृगाङ्क उदितः सकलामयघ्नः
सेव्यः सदा धनवता पुरुषेण एषः ॥ ७२ ॥

हेमगर्भपोटलीरसः ।

शुद्धं स्वर्णं कर्षमात्रं प्रकुर्यात्तद्वत्सूतं शोधितं मुष्टिमात्रम् ।
कुर्यात् पिष्टिं स्थापयित्वा सुखल्वे गन्धाद्देयाः शाणकाः पञ्चविंशत्
मर्द्यं सर्वं काञ्चनारद्रवेण कृत्वा गोलं निक्षिपेन्मूषिकान्तः ।
मुद्रां दत्त्वा शोषयेद्भूधराख्ये यन्त्रे चैनं पाचयेद्वासरांस्त्रीन् ७४
शीतं तं वै सर्वमुद्धृत्य दद्याच्छुद्धं गन्धं तत्समं मर्दयेच्च ।
आर्द्राच्चित्रात्स्वै रसैस्तद्वराटेष्वापूर्यान्ते युक्तितो मुद्रयेच्च ॥७५॥
कुर्यादेवं टङ्कणं चाष्टमांशं नागं दद्याट्टङ्कणादर्धभागम् ।
सेहुण्डोत्थैर्दुग्धकैरेव पिष्ट्वा लिम्पेदेवं तान्वराटांश्च सर्वान् ७६
पश्चात्सम्यक् चूर्णलिप्तेऽथ भाण्डे दत्त्वा मुद्रां गर्तमध्ये निवेश्य ।
पुटे पश्चात्पाचयेन्नागसंज्ञे शीतं कृत्वा चोद्धरेत्तं रसं हि ॥ ७७
पथ्यं ज्ञेयं यादृशं वै मृगाङ्के क्षारं चाम्लं वर्जयेच्च प्रयत्नात् ७८॥

मात्रा वल्लमिता धृता रसवरस्येयं यदा छर्दये-
च्छिन्नायाः स्वरसस्तदा मधुयुतः पेयो जलं वा मधु ॥
प्रायः श्लेष्मजरुग्गणेषु सगुडं दद्यात्सदा चार्द्रकं
भृङ्गीचूर्णसुयोजितो मधुयुतो लीढो विरेकापहः ॥७९॥
कासं श्वासयुतं क्षयं ग्रहणिकां हन्त्यग्निसन्धुक्षणः
पुष्टिं वै कुरुते बलं वितनुते कार्श्यं परं नाशयेत् ॥
नाम्नाऽयं खलु हेमगर्भ उदितो व्याधेस्तु विध्वंसको
ह्यन्ते पोट्टलिकाभिधो रसवरः प्रोक्तोऽद्वितीयः खलु ८०

द्वितीयपोटलीरसः ।

भागा रसस्य खलु वेदमिताश्च हेम्नः
पिष्टीं विधाय वरगन्धदशद्विभागैः ।

खल्वे निधाय किल कज्जलिकां तथैषां
मुक्ताफलान्यपि च षोडशभागकानि ॥ ८१ ॥
वेदांशकानपि च शुद्धवराटकांश्च
शङ्खं तथा कलितटङ्कणभागमेकम् ।
सर्वं विमर्द्य खलु निम्बुकजै रसैर्वै
गोलं विधाय खलु संपुटके निदध्यात् ॥ ८२ ॥
तन्मुद्रयेल्लवणभस्मवरेण सम्य-
ग्वस्त्रप्रमाणकृतगर्तवरे सुपूर्य ।
सद्गोमयैर्गजपुटं प्रमितं प्रदद्या-
त्तत्स्वाङ्गशीतलगतं च समुद्धरेद्धि ॥ ८३ ॥
पिष्ट्वाऽर्धमाषमिह क्षौद्रघृतेन लिह्या-
देकोनत्रिंशमरिचैः सह राजते वा ।
सद्धेमजे कृतवतेऽप्यथ मृण्मयेऽपि
सश्वासकासक्षयवातकृतेऽतिसारे ।
मन्दानले भवति पोट्टलिका द्वितीया
सा सर्वरोगशमनाय बुधैः प्रदिष्टा ॥ ८४ ॥

राजमृगाङ्करसः ।

पलैकमानं रसभस्मकं हि स्याद्धेमभस्म प्रगुणं पलं च ।
शुद्धस्य वङ्गस्य पलं च तद्वत्तथा च मुक्ताद्विपलं प्रदद्यात् ॥८५
पादांशकं टङ्कणमत्र सम्यक् खल्वे विमर्द्य खलु वेतसाम्लैः ।
तद्भावयेद्वै यवकाञ्जिकेन प्रमर्द्य सर्वं दिनसप्तकेन ॥ ८६ ॥
गोलं विधायाथ विशोषितं च मूषागतं तं खलु पाचयेद्धि ।
शीतं समुद्धृत्य ततो रसेन्द्रं विचूर्ण्य धार्यः स तु हेमपात्रे ।
हेम्नस्त्वभावे रजतस्य पात्रे नान्यस्य पात्रे तु निवेशनीयः ८७॥
अयं राजमृगाङ्काख्यो रोगराजस्य घातकः ।
पथ्यं पूर्वोक्तविधिना कारयेन्मतिमान् भिषक् ॥ ८८ ॥

लोकनाथरसः ।

बुभुक्षितः शुद्धरसो द्विभागस्तथैव गन्धस्य च भागकौ द्वौ ।
द्वयं च सञ्चूर्ण्य विधेहि पिष्टिं सूताद्वराटेषु चतुर्गुणेषु ॥८९॥
निक्षिप्य सर्वं खलु वै वराटे भागैककं टङ्कणकं विमर्द्य ।
दुग्धं प्रदद्यादथ भानुजं वै मुद्रां विधायाथ विशोषयेच्च ९० ॥
यन्त्रे दृढे तं विनिवेश्य यत्नाद्वह्निं चतुर्याममधः प्रकुर्यात् ।
शङ्खस्य खण्डानि पलान्यथाष्टौ तत्संपुटस्यान्तरथो निवेश्य ९१
शरावसन्धिं खलु मुद्रयित्वा हस्तोन्मिते गर्तवरेऽपि धृत्वा ।
पुटं प्रदद्यादथ नागसंज्ञं शीतं समुद्धृत्य ततः प्रयत्नात् ।
पिष्ट्वाऽथ खल्वे खलु सर्वमेवं वल्लद्वयं भक्षितमस्य सम्यक्॥९२॥
क्षौद्रेण युक्तं विनिहन्त्यशेषादेकोनत्रिंशद्व्रणरोगजां हि ।
पीडां प्रकाण्डां न च संशयोऽस्ति संसेव्यमानः किल लोकनाथः॥

सूचिकाभरणो रसः ।

शुद्धं विषं पलमितं रसमेकशाणं चूर्णीकृतं तदनु काचशरावलिप्तम्
मुद्रां विधाय सुदृढामपि यामयुग्मं तत्संपुटाधः प्रददीत वह्निम्
उद्घाट्य संपुटमिदं शनकैः सुलग्न-
धूमं शनैरपि शनैः परिगृह्य यत्नात् ।
संवेशयेत्तदनु काचमये हि पात्रे
सूच्या मुखे लगति तच्च प्रमाणमस्य ॥ ९५ ॥
संमूर्छिते सकलदोषजसंनिपाते
शस्त्राहतं दशमरन्ध्रगतं प्रघर्षेत् ।
रक्तभेषजसंसर्गात् मूर्छितोऽपि हि जीवति ।
तथैव कृष्णसर्पेण दष्टोऽपि न मरिष्यति ॥ ९६ ॥

पञ्चवक्त्रो रसः ।

सूतं गन्धं कर्षयुग्मप्रमाणं
तत्पादांशां कारयेद्वै शिलाख्याम् ।

व्योषं तार्प्यं पिप्पलीं तत्समानां
प्रत्येकं वै भेषजं चूर्णयेच्च ॥ ९७ ॥
भाव्यं पित्तैर्मत्स्यमायूरजैर्वै
घर्मे कृत्वा सप्तवारान् हि सम्यक् ।
गुञ्जायुग्मं भक्षितः पञ्चवक्त्रो
मूर्च्छां हन्यात्संनिपातोद्भवां वै ॥ ९८ ॥

द्वितीयः पञ्चवक्त्रो रसः ।

सूतं गन्धं टङ्कणं वत्सनाभं कृष्णं कृष्णां कारयेद्वै समांशान् ।
धूर्तद्रावैर्मर्दितं वासरैकं चूर्णं कृत्वा गालितं सूक्ष्मवस्त्रैः ॥ ९९ ॥
वल्लं भक्षेत् सन्निपाते सुतीव्रे
सार्ककाथं नागरं चानुपानम् ॥ १०० ॥
पथ्यं दध्योदनं कार्यं जलयोगं तु कारयेत् ।
कफप्रकोपे सक्षौद्रं सार्द्रं दद्यात्प्रयत्नतः ।
अग्निं प्रदीपयत्याशु ज्वरं हन्यात्त्रिदोषजम् ॥ १०१ ॥

उन्मत्तरसः ।

सूतं गन्धं व्योषमेतत्समानं
धूर्तद्रावैर्मर्दयेद्वासरैकम् ।
उन्मत्ताख्यः कथ्यतेऽयं रसो वै
नस्यं दद्यात् संनिपातान्निहन्ति ॥ १०२ ॥

संनिपाताञ्जनरसः ।

दन्तीबीजं निस्तुषं चाष्टनिष्कं कृष्णं कृष्णामूलसूतं त्रिनिष्कम् ।
भाव्यं द्रावैः पक्वजम्बीरजैर्वै सप्ताहं वै मर्दयेत्तत्प्रयत्नात् १०३
दत्तो रसश्चाञ्जनेन संनिपातान् निहन्ति वै ।
संनिपाताञ्जनरसः कथितः शास्त्रवर्त्मना ॥ १०४ ॥

कनकसुन्दरो रसः ।

स्वर्णं कुर्याच्चाष्टमाषप्रमाणं शुद्धं सूतं सूर्यनिष्कप्रमाणम् ।
तस्मादभ्रं वेदशाणप्रमाणं शुद्धं शुल्वं युग्मशाणोन्मितं हि १०५

ताप्यं कृत्वा शाणयुग्मप्रमाणं तद्वद्वङ्गं लोकशाणं सुवीरम् ।
कुर्याल्लोहादष्टनिष्कान् विशुद्धान्नागं शुद्धं तोलकं हि प्रसिद्धम्
लाङ्गल्याह्वामूलमेकं पलं स्यान्निम्बूतोयैः पेषयेत्तं दिनैकम् ।
दद्यादेवं कुक्कुटाख्यं पुटं वै शीतं कृत्वा चूर्णयेत्तच्च सर्वम् १०७
वल्लं देयं सन्निपाते सुतीव्रे सर्पे दष्टे स्थावरे जङ्गमे वा ।
कुष्ठव्याधिं चाग्निमान्द्यं त्वजीर्णं नाशं कुर्यादार्द्रकस्यानुपानात्

सन्निपातभैरवो रसः ।

सूतं चैकं गन्धकं वै त्रिभागं खल्वे घृष्ट्वा कज्जलीं कारयेच्च ।
तारं ताम्रं वङ्गमेवाभ्रकं हि लोहं कुर्यात्सर्वमेकैकभागम् १०९
वह्निज्वालावक्रवल्ल्यब्दनादाः शुण्ठी बैल्वं क्राथयेत्तद्रसैर्वा ।
मर्द्यं यामं यत्नतोऽपि प्रयत्नात् गोलं कृत्वा वेष्टितं वस्त्रखण्डे ॥
भाण्डं चार्धं पूरयित्वाऽऽरनालैर्गोलः स्वेद्यो याममेकं हि पश्चात्।
कृत्वा चूर्णं काचकूप्यां निधाय वह्निं दद्याद्वालुकाख्ये द्वियामम्
शुद्धं रक्तं विद्रुमं चूर्णयित्वा कर्षे कर्षे शाणमात्रं विदध्यात् ।
[1]व्यालस्यैवं कालकूटं द्विवल्लं प्रत्येकं वै भावितं सूर्यतापे ११२॥
पश्चान्मुस्तां वेतसं पिप्पलीं च मांसीं लोध्रं हेमवल्लीं च नीलीम्।
पत्रं चित्रात्कुष्ठकौठेरकं च रावं यष्टीं देवदालीं मधूकम् ११३

मुण्डीं कृष्णां मूसलीं सर्वमेव
कुर्यात्क्राथं चूर्णयित्वा समांशम् ।
भाव्यं सम्यक् श्यामधत्तूरजैर्वै
द्रावैरेषां भावितं सप्तवारम् ॥ ११४ ॥
चूर्णं कृत्वा वल्लमात्रं प्रदद्या-
द्दोषैर्दुष्टे सन्निपाते ज्वरे च ।
सर्वोन्मादे भूतदोषे तथोग्रे
देयं सम्यक् सन्निपातान्निहन्यात् ॥ ११५ ॥

१ व्यालस्येति 'विषं' इति शेषः । तेन सर्पविषमित्यर्थः ।

पञ्चामृतो रसः ।

मृतं सूतं तथा चाभ्रं वङ्गं ताम्रं च कान्तकम् ।
मेलितं च समांशेन मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ॥ ११६ ॥
घर्षितं जलयोगेन घटीमेकां च चूर्णयेत् ।
भक्षितो वल्लमात्रं हि कृष्णाक्षौद्रेण संयुतः ।
कासश्वासान्निहन्त्याशु तमः सूर्योदये यथा ॥ ११७ ॥

वातनाशनो रसः ।

सूतं स्वर्णं ताम्रकं वज्रमेव
लोहं ताप्यं तालकं तुत्थकं च ।
अब्धेः फेनं शुद्धसौवीरकं हि
कृत्वा सम्यक् सर्वमेतत् समांशम् ॥ ११८ ॥
भागं चैकं कारयेद्वै पटूनां
वज्रीक्षीरैर्मर्दितं तद्दिनैकम् ।
रुद्ध्वा सम्यग्भूधरे तं विपाच्य
माषं चैकं भक्षयेदार्द्रकेण ॥ ११९ ॥
लिह्यादेवं पिप्पलीमाक्षिकाभ्यां
कृष्णामूलक्राथकोऽत्रानुपेयः ।
सर्वान् वातान् वातजान्वै विकारान्
हन्यात्सत्यं भाषितं भैरवेण ॥ १२० ॥

विरेकीरसः ।

तुल्यं सूतकटङ्कणं पलमितं गन्धात्पलं पिप्पली-
शुण्ठीग्रन्थिकटुत्रिकान् द्विपलिकान् प्रत्येकमेतान् कुरु ।
सर्वैरेव समं निरस्ततुषं दन्तीफलं चूर्णये-
द्गुञ्जैकः सितया समं रसवरः संभक्षितो रेचकृत् ॥ १२१ ॥

१ 'कुमार्या' इति शेषः । २ 'रसोनं' इति पाठान्तरम् ।

इच्छाभेदीरसः ।

शुण्ठीपिप्पलिटङ्कणं सदरदं प्रत्येकमेवाक्षकं
हेमाह्वा पलमात्रकाऽत्र कथिता दन्तीफलं तत्समम् ।
चूर्णीकृत्य समांशकानि सततं गोदुग्धकैर्भावये-
द्वल्लैकः सितया समं रसवरः संभक्षितो रेचकृत् ॥ १२२ ॥

अग्निरसः ।

सूतं चैकं गन्धकं भागयुग्मं कृत्वा खल्वे कज्जलीं कारयेद्धि ।
चूर्णं समं तीक्ष्णभवं विमर्द्य कन्यारसैर्गोलमथो विधाय १२३
आच्छाद्य पत्रेण रुबूद्भवेन घर्मे निदध्यादथ चोष्णता स्यात् ।
धान्यस्य राशौ विनिवेश्य सप्तदिनानि संमर्द्य ततो दृढं हि १२४
वस्त्रेण संगाल्य ततो हि यत्नाच्चूर्णकं वारितरं हि सत्यम् ।
व्योषं तथैव त्रिफला लवङ्गं जातीफलैला च समांशकानि १२५
संचूर्ण्य सर्वं समभागतीक्ष्णं क्षौद्रेण लीढं खलु निष्कमात्रम् ।
रसोऽग्निनामा क्षयकासजूर्तीर्विनाशयत्येव न संशयोऽस्ति १२६

रामबाणरसः ।

पारदामृतलवङ्गगन्धकं भागयुग्ममरिचैर्विमिश्रितम् ।
तत्र जातिफलमर्धभागकं तिन्तिडीफलरसेन मर्दितम् ॥ १२७
वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो रामबाण इति विश्रुतो रसः ।
संग्रहग्रहणिकुम्भकर्णकं सामवातखरदूषणं जयेत् ॥
माषमात्रमनुपानमार्द्रकं सद्य एष जठराग्निदीपनः ॥ १२८ ॥

वह्निसूतो रसः ।

भागौ द्वौ वरशङ्खकस्य कथितौ दग्धावराटास्तथा
गन्धस्यैव तु चार्धभागसहितः सूतस्तथा योजितः ।
कृष्णाभागयुतं विचूर्ण्य सकलं सद्वत्सनाभात्रयो
भागा निम्बुरसैर्विमर्द्य सकलं संसेवितं चाग्निकृत् ॥ १२९ ॥

सूर्यावर्तो रसः ।

सूतं चैकं गन्धकं चार्धभागं कन्याद्रावैर्मर्दयेद्याममेकम् ।

कल्केनानेनैव शुल्वस्य पत्रं लिप्तं पश्चान्मुद्रितं भाण्डमध्ये १३०
यामद्वन्द्वं पाचितं शीतलं वै गुञ्जामात्रं भक्षितं हन्ति शोफम् ।
कासं श्वासं जूर्तियुक्तं निहन्यात्सूर्यावर्तः सम्यगेष प्रसिद्धः १३१

स्वच्छन्दभैरवरसः ।

सूतं गन्धं ताप्यकं[1] तालकं वै निर्गुण्डी च त्र्यूषणं चाग्निमन्थम् ।
पथ्योपेतं शाणमात्रं प्रगृह्य खल्वे पिष्ट्वा बीजपूरद्रवेण ॥ १३२ ॥
चूर्णं कृत्वा भक्षयेन्माषमात्रं कृष्णासर्पिःक्षौद्रयुक्तं प्रलीढम् ।
सर्वान् हन्याच्चातिसारान् सुघोरानामं वह्नेर्मन्दतां चापि सद्यः

त्रिविक्रमरसः ।

छागीदुग्धे ताम्रचूर्णं विपाच्य तत्ताम्रं वै सूतगन्धेन तुल्यम् ।
घृष्टं सम्यक् सिन्दुवारद्रवेण गोलं कृत्वा याममात्रं पचेत्तम् १३४
यन्त्रे श्रेष्ठे वालुकाख्ये च सम्यक् शीतं कृत्वा भक्षितं रक्तियुग्मं
क्वाथश्चास्मिन् बीजपूरस्य पेयो मासेनैकेनाश्मरी नाशमेति १३५
नाम्नाऽयं त्रैविक्रमेण प्रसिद्धो वृद्धौ कृच्छ्रे विद्रधौ चाश्मरीषु ।

तालकेश्वररसः ।

तालमाक्षिकमनःशिलाः समाः शुद्धसूतमथ टङ्कणं तथा १३६
चूर्णयेच्च रसतो द्विगन्धकं गन्धतुल्यमथ तीक्ष्णशुल्वकम् ।
चुक्रजैश्च पलपञ्चकैः रसैर्मर्दयेच्च विनिवेश्य संपुटे ॥ १३७ ॥
दापयेच्च पुटमत्र कौक्कुटं त्रिंशदंशविषमत्र योजयेत् ।
माहिषाज्यमधुमिश्रितं सदा सेवयेच्च किल वल्लपञ्चकम् १३८ ॥
सोमराजिफलचूर्णकर्षकं सर्पिषा मधुयुतं लिहेदनु ।
तालकेश्वररसः सदा बुधैः कथ्यते सकलकुष्ठनाशनः ॥ १३९ ॥

कुष्ठकुठाररसः ।

सूतभस्मसमं गन्धं मृतायस्ताम्रगुग्गुलु ।
त्रिफला निम्बशुण्ठ्यौ च चित्रकश्च शिलाजतु ॥ १४० ॥

---

1 'चाभ्रकं' इति पाठान्तरम् ।

इत्येवं चूर्णितं कुर्यात्प्रत्येकं निष्कषोडशम्
चतुःषष्टिमितान् बीजान् करञ्जान्निस्तुषान् क्षिपेत् ॥१४१॥
चतुःषष्टिमितं चाभ्रं मध्वाज्याभ्यां विलोडयेत् ।
स्निग्धभाण्डगतं खादेद्विनिष्कं सर्वकुष्ठजित् ॥ १४२॥

कुष्ठघ्नरसः।

शुद्धं सूतं गन्धकं च द्विभागं कन्यानीरैर्मर्दयेद्वासरैकम् ।
शुद्धं लोहं मारितं भागमेकं गोलं कृत्वा लोहपात्रे निधाय१४३
किञ्चित्किञ्चिद्द्रोजलं तत्र सिञ्चेच्चुल्यामग्निं यामयुग्मं शनैश्च ।
तीव्राग्निं वै कारयेद्याममर्धं स्वाङ्गं शीतं चूर्णयेत्तत्प्रयत्नात् १४४
वह्निः काष्ठोदुम्बरी सोमराजी श्रेष्ठा तद्वद्राजवृक्षो विडङ्गम् ।
लेहं कृत्वा लेपयेद्दुष्टकुष्ठं गुञ्जायुग्मं भक्षयेद्वै रसं च ॥ १४५ ॥
दद्रूकुष्ठं श्वेतकुष्ठं विचर्चीं सत्यं सत्यं नाशयेत्त्वग्गदांश्च ।

सूर्यभक्तो रसः ।

रसं गन्धं बाकुचीशुद्धचूर्णं क्काथेनापि भावितं खादिरेण १४६
प्रातःकाले भक्षयित्वा त्रिशाणं पेयं क्षीरं गोघृतं चानुपाने।
कुष्ठस्थाने स्फोटकाः संभवन्ति सप्ताहाद्वै निश्चितं श्वित्रकुष्ठे १४७
नीलीं गुञ्जां हंसपादीं कसीसं धत्तूरं वै सूर्यभक्तां तथा च ।
तुल्यान्येवं लेपयेत्स्फोटकानां शान्त्यर्थं वै मानवः सप्तरात्रात् ॥
श्वित्रं कुष्ठं नाशमायाति सम्यङ्गाम्ना चैवं सूर्यभक्तो रसो हि

श्वित्रे लेपः ।

गुञ्जामूलं वह्निमूलं बलाया मूलं चाम्लैर्घर्षितान्येव सम्यक् ।
श्वित्राण्येवं नाशयन्तीह लेपात् सूर्योद्दीप्तिश्चान्धकारं यथा हि ।

सर्वेश्वरो रसः ।

सूताच्चैको वेदभागा बलेः स्युः खल्वे यामं मर्दयेन्निम्बुनीरैः१५०
अभ्रं ताम्रं लोहकं हिङ्गुलं च प्रत्येकं वै कारयेच्चाम्रमात्रम् ।
स्वर्णं ताप्यं रूप्यकं बिल्वमेकं माषैकं वै मारितं वज्रचूर्णम् ॥ १५१

तालं शुद्धं कारयेन्मुष्टियुग्मं मर्द्यं वासावारिणा वासरैकम् ।
धूर्तेनैवं वत्सनाभेन भाव्यमर्कक्षीरेणाथ जम्बीरजेन ॥ १५२ ॥
वज्रीक्षीरैरश्वलालाविषेण कृत्वा गोलं वाससा वेष्टयित्वा ।
स्वेद्यं यन्त्रे सैकते तद्दिनैकं पश्चादेनं चूर्णयेच्छ्लक्ष्णकं हि ॥१५३
[1]नाभं शुद्धं योजयेन्मुष्टिमात्रं कृष्णाचूर्णं मुष्टिमात्रं प्रदद्यात् ।
गुञ्जायुग्मं भक्षयेन्माक्षिकेण सुप्तिं कुष्ठं मण्डलं नाशयेच्च॥१५४॥
बाकुची देवकाष्ठं च कर्षमात्रं सुचूर्णयेत् ।
लिह्यादेरण्डतैलेन ह्यनुपानं सुखावहम् ॥ १५५ ॥

स्वर्णक्षीरीरसः ।

हेमाह्वापलपञ्चकं तु घटके तक्रे पचेद्वह्निना
जीर्णे तक्रघटे पुनः खलु घटे क्षीरे तथैवं पचेत् ।
जीर्णे क्षीरघटे विशोष्य विधिवत्संक्षालयेद्यत्नत-
श्चूर्णं पञ्चपलं हि वस्त्रगलितं कृत्वाऽथ संयोजयेत् १५६
कृष्णां च द्विपलां समूर्च्छितरसां त्वेकीकृतां भक्षये-
न्निष्कैकं मधुमिश्रितं घृतयुतं कुष्ठार्तिहृत्सर्वदा ।
हेमाह्वः खलु कीर्तितो रसवरः सेव्यः सदा रोगिभिः
कुष्ठव्याधिविनाशनः सुखकरः कान्तिप्रदो देहिनाम् १५७

मेहबद्धरसः ।

सूतभस्ममृतकान्तलोहकं माक्षिकं च कुनटीं शिलाजतु ।
व्योषमेव त्रिफलां कपित्थकं रात्रियुग्ममथ कुष्ठबीजकौ[2]॥१५८॥
भृङ्गराजरसकेन भावयेदेकविंशतिदिनानि वै बुधः ।
निष्कमात्रमथ माक्षिकेण वै लेहितः सकलमेहहृत्सदा ॥१५९॥
मेहबद्धरस एष वै बुधाः सर्वमेहहरणो मयोदितः ॥ १६० ॥
महानिम्बस्य बीजानि पिष्ट्वा षट्[3]संमितानि च ।

---

१ नाभमिति वत्सनाभमित्यर्थः । २. बीजको 'विजयसार' इति प्रसिद्धः ।
३ 'षष्टिमितानि' इति पाठान्तरम् ।

पलतन्दुलतोयेन घृतनिष्कद्वयेन च ।
एकीकृत्य पिबेचानु हन्ति मेहं चिरन्तनम् ॥ १६१ ॥

महावह्निरसः ।

चत्वारः सूतभागास्तदनु बलिवसा चाष्टभागा विधेया
गौरीश्रेष्ठाशिवानां कथितमिदमहो त्रित्रिभागं क्रमेण ।
एकीकृत्य विचूर्णयेच्च सकलं स्नुग्वह्निभृङ्गद्रवै-
र्भाव्यं सप्तदिनावधि क्रमगतं वातारितैलेन वै ॥ १६२ ॥
एष स्याद्धि महाग्निनामकरसः पथ्ये जलं शीतलं
वर्ज्यं क्षारमथाम्लकं शमयते संमूढवातं खलु ॥ १६३ ॥

विद्याधररसः ।

तालं ताप्यं च गन्धं रविमथ च शिलां सूतकं वै समांशं
खल्वे संमर्दितं वै तदनु वरकणाक्काथकेनाथ भाव्यम् ।
वज्रीक्षीरेण सम्यक्किल सकलमिदं चूर्णितं वस्त्रपूतं
निष्कार्धं भक्षयेद्वै जठरकृतगदान् हन्ति विद्याधरोऽयम् १६४

त्रिनेत्ररसः ।

स्वर्णं टङ्कणमेव हारिणभवं शृङ्गं तथा शुल्बकं
सूतं वै समभागकं दिनमहो मर्द्यं रसैश्चार्द्रजैः ।
खल्वे मर्दितवेष्टितं दृढपटे गोलं पुटेद्वह्निना
योगोऽयं गुदकीलहा निगदितो मध्वाज्यकैः सेवितः ॥

शूलगजकेशरीरसः ।

शुद्धं सूतं गन्धकं चेद्द्विभागमेकं यामं मर्दयेद्वै दृढं हि ।
शुद्धं ताम्रं चोभयोर्वै समांशं खल्वे घृष्ट्वा गोलकं तद्विधेयम् १६६
तद्गोलं वै धारितं संपुटे हि सामुद्राख्ये यन्त्रके सन्निधेयम् ।
दत्त्वा मुद्रां भाण्डवक्त्रं निरुध्य गर्तं कृत्वा छाणकैः पूरितं हि १६७
अग्निं कृत्वा नागसंज्ञं पुटं हि दत्त्वा शीतं चोद्धरेत्तं प्रयत्नात् ।
सूक्ष्मं चूर्णं पर्णखण्डे द्विगुञ्जं शूलान्यष्टौ नाशयेद्भक्षितं हि ।
हिङ्गुं शुण्ठीं जीरकं चोषणं वै चूर्णं कृत्वा पाययेदुष्णतोयैः ॥ १६८

अग्नितुण्डा वटी ।

सूतं समं गन्धकवत्सनाभं यवानिकां चैव फलत्रिकं च ।
क्षारद्वयं चित्रकसिन्धुजीरं सामुद्रकं त्र्यूषणमेव रुच्यम् ॥ १६९ ॥
समं प्रकुर्याद्विषमुष्टिमेभिर्जम्बीरनीरेण विमर्दयेच्च ।
वटीं च भक्षेदथ चाग्निमान्द्ये तथा ह्यजीर्णेऽथ विसूचिकायाम् ॥

अजीर्णकण्टको रसः ।

शुद्धं सूतं विडं गन्धं समं सर्वं विचूर्णयेत् ।
मरिचं सर्वतुल्यांशं कण्टकार्याः फलद्रवैः ॥ १७१ ॥
मर्दयेद्भावयेदेवमेकविंशतिवासरान् ।
वल्लमात्रां गुटीं खादेत्सर्वाजीर्णप्रशान्तये ।
अजीर्णकण्टकः सोऽयं रसो हन्ति विसूचिकाम् ॥ १७२ ॥

मन्थानभैरवरसः ।

सूतं ताम्रं हिङ्गु वाय्वाह्वयं च गन्धं तालं सैन्धवं तिक्तकं वै ।
तुल्यं सर्वं देवदालीरसेन निर्गुण्ड्या वा मेघनादाद्रसैर्वा ॥ १७३ ॥
कोशातक्या मर्दयेद्वासरैकं चूर्णं कृत्वा भक्षयेन्माषमात्रम् ।
क्षौद्रैर्युक्तं नाशयेच्छ्लेष्मरोगान् निम्बक्काथं चानुपाने पिबेद्धि १७४

सूर्यावर्तो रसः ।

सूतस्यार्धं गन्धकं चैव मर्द्यं यामं चैकं कन्यकाया द्रवेण ।
चूर्णं कृत्वा ताम्रपात्रं विशुद्धं कल्कैरेभिर्लेपयेत्पाचयेच्च ॥ १७५ ॥
भाण्डे यन्त्रे वासरैकं प्रयत्नाच्छीतं कृत्वा चूर्णितं भक्षयेच्च ।
गुञ्जायुग्मं श्वासकासाग्निमान्द्ये सूर्यावर्तः कथ्यते नामतोऽयम् ॥

हेमादिपर्पटीरसः ।

भागमेकमिह सूतभस्मनो भागयुग्ममपि गन्धकस्य च ।
सूतमानमपि हेमभस्मकं तारभूतिमपि चाभ्रसत्त्वकम् ॥ १७७ ॥
लोहभूतिमथ चार्कजां क्षिपेल्लोहपात्रजठरे प्रपाचयेत् ।
द्रावता भवति तत्र वै यदा निक्षिपेच्च कदलीदले तदा ॥ १७८
आटरूषसुरसाजयन्तिकामुण्डिकात्रिफलिकार्द्रभृङ्गिका-

मेघनादकटुकन्यकारसैः प्रत्यहं तु परिमर्दयेद्दृढम् ॥ १७९ ॥
वत्सनाभजरसैर्दिनत्रयं लोहपात्रनिहितं पचेत्क्षणम् ।
जायते हि वरपर्पटीरसः शृङ्गवेरकरसेन योजयेत् ॥ १८० ॥
वल्लयुग्ममितमानतस्त्वयं श्वासकासविनिवृत्तिदायकः ।
पिप्पलीभिरनुपाययेयत्तथा क्वाथमत्र सुरसाटरूषजम् ॥ १८१ ॥

अग्निकुमाररसः ।

सूतं चैकं गन्धकं च त्रिभागं नागं वङ्गं शुल्बतारं च हेम ।
अभ्रं लोहं तारमाक्षीकवज्रमेकैकं वै शोधयित्वा प्रदेयम् १८२
मुण्डीश्वेताकाकमाच्यश्वगन्धानिर्गुण्ड्यो वै भृङ्गराजेन युक्ताः ।
रसैरेषां वासरान् त्रीन् प्रमर्द्य खल्वे सम्यग्गोलकं कारयेद्धि ॥
पश्चाद्घर्मे शोषयेत्तं च गोलं लेपाः सम्यक् पञ्च मृद्भिः प्रदेयाः ।
भाण्डं चार्धं पूरयेद्वालुकाभिर्मध्ये गोलं निक्षिपेन्मुद्रयेच्च ॥ १८४
अग्निं कुर्याद्यामषष्ठ्यष्टमात्रं शीते सिद्धो जायते वै रसोऽयम् ।
कृष्णाक्वाथैर्भावनाः पञ्च देया आर्द्रेणैवं भावयेत्पञ्चवारान्॥१८५
ज्वालामुख्याः स्वै रसैः सप्तवारं भाव्यं चापि सूर्यवारं हि वह्नेः ।
निर्गुण्ड्या वै भावना भानुमात्राः पश्चात्कार्या वल्लमात्रा वटी हि॥
देया सद्भिः पञ्चमांशा हि कृष्णा तद्वच्छुण्ठी चूर्णिता तत्प्रमाणा ।
कासे श्वासे मूत्रकृच्छ्रे ग्रहण्यामर्शःशोफे चाश्मरीमेढ्रोगे ॥ १८७
मन्दे ह्यग्नौ वातरोगेऽथ शूलेऽपस्मारे वै सन्निपाते बलासे ।
सेव्यो वल्लं चार्द्रकेणापि सम्यक् क्षारं चाम्लं वर्जयेच्चापि पथ्ये ॥

अग्निप्रदो रसः ।

कर्षौ द्वौ रसगन्धयोस्तु समयोः संमर्द्य व्यालस्य वै
कर्षैकेण विषेण कज्जलनिभं काचस्य कूप्यां क्षिपेत् ।
लिप्त्वा कर्पटमृत्स्नया सुविधिना संपाच्य यामाष्टकं
ज्ञात्वा शीतलमत्र चापि विधिना मर्द्यं द्विकर्षोषणैः ॥
भक्षेद्रक्तिकमिक्षुशर्करयुतं नाम्ना रसोऽग्निप्रदो
मन्दाग्निक्षयसन्निपातमरुतां नाशाय चायं वरः ॥ १८९ ॥

त्रिभुवनकीर्तिरसः ।

शुद्धस्य ताम्रस्य दलानि कुर्यात्पलानि त्रीण्येव च गन्धकस्य ।
पलद्वयं वै रुचकस्य चैकं पलं रसस्यापि विमर्द्य खल्वे ॥१९०॥
चूर्णं विधायाप्यथ सिन्दुवाररसेन पत्राणि विलेपयेच्च ।
तत्संपुटस्यान्तरतो निधाय विमुद्य तत्संपुटमेव वह्नौ ॥१९१॥
यामं पुटेद्गोमयकैरथैकं जातं सुशीतं हि विचूर्णयेत्तत् ।
तन्नागवल्लीदलमध्यतोऽपि वल्लैकमात्रं सकलोदरघ्नम् ॥१९२॥

स्थौल्यापकर्षणो रसः ।

सूतबोलमृततालताम्रकं चार्कदुग्धरसकेन मर्दितम् ।
क्षौद्रयुक्तमपि वल्लमात्रकं भक्षितं च ह्यतिबृंहर्तिं जयेत्॥१९३॥
तोयमेकपलमत्र मात्रया पानतोऽप्यखिलमेहहारकम् ।

वातमेहान्तको रसः ।

सूतभूतिरपि वङ्गभस्मकं मर्दितं हि दिवसं जयारसे ॥ १९४ ॥
लेहितं च मधुना दिनत्रयं वातमेहविकृतिं प्रणाशयेत् ।

प्रमेहाङ्कुशरसः ।

हेमबीजविषवङ्गसूतकं बलिवसाऽप्यथ चाभ्रभस्मकम् ॥ १९५ ॥
नागवल्लिजरसेन मर्दितं कामदं सकलमेहजित्तथा ।

मेहारिरसः ।

टङ्कणं च रसराजगन्धकं सीसकं च रसकेन संयुतम् ॥ १९६ ॥
नागवल्लिजरसेन मर्दितं सर्वमेहकृतरोगनाशनम् ॥ १९७ ॥

स्थूलराजगजकेसरी रसः ।

रसेन्द्रं रजतं ताप्यं गगनं ताम्रलोहकम् ।
स्वर्णं च क्रमवृद्धानि मर्दयेत्पूरवारिणा ॥ १९८ ॥
अन्येन वाऽम्लवर्गेण मर्दयेत्सप्तवासरान् ।
काचकूप्यां निधायाथ पचेद्यामाष्टकद्वयम् ॥ १९९ ॥
स्वाङ्गशीतलतां ज्ञात्वा गृह्णीयात्तं च मर्दयेत् ।
आर्द्रकस्वरसेनैव द्रोणपुष्पीरसेन च ॥ २०० ॥

मर्दयेत्कन्यकाद्रावैः काकमाचीरसेन च
बृहत्याः पत्रतोयेन बीजतोयेन वा पुनः ।
प्रत्येकं दिनमेकं हि भावनां दापयेत्क्रमात् ।
पिप्पलीमधुना सार्धं चैतद्गुञ्जाद्वयं भजेत् ॥ २०१ ॥
स्थूलदुर्दिनविनाशने मरुत् स्थूलपर्वतविनाशने हरिः ।
स्थूलदोषरसशोषणक्षमः स्थूलराजगजकेसरीरसः ॥ २०२ ॥

सिद्धपञ्चाननरसः ।

सूतं गन्धं टङ्कणं वै समांशं व्योषं मुस्तं वत्सनाभं वरां च ।
सर्वेभ्यो वै निष्कमात्रं गुडेन खादेद्गुञ्जायुग्ममात्रां वटीं हि॥२०३
कुष्ठान् मेहान् शोफशूलादिदोषान्
हन्तीत्येवं सिद्धपञ्चाननोऽयम् ।

शीतारिरसः ।

एकं रसं गन्धकमेव शुद्धं द्विभागयुक्तं च विमर्द्य खल्वे ॥२०४॥
पक्वार्कपत्रोत्थरसेन यत्नात्पुनर्नवावह्निरसैश्च पाचयेत् ।
तस्यार्धभागेन विषं प्रदाय चूर्णीकृतं वल्लमितं च लिह्यात्॥२०५॥
शीतारि नामा च रसोत्तमोऽयं शीतस्य वातस्य निवारणाय ।

कुमुदेश्वरो रसः ।

सूतभस्म समहेमभस्मकं मौक्तिकं च रसपादटङ्कणम् ॥ २०६ ॥
गन्धमत्र कुरु सर्वतुल्यकं चूर्णितं तुषजलेन गोलकम् ।
लेपयेन्मृदुमृदा विशोषितं पाचितं सिकतयन्त्रमध्यतः ॥२०७॥
वासरैकमथ शीतलीकृतश्चूर्णितो मरिचमाक्षिकैः प्लुतः ।
भक्षितो हि कुमुदेश्वरो रसो राजयक्ष्मपरिशान्तिकारकः॥२०८॥

यक्ष्महरो रसः ।

शुद्धसूतविषके च हाटकं गन्धकेन सहितं समांशकम् ।
मर्द्यमार्द्रकरसेन चित्रकैः प्रक्षिपेच्च सुदृढे सुभाजने ॥ ॥ २०९
ताम्रभाजनमथोपरिस्थितं रोधयेज्जलमृदा सदैव हि ।

१ 'वराटकं' इति पाठान्तरम् ।

याममात्रपुटितं शनैः शनैर्निक्षिपेच्च जलमूर्ध्वभाजने ॥२१०॥
ताम्रपात्रकुहरे रसो भवेद्रोगराजविनिबर्हणक्षमः ।

पूर्णचन्द्ररसः ।

स्वर्णं सूतं शुद्धमेतद्द्विशाणं युक्तं नागं गन्धकं वै समांशम् ॥२११
वह्नेस्तोयैस्तच्च पेष्यं प्रयत्नाद्गोलं कृत्वा वेष्टयेत्तं मृदा च ।
भाण्डं साम्यापूर्य सामुद्रकेण गोलं धृत्वा छादितं त्र्यङ्गुलेन २१२
लिम्पेद्भाण्डं गोमयेनापि सम्यक् वह्निं कृत्वा याममेकं तृणैश्च ।
पूर्णश्चन्द्रः कीर्तितोऽयं रसो हि यक्ष्माऽऽतङ्कान्नाशयत्येव सम्यक्
सर्वान् वातान् श्लेष्मरोगान् यथा वै पूर्णश्चन्द्रो नाशयत्यन्धकारम्

स्वर्णपत्ररसः ।

नागं सूतं गन्धकं वत्सनाभं द्रावैर्मर्द्यं कन्यकाया दिनैकम् ॥२१४
गोलं कृत्वा निक्षिपेद्भाण्डमध्ये संछाद्यं वै श्रावकेनापि सम्यक् ।
मुद्रां दत्त्वा भूतिसामुद्रकाभ्यां यामं चैकं मन्दवह्नौ विपाच्यम् ॥
वल्लं चैकं भक्षितं क्षौद्रयुक्तं यक्ष्माऽऽतङ्कं नाशयेद्धि प्रसह्य ।

सर्वसुन्दरो रसः ।

सूतगन्धविषमेव कारयेद्भागवृद्धमथ मर्दयेत्ततः ॥ २१६ ॥
आर्द्रवह्निजरसेन यत्नतः पाचितो हि लवणाख्ययन्त्रके ।
भक्षितो हि किल वल्लमात्रया क्षौद्रकेण सह पिप्पलीयुतः ।
पूर्णचन्द्रवदयं हि सेवितो यक्ष्महा भवति वातरोगहा ॥२१७॥

त्रिदोषशमनो रसः ।

स्वर्णं सूतं तथा गन्धं मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ।
पश्चाद्गोलं विधायाथ शरावसंपुटे पचेत् ॥ २१८ ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य चूर्णं कृत्वा प्रयत्नतः ।
भक्षयेद्वल्लमात्रं तु त्रिदोषजरुजं जयेत् ॥ २१९ ॥

१ 'सामि' इति अर्धमित्यर्थः ।

पित्तकर्तनो रसः ।

सूतकं च मृततारमभ्रकं गन्धकेन सहितं समांशकम् ।
मर्दितं हि खलु भृङ्गवारिणा चार्धयाममपि कुक्कुटे पुटे ॥ २२० ॥
पाचितं हि सकलं विचूर्णितं लेहितं हि मधुशर्करायुतम् ।
पित्तदोषशमनं मयोदितं पित्तकर्तनमिदं प्रशस्यते ॥ २२१ ॥

श्लेष्मकुठाररसः ।

पारदं च मृतशुल्वगन्धकं नागवल्लिजरसेन पेषितम् ।
पाचितं च मृदुवह्निना घटीयुग्ममेतदखिलं विचूर्णितम् ॥ २२२
भक्षितं च गुडमिश्रमार्द्रकैः श्लेष्मदोषविनिवृत्तिदायकम् ।

मेहनाशनरसः ।

लोहभस्म रसभस्म ताप्यकं गन्धकेन सहितं समांशकम् ॥२२३
वत्सबीजकरसेन भावितं लेहितं सकलमेहनाशनम् ।

मेहाङ्कुशरसः ।

वङ्गभस्म रसभस्म गन्धकं धातकीस्वरसकेन मर्दितम् ॥ २२४ ॥
लेहितं मधुयुतं हि मेहजिद्वल्लयुग्ममतिसारनाशनम् ।

मृत्युञ्जयरसः ।

वज्रभस्म रसभस्म मौक्तिकं मर्दितं च खलु निम्बुवारिणा २२५
तच्च कुक्कुटपुटेन पाचितं चूर्णयेन्मधुयुतं हि वल्लकम् ।
वर्षमात्रमपि सेवितं जयेन्मृत्युमेव सकला रुजा अपि ॥२२६॥

विरेचनी गुटिका ।

पारदं गन्धकं विश्वा टङ्कणं विषमुष्टिकम् ।
स्वर्जिका मरिचं कृष्णा समभागानि कारयेत् ॥ २२७ ॥
विडङ्गं चाभया दन्ती त्रिवृज्जेपालकं तथा ।
पूर्वचूर्णसमान्येव भृङ्गद्रावेण भावयेत् ॥ २२८ ॥
वटी गुञ्जाप्रमाणा च भक्षिता शीतवारिणा
विरेचयत्यवश्यं हि कृमीरोगान् ज्वरानपि ।
विनाशयति वै सम्यक् सत्यं गुरुवचो यथा ॥ २२९ ॥

अमरकलानिधिरसः ।

मुक्ताफलं विद्रुमकं रसेन्द्रं गन्धं समांशानि ततो विदध्यात् ।
तद्बीजपूरस्य रसेन मर्दितं गोलं हि कृत्वा वसनेन वेष्टितम् २३०
मृदा सुलिप्तं परिशोषितं च शरावके संपुटयेच्च वह्नौ ।
चूर्णीकृतं वल्लमितं च भक्षितं स्याद्रोगराजस्य निकर्तनं खलु ॥

भास्करोदयरसः ।

तालं ताप्यं गन्धकं सूतकं च दद्यादेवं खेचरं वै शिलाह्वम् ।
चूर्णं कृत्वा चाटरूषेण मर्द्यं सार्द्रेणैवं विष्णुपत्या रसेन ॥२३२॥
मर्दितं तदनु ताम्रनिर्मिते धारयेच्च सकलं हि संपुटे ।
मृत्स्नया च परिवेष्ट्य संपुटं पाचयेच्च सततं दृढाग्निना ॥२३३॥
यामयुग्ममितमेव वालुकायन्त्रके हि कुरु शीतलं स्वयम् ।
जायतेऽतिरुचिरो महारसो पूर्ववद्भवति भास्करोदयः ॥२३४॥
चित्रकार्द्रकरसेन योजितो राजयक्ष्मकफवातनाशनः ।

कामदेवरसः ।

तारं वज्रं स्वर्णताम्रं च सूतं लोहं गन्धं भागयुग्मं प्रकुर्यात् ॥२३५
कन्याद्रावैर्मर्दयेदेकयामं चूर्णं कृत्वा काचकूप्यां निवेश्य ।
कूपीं चापि पूरयेत्सिन्धुचूर्णैर्मुद्रां दत्त्वा शोषयेत्तां प्रयत्नात् ॥
वह्निं कुर्याद्वासरैकं प्रयत्नाच्छीतं जातं खल्वमध्ये विचूर्ण्य ।
अर्कक्षीरेणाथ भाव्यं हि सर्वं कासस्यैवं पद्मकन्दस्य नीरैः २३७
मौशल्या वै गोक्षुरस्य द्रवेण त्रिस्त्रिर्वेलां भावनां च प्रदद्यात् ।
काकोल्या वै वाजिगन्धाशताह्वादुःस्पर्शाणां स्वै रसैर्भावयेच्च ॥
चूर्णं कृत्वा मिश्रयेत्त्र्योषचूर्णं कर्पूरं वै कुङ्कुमैलालवङ्गम् ।
कस्तूरीं वै पूर्वचूर्णात्षडंशां कार्या सर्वैः शर्करा वै समा च २३९
खादेच्चैनं निष्कमात्रं प्रयत्नाद्गोक्षीरं[1] वै चानुपाने विधेयम् ।

१ 'गोक्षीरं वै चानुपाने विधेयं मिष्टाहारं, वर्जयेच्चैव चाम्लम् । ओजस्तेजो वर्धतेऽस्य प्रयत्नात्सौन्दर्यं वै जायते सुन्दरीणाम् ॥ वृद्धिः कामे नैव हानिश्च वीर्ये तस्मात्सेव्यो कामदेवोरसोऽयम्' इति पाठान्तरम् ।

मिष्टाहारं सेवयेच्चैव नाम्लमोजस्तेजो वर्धते वै बलं च ॥२४०॥
सौन्दर्यं वै जायते सुन्दरीणां वृद्धिः कामे नैव हानिश्च वीर्ये ।
तस्मात्सेव्यः कामदेवो रसोऽयं वृष्येषूक्तो योगराजो वरिष्ठः ॥

कन्दर्पसुन्दरो रसः ।

सूतं वज्रं नागमुक्ताफलं च तारं स्वर्णं चाभ्रकं तीक्ष्णवङ्गौ ।
प्रत्येकं वै कर्षयुग्मप्रमाणं मर्द्यं सर्वं वाजिगन्धारसेन ॥ २४२ ॥
क्षिप्त्वा शृङ्गे हारिणे वै प्रयत्नात्पक्त्वा शृङ्गं कोमलेनाग्निना वै ।
भाव्यं पश्चात्ताम्रपुष्पीरसेन द्राक्षावंश्यायष्टिकानां शृतैश्च २४३
भद्रौदन्या वर्षपुष्प्याः कसेरोर्गाङ्गेरुक्या भावयेच्चापि नीरैः ।
सर्वासां वै भावयित्वा रसैश्च चूर्णं कृत्वा शोषयित्वा च सम्यक्
एला पत्रं त्वग्लवङ्गागुरू च वंश्या मुस्ता केसरं चैव कृष्णा ।
कस्तूरी चेद्वल्लकं वै घनाच्च पूर्वे चूर्णे मिश्रयेदष्टमांशम् ॥२४५
एतच्चूर्णं शाणमात्रं प्रगृह्य रात्रौ खादेदक्षयं वीर्यमिच्छन् ।
धात्र्याश्चूर्णं कारयेद्वै विदार्याश्चूर्णं कृत्वा कर्षमात्रं च सर्पिः॥२४६
तुल्यं खादेच्चानुपानप्रयोगे क्षीरं पेयं साधितं माहिषं वै ।

राजमृगाङ्को रसः ।

भागत्रयं पारदमेव कुर्याद्भागोऽथ हेम्नश्च तथाऽभ्रकस्य ॥२४७॥
शिलाह्वयागन्धकतालकानां भागद्वयं सर्वमथो विचूर्ण्य ।
संपूर्य तेनैव वराटकानि मुद्रां च कुर्यादथ टङ्कणेन ॥ २४८ ॥
दुग्धेन चाजेन विमुद्रितानि मृद्भाण्डमध्येऽथ विधारयेच्च ।
वाराहनाम्ना पुटकेन पक्त्वा तत्स्वाङ्गशीतं हि विचूर्णयेच्च २४९
खादेत्त्रिगुञ्जं खलु पिप्पलीभिः क्षौद्रेण सार्धं सकलामयघ्नः ।

अमृतसुन्दरो रसः ।

शिलाह्वयामाक्षिकतालगन्धं सूतं तथा खर्परमेव तुल्यम् ॥२५०
संमर्दितं चार्द्ररसेन सम्यग्वासारसैर्वै सुरसारसेन ।
आपूरितं ताम्रजपात्रमध्ये तत्संपुटं वै त्रिदिनं प्रपाचयत् ॥२५१

तं स्वाङ्गशीतं हि समुद्धरेद्वै वल्लोन्मितं तं परिभक्षयेच्च ।
वातोद्भवान् हन्ति समस्तरोगानेवं बलासोद्भवरोगसंघान् ॥

खेचरीगुटिका ।

रसकं दरदं ताप्यं गगनं कुनटी समम् ।
सूतं समांशकं दद्यादम्लवेतसजै रसैः ॥ २५३ ॥
मर्दयेद्दिनमेकं तु सूर्यघर्मे शिलातले ।
पचेत्तं वालुकायन्त्रे दिनमेकं रसं खलु ॥ २५४ ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य चूर्णीकृत्य प्रयत्नतः ।
निम्बूरसेन कर्तव्या गुटिका चाढकीसमा ॥ २५५ ॥
सर्वज्वरहरा प्रोक्ता गुल्मोदरविनाशिनी ।
गुटिका खेचरी नाम्ना देहलोहविधायिनी ॥ २५६ ॥

अमरसुन्दरो रसः ।

सूतभस्म दरदं विशोधितं तालसत्त्वमिति चैकभागकम् ।
गन्धकं च सममत्र मर्दितं भृङ्गराजकरसेन संयुतम् ॥ २५७॥
काकमाचिजरसैश्च मर्दितं कुकुटाख्यपुटपञ्चकेन हि ।
पाचितं हि सितया समं सदा सेवितं सकलरोगघातकम् ॥२५८॥

तालकराजरसः ।

वङ्गं चाभ्रं शोधितं तालकं हि सूतं शुद्धं वत्सनाभं तथैव ।
सौवीरं वै टङ्कणं चैव शुद्धं वङ्गं युग्मं भागमत्रैव कुर्यात् ॥२५९॥
अभ्रात्सम्यक् त्रींश्च भागान् प्रकुर्यात् सूतं चैकं तालकं वै त्रिभागम्
नाभं चैकं टङ्कणं वेदभागं सौवीराद्वौ कल्पनीयौ हि भागौ ॥
खल्वे मर्द्यं सर्वमेकत्र वज्र्याः क्षीरे चार्के वासरैकं प्रयत्नात् ।
पश्चात्क्षेप्यं काचकूप्यां हि सर्वं कूपीवक्त्रं ताम्रपत्रेण रुन्ध्यात् २६१
मुद्रां कृत्वाऽऽपाच्य यामाष्टयुग्मं शीतं कृत्वा पूर्ववन्मर्दनीयम् ।
एवं कुर्यात्त्रीणि वाराणि शुद्धः कल्को जातः षोडशांशेन ताम्रम्॥
शुभ्रं कुर्यात्सर्वरोगप्रणाशं सत्यं चैतद्भाषितं भैरवेण ।
सेव्यं वल्लं वर्षमेतत्प्रयत्नाद्वृद्धत्वं नो जायते सर्वकालम्॥२६३॥

अश्मरीभिद्रसः ।

रसं सिन्दूरनामानं गन्धतैलेन मर्दितम् ।
भक्षयेद्वल्लमात्रं हि चाश्मरीरोगघातकम् ।
लोट्टाकमूलजद्रावं शर्करासंयुतं पिबेत् ॥ २६४ ॥

अश्मरीभेदको रसः ।

श्वेताम्बरी तथा श्वेता चाश्वगन्धा पुनर्नवा ।
तासां रसेन संमर्द्य पारदं दोषवर्जितम् ॥ २६५ ॥
गन्धकेन द्विभागेन कारयेद्गोलमुत्तमम् ।
स्वेदयेद्याममर्धं तु भक्षितं चाश्मरीप्रणुत् ॥ २६६ ॥

त्रिपुरभैरवरसः ।

सूतकं मरिचं शुण्ठी टङ्कणं चामृतं तथा ।
गन्धकं चैकपाथोधिवेदवह्निधराधराः ।
चूर्णितो मधुना लीढो वाते त्रिपुरभैरवः ॥ २६७ ॥

द्वितीयत्रिपुरभैरवरसः ।

वेदवेदद्विपत्पृथ्व्यः शुण्ठीमरिचटङ्कणाः ।
चतुर्थो वत्सनाभश्च वाते त्रिपुरभैरवः ॥ २६८ ॥

अपस्मारेऽञ्जनम् ।

यष्टीहिङ्गुवचाशिग्रुशिरीषलशुनामयैः ।
साजमूत्रैरपस्मारे सोन्मादे नावनाञ्जनम् ॥ २६९ ॥

अपस्मारेऽञ्जनम् ।

मनोह्वा तार्क्ष्यजं चैव शकृत्पारावतस्य च ।
अञ्जनं हन्त्यपस्मारमुन्मादं च विशेषतः ॥ २७० ॥

विषमज्वरेऽञ्जनम् ।

तालकं निम्बतैलेन मर्दितं वटकीकृतम् ।
अञ्जने क्रियमाणे च ज्वरः शान्तिमुपैति हि ॥२७१॥

कृम्यङ्कुशो रसः ।

निम्बतैलेन संमिश्रः पारदो गन्धकस्तथा ।
क्रिमिजित्काथसंयुक्तः कृमिकोटिविनाशनः ॥ २७२ ॥

हयचोलीवटिका ।

रसं विषं गन्धकतालकं हि कटुत्रिकं वै त्रिफलासमेतम् ।
सटङ्कणं वै जयपालबीजं सुमर्दितं भृङ्गरसेन पश्चात् ॥ २७३ ॥
मुद्गप्रमाणा गुटिका विधेया संसेविता सा विविधानुपानैः ।
सर्वा रुजो वै विनिहन्ति शीघ्रं गुटी प्रकर्षाद्धयचोलिकेयम् २७४

अष्टमाध्यायोपसंहारः ।

प्रकाशामृतके ग्रन्थे प्रोक्ताश्चैते महारसाः ।
शतसंख्यामिताः श्रेष्ठाः सर्वरोगविनाशनाः ॥ २७५ ॥
इति कथितरसानां संग्रहं सत्ययुक्तं
सुनिखिलरसशास्त्रे दृष्टमेवानुभूतम् ।
पठति परमबुद्ध्या वैद्यविद्याविधिज्ञः
स भवति रसवेत्ता भूपगेहेऽतिमान्यः ॥ २७६ ॥

इति पद्मनाभसूनुश्रीयशोधरविरचिते रसप्रकाशसुधाकरे शतरसनिरूपणं नामाष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अथ दिव्यौषधीनां नामानि कथ्यन्ते—[1]
अथ दिव्यौषधीनां तु नाम संकथ्यते मया ।
चतुःषष्टिमिताः सम्यग्रसबन्धकराः पराः ।
सोमवल्ली तथा सोमवृक्षः सोमकलालता ॥ १ ॥

---

१ अत्रोक्तानां दिव्यौषध्यादीनां मध्ये कासांचिल्लक्षणानि रसेन्द्रचूडामणौ षष्ठाध्याये, रससारे विंशतितमे पटले, अन्यत्र चोक्तानि, परं विस्तरभीत्या तानि सर्वाण्यत्र न लिखितानि, अतस्तत्तद्ग्रन्थेष्वेव द्रष्टव्यानि ।

भूपत्रा गोनसा चैव ह्युचटा चेश्वरीलता।
लशुनी भूतकेशी च कृष्णवल्ली रुदन्तिका ॥ २ ॥
वाराही सप्तपत्रा च नागिनी सर्पिणी तथा।
छत्रिणी चैव गोशृङ्गी ज्योतिर्नाम्नी च रक्तिका[1] ॥ ३ ॥
काकिनी पत्रवल्ली च चाण्डाली ताम्रवल्लिका।
विजया पीतवल्ली च महौषध्यमरीलता ॥ ४ ॥
भूतुम्बी नवनीता च रुद्रवल्ली च लम्बिनी।
गान्धर्वी व्याघ्रपादी च गोमारी च त्रिशूलिनी ॥ ५ ॥
करसी च त्रिदण्डी[1] च भृङ्गवल्ली च मारिका।
करवल्लीलता चैव वज्राङ्गी चिरवल्ल्यपि[2] ॥ ६ ॥
रोहिणी बिल्विनी भूतशोचनी चैव कथ्यते।
करीरी चापि मार्कण्डी ह्यक्षरा कुटजा तथा ॥ ७ ॥
मूलकन्दाऽम्बुवल्ली[3] च मुनिवल्ली च कीर्तिता।
निम्बुवल्ली हविर्गन्धा तिलकन्दाऽतसीलता ॥ ८ ॥
बोधवल्ली विशाला[4] च कूर्मवल्ली च माधवी।
सत्त्वगन्धा महानागी मण्डूकी क्षीरगन्धिका[5] ॥ ९ ॥
चतुःषष्टिरिति प्रोक्ता दिव्यौषध्यो महाबलाः।
एकैकस्या रसेनापि सूतो बन्धत्वमाप्नुयात् ॥ १० ॥
अनया साधितः सूतो जरादारिद्र्यनाशनः।
तास्तु लक्षणसंयुक्ताः सोमदेवेन भाषिताः ॥ ११ ॥
ग्रन्थविस्तरभीत्याऽत्र नाममात्रेण कीर्तिताः।

रसौषध्यः।

अतः परं रसौषध्यः प्रोच्यन्ते शास्त्रवर्त्मना ॥ १२ ॥
चिञ्चा जलोत्पला चैव जलापामार्गमांसिके।
ईश्वरी मेघनादा च जलकुम्भ्यपराजिता ॥ १३ ॥

१ 'त्रिपत्री' इति पाठान्तरम्। २ 'वीरवल्लिका' इति पाठान्तरम्। ३ 'आखुवल्ली' इति पा०। ४ 'सुगन्धा' इति पा०। ५ 'क्षीरवल्लिका' पा०।

वेणुका शिखिपादी च मालार्जुनी च तिक्तिका[1]।
काश्मर्यतिविषा प्रोक्ता समङ्गा जालिनी तथा ॥ १४ ॥
तुपाम्बुका च दुर्गन्धा पाषाणी शुकनासिका।
वनमाली वराही च गोजिह्वा मुशली तथा ॥ १५ ॥
पटोली शठिका मूर्वा पाटला जलमूलका।
रसा तथाऽजमारी च शीशिका सितगन्धिनी ॥ १६ ॥
पोतकी च विषघ्नी च बृहती गरुडी तथा।
तुलसी च विदारी च मञ्जिष्ठा चित्रपालिका ॥ १७ ॥
जलपिप्पलिका भार्गी मण्डूकी चोत्तमा तथा।
हरिणी कुक्कुटा चापि चन्द्रोदका च सारिवा ॥ १८ ॥
सर्पाक्षी हंसपादी च वनकूष्माण्डवल्लिका।
मर्कस्फोटी[2] दुरालम्भा पागवः स्थलसारिणी ॥ १९ ॥
हेमपुष्प्यर्धचन्द्रा च मोहिनी वज्रकन्दिका।
लाङ्गल्यलम्बुषा चैव रसचित्रा[3] च नन्दिनी ॥ २० ॥
वृश्चिकाली गुडूची च वासा शृङ्गी च कथ्यते।
अष्टषष्टिरिति प्रोक्ता रसौषध्यो महाबलाः ॥ २१ ॥
सूतस्य मारणे प्रोक्ता जारणे च नियामने।

महौषध्यः।

अष्टषष्टिर्महौषध्यः प्रोच्यन्ते रसशास्त्रतः ॥ २२ ॥
ऋद्धिः शोषिण्यधोगुप्ता श्रावणी सारिवा तथा।
तेजोवती तथा ज्योत्स्ना रास्ना बिम्बी च बाकुची ॥ २३ ॥
अश्वगन्धा विषाणी च वर्षाभूः शरपुष्पिका।
बला चातिबला नागबला दन्ती महाबला ॥ २४ ॥
द्रवन्ती नीलिनी चैव शतपुष्पा प्रसारिणी।
वरा शतावरी चैला हपुषा सातला त्रिवृत् ॥ २५ ॥

१ 'रक्तिका' इति पा०। २ 'कामस्फोटा' इति पा०। ३ 'करचित्रा' इति पा०।

स्वर्णक्षीरी तुगा पृथ्वी विशाला नलिकामली ।
काकाहाऽथ गवाक्षी च सिन्दुवारोऽजमोदिका ॥ २६॥
त्रायमाणाऽऽसुरी शङ्खपुष्पी च गिरिकर्णिका ।
धातकी कदली दूर्वा ह्यम्लिका कासमर्दिका ॥ २७ ॥
जन्तुपादी च निर्गुण्डी द्राक्षा नीलोत्पलं शमी ।
नालिकेरी च खर्जूरी फल्गु शिंशी च मल्लिका ॥२८॥
वार्षिकी शाल्मली जाती ग्रीष्मवर्षा तु यूथिका ।
केकिचूडाऽजगन्धा च लक्ष्मणा तरुणीति च ॥ २९ ॥
अष्टषष्टिरिति प्रोक्ता महौषध्यौ महाबलाः ।

रसाधिका महौषध्यः ।

अथेदानीं प्रवक्ष्यामि महौषधी रसाधिकाः ॥ ३० ॥
कालवर्णा लता देवी सिंहिका विजयासुरी ।
पालाशतिलका क्षेत्री संवीरा ताम्रवल्लिका ।
नाही कन्या तथा सोमराजिका च डुडुम्भटी ॥ ३१ ॥
गृध्रनखी कुबेराक्षी पर्पटी छिद्रलम्बिका ।
क्षुत्कारी दुग्धिका भृङ्गी गञ्जेटी शरपुङ्खिका ॥ ३२ ॥
राजशम्यष्टवल्ली च पनसी च जयन्तिका ।
विषखर्परिकाऽवन्ती काकाण्डोलाऽम्बुमूलिका ॥ ३३ ॥
सिद्धेश्वरी तथा प्रोक्ता खोटका शृङ्गरीटिका ।
अधःपुष्पी मयूराख्या शृङ्खला गुञ्जनीति च ॥ ३४ ॥
जारावली महाराष्ट्री सहदेवेश्वरी तथा ।
काष्ठा गोधामती देवगन्धारी रजनीक्षुदी ॥ ३५ ॥
काम्बोजी चाश्विनी चैव नाकुली च पलाशिनी ।
शल्लकी चक्रवल्ली च सर्पदंष्टा च रोहिता ॥ ३६ ॥

१ 'कीटगन्धा' इति पा० । २ 'जरावल्ली' इति पा० ।

तौवरी वङ्गजा राजपद्मा जम्बीरवल्लिका ।
गजपिप्पलिका भृङ्गवल्ली चैत्रार्कवल्लिका ॥ ३७ ॥
जन्तुकारा च नाराची करवीरा शिवाटिका ।
शिग्रुवल्ल्यजगन्धा च काञ्चनी हंसपादिका ॥ ३८ ॥
अष्टषष्टिरिति प्रोक्ता रसौषध्यो रसाधिकाः ।
रसे रसायने प्रोक्ताः सर्वकार्यकराः सदा ॥ ३९ ॥

इति श्रीपद्मनाभसूनुना श्रीयशोधरेण विरचिते रसप्रकाशसुधाकरे दिव्यौषध्यादिनिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

यन्त्रशब्दनिरुक्तिः ।

अथ यन्त्राणि वक्ष्यन्ते पारदो येन यन्त्र्यते ।
तस्माद्यन्त्रस्य रूपाणि दर्शनीयानि शास्त्रतः ॥ १ ॥

यन्त्रनामानि ।

दोला पलभलीयन्त्रमूर्ध्वपातनकं च यत् ।
अधःपातनकं चापि तिर्यक्पातनकं तथा ॥ २ ॥

१. अत्र यशोधरेण यन्त्रणां नामान्येवोक्तानि लक्षणानि नोक्तानि । अतो रसेन्द्रचूडामणिप्रभृतिग्रन्थेषु येषां यन्त्राणां लक्षणान्युपलब्धानि तानि क्रमेण लिख्यन्ते।

१. **दोलायन्त्रलक्षणम्**—विबध्य सौषधं सूतं सभूर्जे त्रिगुणेऽम्बरे । रसपोट्टलिकां काष्ठे दृढं बद्ध्वा गुणेन हि ॥ सन्धानपूर्णकुम्भान्तः प्रलम्बनगतिस्थिताम् । अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं तत्तदुक्तक्रमेण हि । दोलायन्त्रमिति प्रोक्तं स्वेदनाख्यं तदेव हि (र. चू. अ. ५)॥

२. **पलभलीयन्त्रलक्षणम्**—यत्र लोहमये पात्रे पार्श्वयोर्वलयद्वयम् । तादृक् स्वल्पतरं पात्रं वलयप्रोतकोष्ठकम् ॥ पूर्वपात्रोपरि न्यस्य स्वल्पपात्रे परिक्षिपेत् । रसं संमूर्च्छितं स्थूलपात्रमापूर्य काञ्जिकैः ॥ द्वियामं स्वेदयेदेवं रसोत्थापनहेतवे । तत्स्यात्प(त्ख)लभलीयन्त्रं रससाद्गुण्यकारकम् (र. चू. अ. ५)॥

३. **ऊर्ध्वपातनयन्त्रलक्षणम्**—अस्मिन्नेव ग्रन्थे प्रथमाध्याये प्रोक्तम् ।

गर्भयन्त्रं घटीयन्त्रमिष्टिकाजलयन्त्रकम् ।
खल्वं डमरुकाख्यं च चिपिटाख्यं तुलाभिधम् ॥ ३ ॥

---

४. घटयन्त्रलक्षणम्—चतुष्प्रस्थजलाधारं चतुरङ्गुलकाननम् । घटयन्त्रमिदं प्रोक्तं तदाप्यायनकं मतम् । (र. चू. अ. ५) ॥

५. गर्भयन्त्रलक्षणम्—गर्भयन्त्रं प्रवक्ष्यामि पिष्टिकास्तम्भकारणम् । चतुरङ्गुलदीर्घां तु त्र्यङ्गुलोन्मितविस्तराम् ॥ मृन्मयीं सुदृढां मूषां वर्तुलं कारयेन्मुखम् । लोहस्य विंशतिर्भागा भाग एकस्तु गुग्गुलोः ॥ सुश्लक्ष्णं पेषयित्वा तु वारं वारं पुनः पुनः । मूषालेपं दृढं कृत्वा लवणेन मृदम्बुभिः ॥ गर्ते तुषाग्निना भूमौ स्वेदयेन्मृदु मानवित् । अहोरात्रं त्रिरात्रं वा रसेन्द्रो भस्मतां व्रजेत् । (र. चू. अ. ५.) ॥

६. इष्टिकायन्त्रलणक्षम्—विधाय वर्तुलं गर्तं मल्लमत्र निधाय च । विनिधायेष्टिकां तत्र मध्यगर्तवर्तीं शुभाम् ॥ गर्तस्य परितः कुर्यात्पालिकामङ्गलोच्छ्रयाम् । गर्भे (गर्ते) सूतं विनिक्षिप्य गर्तास्ये वसनं क्षिपेत् ॥ निक्षिप्य गन्धकं तत्र मल्लेनास्यं निरुन्ध्य च । मल्लपालिकयोर्मध्ये मृदा सम्यङ्निरुध्य च ॥ वनोत्पलैः पुटा देयः कपोताख्यो नचाधिकः । इष्टिकायन्त्रमेतत्स्याद्गन्धकं तेन जारयेत् । (र. चू. अ. ५.) ॥

७. जलयन्त्रलक्षणम्—अस्मिन्नेव ग्रन्थे प्रथमाध्याये कथितं; रसेन्द्रचूडामणौ जलयन्त्रं कच्छपयन्त्रमिति नाम्ना प्रसिद्धं; यथा–विशालवदने भाण्डे तोयपूर्णे निवेशयेत् । खर्परं पृथुकं सम्यक् प्रसरे तस्य मध्यमे ॥ आलवालं बिडैः कृत्वा तन्मध्ये पारदं क्षिपेत् । तदूर्ध्वं च बिडं दत्त्वा मल्लेनारुध्य यत्नतः ॥ पुटेदौचित्ययोगेन म्रियते तन्निगद्यते । यन्त्रं कच्छपसंज्ञं हि तदुक्तं रसजारणे. (र. चू. अ.५)॥

१०. खल्वयन्त्रलक्षणम्—अस्मिन्नेव ग्रन्थे प्रथमाध्याये प्रोक्तं; रसेन्द्रचूडामणौ च यथा,—खल्वयोग्या शिला नीला श्यामा स्निग्धा दृढा गुरुः । उत्सेधेन दशाङ्गुलः खलु कलातुल्याङ्गुलायामवान् विस्तारेण नवाङ्गुलो रसमितैर्निम्नस्तथैवाङ्गुलैः । पाल्यां द्व्यङ्गुलविस्तरश्च मसृणो द्रोण्यर्धचन्द्राकृतिर्घ घर्षश्चैव दशाङ्गुलश्च तदिदं खल्वाख्ययन्त्रं स्मृतम् ॥ अस्मिन्पञ्चपलः सूतो मर्दनीयो विशुद्धये । तत्तदौचित्ययोगेन खल्वेष्वन्येषु शोधयेत् ॥ द्वादशाङ्गुलविस्तारः खल्वो भवति वर्तुलः । चतुरङ्गुलनिम्नश्च मध्येऽतिमसृणीकृतः ॥ मर्दकश्चिपिटोऽध-

वालुकायन्त्रकं चापि पातालं भूधराभिधम् ।
सारणायन्त्रकं गुह्यं गन्धपिष्टकयन्त्रकम् ॥ ६ ॥

---

१९. विद्याधरयन्त्रलक्षणम्—यन्त्रं विद्याधरं ज्ञेयं स्थालीद्वितयसंपुटात् । (र. चू. अ. ५.) स्थालिकोपरि विन्यस्य स्थालीं सम्यङ्निरुध्य च । ऊर्ध्वस्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा वह्निं प्रज्वालयेदधः ॥ एतद्विद्याधरं यन्त्रं हिङ्गुलाकृष्टिहेतवे ॥ (र. र. स. अ. ९.)

२०. कुण्डकयन्त्रलक्षणम्—स्थूलस्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा वासो बद्ध्वा मुखे दृढम् । तत्र स्वेद्यं विनिक्षिप्य तन्मुखं प्रपिधाय च ॥ अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं तद्धि कुण्डकयन्त्रकम् । स्वेदनं यन्त्रमित्येतत् प्राहुरन्ये मनीषिणः ॥ यद्वा स्थाल्यां जलं दत्त्वा तृणं क्षिप्त्वा जलोपरि । स्वेद्यद्रव्यं विनिक्षिप्य पिधान्या प्रपिधाय च ॥ अधस्ताज्ज्वालयेद्वह्निं यन्त्रं तत्कुण्डकं स्मृतम् ॥ (र. चू. अ. ५.)

२१. ढेकीयन्त्रलक्षणम्—भाण्डकण्ठादधश्छिद्रे वेणुनालं विनिक्षिपेत् । कांस्यपात्रद्वयं क्षिप्त्वा संपुटं जलगर्भितम् ॥ नालास्यं तत्र संयोज्यं दृढं तच्चापि कारयेत् । युक्तद्रव्यैर्विनिक्षिप्तः पूर्वं तत्र घटे रसः ॥ अग्निना तापितो नालात्तोये तस्मिन् पतत्यधः । यावदुष्णं भवेत्सर्वं भाजनं तावदेव हि ॥ जायते रसस(ब)न्धानं ढेकीयन्त्रमिदं भवेत् ॥

२२. सोमानलयन्त्रलक्षणम्—ऊर्ध्वं वह्निरधश्चापो मध्ये तु रससंग्रहः । सोमानलमिदं प्रोक्तं जारयेद्गगनादिकम् ॥ (र. चू. अ. ५.)

२३. किन्नरयन्त्रविषये—रससारे एवं पठ्यते—किन्नरं यन्त्रमादाय औषध्या लेपयेत्तलम् । नवसारयुतं सूतं यन्त्रमध्यगतं न्यसेत् ॥ दद्याद्रसोपरि श्रावं सन्धिलेपं दृढं मृदा । लवणेन च संपूर्य द्वारं निरुध्य यत्नतः ॥ वह्निकोपरि संस्थाप्य दीप्ताग्निं ज्वालयेत्सुधीः ॥ याममेकं समुत्तार्य कर्तव्यः शीतलो रसः । यन्त्रादुद्धृत्य यत्नेन सूतं मूर्च्छायमूर्च्छितम् ॥ (र. सा. प. ५.)

२४. वालुकायन्त्रलक्षणम्—पश्चाढवालुकापूर्णे भाण्डे निक्षिप्य यत्नतः । पच्यते रसगोलाद्यं वालुकायन्त्रमीरिम् (र. चू. अ. ५) भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके । कूपिकाकण्ठपर्यन्तं वालुकाभिश्च पूरिते ॥ भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते । वालुकायन्त्रसंज्ञं हि यन्त्रमेतद्बुधैः स्मृतम् ॥

२५. पातालयन्त्रलक्षणम्—निम्नं हस्तप्रमाणं च गर्तं कृत्वा प्रयत्नतः । तस्मिन् भाण्डं च संस्थाप्य तथाऽन्यत् पात्रमाहरेत् ॥ तस्मिन्नौषधवर्गं च दत्त्वाऽन्यं च शरावकम् । मुखे संस्थाप्य छिद्राणि कृत्वा चैव शरावके ॥ शरावसहितं पात्रं गर्तस्थे भाजने न्यसेत् । सन्धिलेपं ततः कृत्वा गर्तमापूर्य मृत्स्नया ॥ पश्चादग्निं च

---

१ 'पिधान्या' इति पाठान्तरम् ।

पालिकाख्यं तथा कूपीयन्त्रं च दीपिकाह्वयम् ।
स्थालीयन्त्रं तथा भस्मयन्त्रं देवाह्वयं तथा ॥ ७ ॥
घाणिकायन्त्रमुद्दिष्टं हंसपाकाभिधं तथा ।
ऊनचत्वारिंशदत्र यन्त्राण्युक्तानि नामतः ॥ ८ ॥

मूषापर्यायाः ।

अथ मूषाश्च कथ्यन्ते मृत्तिकाभेदतः क्रमात् ।
मूषा कुमुदिका प्रोक्ता कोष्ठिका करहाटिका[1] ॥ ९ ॥
पातिनी कथ्यते सैव वह्निमित्रा प्रकीर्तिता ।

प्रज्वाल्य स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् । पश्चात्तत्पात्रमध्यस्थं पात्रं युक्त्या समाहरेत् ॥ तदन्तःस्थं च तत्तैलं गृह्णीयाद्विधिपूर्वकम् । पातालाख्यमिदं यन्त्रं भाषितं शम्भुना स्वयम् ॥

२६. **भूधरयन्त्रलक्षणम्**—वालुकागूढसर्वाङ्गां यन्त्रे मूषां रसान्विताम् । दीप्तोपलैः संवृणुयात् यन्त्रं तद्भूधराह्वयम् ॥ (र. चू. अ. ५.)

२७. **सारणायन्त्रलक्षणम्**—अस्मिन्नेव ग्रन्थे प्रथमाध्याये प्रोक्तम् ।

२८. **पालिकायन्त्रलक्षणम्**—चषकं वर्तुलं लौहं विनताग्रोर्ध्वदण्डकम् । एतद्धि पालिकायन्त्रं बलिजारणहेतवे ॥ (र. चू. अ. ५.)

२९. **दीपिकायन्त्रलक्षणम्**—कच्छपयन्त्रान्तर्गतमृन्मयपीठस्थदीपिका-संस्थः । यस्मिन्निपतति सूतः प्रोक्तं तद्दीपिकायन्त्रम् ॥ (र. र. स. अ. ९.)

३०. **स्थालीयन्त्रलक्षणम्**—स्थाल्यां ताम्रादि निक्षिप्य मल्लेनास्यं नि-रुध्य च । पच्यते स्थालिकासंस्थं, स्थालीयन्त्रं तदीरितम् ॥ (र- चू. अ. ५.)

३१. **भस्मयन्त्रलक्षणम्**—भाण्डं वितस्तिगम्भीरं मृन्मयं सुदृढं नवम् । आदाय, भस्मनाऽऽपूर्य अर्धं, तत्र निधाय च ॥ गोलकं तालकादीनां, शेषं संपूर्य भस्मना । भाण्डवक्त्रं पिधायाथ मृदा सम्यग्विमुद्य च ॥ सन्धिं, कुर्यादधो वह्निं भस्मयन्त्रमुदीरितम् ॥

३२. **हंसपाकयन्त्रलक्षणम्**—खर्परं सिकतापूर्णं कृत्वा तस्योपरि न्य-सेत् । अपरं खर्परं तत्र शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ पञ्चक्षारैस्तथा मूत्रैर्लवणैश्च बिडं ततः । हंसपाकं समाख्यातं यन्त्रं तद्वार्तिकोत्तमैः ॥ (र. चू. अ. ५)

चिपिटभैरवनिगडगन्धपिष्टककूपीदेवघाणिकाख्यानां सप्तयन्त्राणां लक्षणानि नोपलब्धानि ।

---

१ 'करहारिका' इति पा० ।

योग[1]मूषालक्षणम् ।

तुषभस्मयुता मृत्स्ना वाल्मिकी बिडसंयुता ॥ १० ॥
तया या रचिता मूषा योगमूषेति कथ्यते ।

गौ[2]रमूषालक्षणम् ।

गारभूनागसत्त्वाभ्यां शणैर्दग्धतुषैरपि ॥ ११ ॥
मर्दिता महिषीक्षीरे स्थापिता[3] पक्षमात्रकम् ।
तन्मृदा रचिता मूषा गारमूषेति कथ्यते ॥ १२ ॥

वरमूषालक्षणम् ।

वस्त्राङ्गारतुषास्तुल्यास्तच्चतुर्गुणमृत्तिका ।
भूँ[4]नागमृत्तिका तुल्या सर्वैरेभिर्विमर्दिता ॥ १३ ॥
कथिता वरमूषा सा यामं वह्निं सहेत वै ।

वर्णमूषालक्षणम् ।

पूर्वोक्ता मृत्तिका या तु रक्तवर्गाम्बुभाविता ॥ १४ ॥
रक्तवर्गयुता घृष्टा कारिता मूषिका शुभा ।
तूरीपुष्पकसीसाभ्यां लेपिता सा च मूषिका ॥ १५ ॥
वर्णोत्कर्षे प्रयोक्तव्या वर्णमूषेति कथ्यते ।

रूप्यमूषालक्षणम् ।

श्वेतवर्गेण वै लिप्ता रूप्यमूषा प्रकीर्तिता ॥ १६ ॥

बिडमूषा ।

बिडेन रचिता या तु बिडेनैव प्रलेपिता ।
देहलोहार्थसिद्ध्यर्थं बिडमूषेत्युदाहृता ॥ १७ ॥

---

१ योगमूषालक्षणं रसेन्द्रचूडमणावेवं पठ्यते,—"दग्धाङ्गारतुषोपेता मृत्स्ना वल्मीकसंभवा । तत्तद्बिडसमायुक्ता तत्तद्बिडविलेपिता ॥ तया या विहिता मूषा योगमूषेति कथ्यते । अनया साधितः सूतो जायते गुणवत्तरः"—इति । २ गारमूषालक्षणं रसेन्द्रचूडामणावेवं पठ्यते,—"दग्धषड्गुणगाराढ्या किट्टाङ्गार-शणान्विता । कृष्णमृद्भिः कृता मूषा गारमूषेत्युदाहृता । यामयुग्ममतिध्माता नासौ द्रवति वह्निना" इति । ३ 'कोथिता' इति पा० । ४ "गाराश्च मृत्तिका-तुल्याः"—इति रसेन्द्रचूडामणौ पाठः ।

वज्रमूषालक्षणम्।

गारभूनागसत्त्वाभ्यां तुषमिष्या शणेन च।
मृत्समा महिषीक्षीरैर्दिवसत्रयमर्दिता ॥ १८ ॥
संस्थिता पक्षमात्रं हि पश्चान्मूषा कृता तया।
लेपिता मत्कुणस्याथ शोणितेन बलारसैः ॥ १९ ॥
चतुर्यामं ध्मापिता हि द्रवते नैव वह्निना ॥
वज्रमूषेति कथिता वज्रद्रावणहेतवे ॥ २० ॥

वृन्ताकमूषालक्षणम्।

वृन्ताकाकारमूषायां नालं कृत्वा दशाङ्गुलम्।
धत्तूरपुष्पवद्दीर्घं सुदृढं चैव कारयेत् ॥ २१ ॥
अष्टाङ्गुलं च सच्छिद्रं भवेद्वृन्ताकमूषिका।

गोस्तनीमूषालक्षणम्।

गोस्तनाकारमूषा या मुखोपरि विमुद्रिता ॥ २२ ॥
सत्त्वानां द्रावणे शुद्धौ मूषा सा गोस्तनी भवेत्।

मल्लमूषालक्षणम्।

निर्दिष्टा मल्लमूषा या मल्लद्वितयसंपुटात् ॥ २३ ॥
रसपर्पटिकादीनां स्वेदनाय प्रकीर्तिता।

पक्वमूषालक्षणम्।

अग्नौ या पाचिता शुष्का पक्वमूषा प्रकीर्तिता ॥ २४ ॥

महामूषालक्षणम्।

अतिस्थूलाऽतिदीर्घा च मुखे किंचिच्च विस्तृता।
महामूषेति सा प्रोक्ता सत्त्वरद्रव्यशोधिनी ॥ २५ ॥

---

१ 'धत्तूरपुष्पवच्चोर्ध्वं दृढं च श्लिष्टपुष्पवत्' र. चू. पाठः। २ अस्याग्रे—"अनया खर्परादीनां मृदूनां सत्त्वमाहरेत्"—इति र. चू. अधिकं पठ्यते। ३ "मूषा या गोस्तनाकारा शिखायुक्तपिधानका"—इति र. चू. पाठः। ४ पक्वमूषालक्षणं रसेन्द्रचूडामणावेवं पठ्यते,—"कुलालभाण्डरूपा या दृढा च परिपाचिता। पक्वमूषेति सा प्रोक्ता सत्वरद्रव्यशोधनी"—इति। ५ महामूषालक्षणं रसेन्द्रचूडामणावेवं पठ्यते—"तले या कूर्पराकारा क्रमादुपरिविस्तृता। स्थूलवृन्ताकवत्स्थूला महामूषेत्यसौ स्मृता ॥ सा चायोभ्रकसत्त्वादेः पुटाय द्रावणाय च"—इति।

मञ्जूषमूषालक्षणम्।

षडङ्गुलोन्नता दीर्घा चतुरस्रा च निम्नका।
मञ्जूषाकारमूषा सा कथिता रसमारणे ॥ २६ ॥

गर्भमूषालक्षणम्।

भूमौ निखन्यमानां हि मूषामाच्छाद्य वालुकैः।
गर्भमूषा तु सा ज्ञेया पारदस्य निबन्धिनी ॥ २७ ॥

मुशलमूषालक्षणम्।

मूषा या चिपिटा मूले वर्तुला ह्यङ्गुलाच या।
मूषा सा मुशलाख्या स्याचक्रीबद्धरसे हिता ॥ २८ ॥

कोष्ठिकाप्रयोजनम्।

सत्त्वपातनकार्ये तु कोष्ठिका युज्यते बुधैः।
तासां तु विधाकारान् कथयामि यथातथम् ॥ २९ ॥

अङ्गारकोष्ठिकालक्षणम्।

अङ्गारकोष्ठिका नाम राजहस्तप्रमाणका।
द्वादशाङ्गुलविस्तारा चतुरस्रा प्रकीर्तिका ॥ ३० ॥

---

१ मञ्जूषमूषालक्षणं रसेन्द्रचूडामणावेवं पठ्यते,—"मञ्जूषाकारमूषा या निम्नतायामविस्तरा। षडङ्गुलप्रमाणेन मूषा मञ्जूषसंज्ञका स्मृता। भूमौ निखन्य तां मूषां दद्यात्पुटमथोपरि"—इति। २ 'अष्टाङ्गुलोच्छ्रया' इति (र. चू.) पाठः। ३ सत्त्वानां पातनार्थाय पतितानां विशुद्धये। कोष्ठिका विविधाकारास्तासां लक्षणमुच्यते (र. चू. अ. ५) ४ राजहस्तसमुत्सेधा तदर्धायामविस्तरा। चतुरस्रा च कुड्येन वेष्टिता मृन्मयेन हि ॥ एकभित्तौ चरेद्द्वारं वितस्त्या भोगसंमितम्। द्वारं चार्धवितस्त्यां च संमितं सुदृढं शुभम्। देहल्यधो विधातव्यं धमनाय यथोदितम्। प्रादेशसंमिता भित्तिरुत्तरङ्गस्य चोर्ध्वतः। द्वारं चोपरि कर्तव्यं प्रादेशसंमितं खलु। ततश्चेष्टिकया रुद्ध्वा द्वारसंधिं विलिप्य च। शिखित्रैस्तां समापूर्य धमेद्भस्त्राद्वयेन तु। शिखित्रांश्च हुतद्रव्यमूर्ध्वद्वारेण निक्षिपेत्। सत्त्वपातनगोलांश्च पञ्च पञ्च मुहुर्मुहुः। भवेदङ्गारकोष्ठीयं खराणां सत्त्वपातिनी (र. चू.)।

वेष्टिता मृन्मयेनाथ ह्येकभित्तौ च गर्तकम् ।
द्वारं वितस्तिमानं च सार्धवैतस्तिकं दृढम् ॥ ३१ ॥
अधोभागे विधातव्या देहली धमनाय वै ।
भित्तिः प्रादेशमात्र स्यादुत्तरङ्गस्य चोर्ध्वतः ॥ ३२ ॥
द्वारं प्रादेशमात्रं तु कार्यं तस्योपरि ध्रुवम् ।
द्वारं चेष्टिकया रुद्ध्वा सन्धिरोधं च कारयेत् ॥ ३३ ॥
पूरयेत्कोकिलैस्तां तु भस्त्रिकां प्रधमेत्खलु ।
कोकिलाधमनद्रव्यमूर्ध्वद्वारे विनिक्षिपेत् ॥ ३४ ॥
एषा चाङ्गारकोष्ठी स्यात् खराणां सत्त्वपातनी ।

पातालकोष्ठिकालक्षणम् ।

गर्तं खनेद्दृढं भूमौ द्वादशाङ्गुलमात्रकम् ॥ ३५ ॥
तन्मध्ये वर्तुलं गर्तं चतुरङ्गुलकं दृढम् ।
खर्परं सुदृढं तत्र मध्यगर्तोपरि क्षिपेत् (न्यसेत्) ॥ ३६ ॥
आपूर्य कौकिलैर्गर्तं प्रधमेदेकभस्त्रया ।
पातालकोष्ठिका सा तु मृदूनां सत्त्वपातनी ॥ ३७ ॥

गारकोष्ठिकालक्षणम्[1] ।

वितस्तिप्रमिता निम्ना प्रादेशप्रमिता तथा ।
उपरिष्टात्पिधानं तु भूरिच्छिद्रसमन्वितम् ॥ ३८ ॥
गर्तमापूर्य चाङ्गारैः प्रधमेद्वङ्कनालतः ।
गारकोष्ठी समुद्दिष्टा सत्त्वपातनहेतवे ॥ ३९ ॥

---

१ गारकोष्ठीलक्षणं रसेन्द्रचूडामणावेवं पठ्यते,—"द्वादशाङ्गुलनिम्ना या प्रादेशप्रतिमा तथा । चतुरङ्गुलतश्चोर्ध्वं वलयेन समन्विता ॥ भूरिच्छिद्रवतीं चक्रीं वलयोपरि विन्यसेत् । शिखित्रांस्तत्र निक्षिप्य प्रधमेद्वङ्कनालतः ॥ कुप्यं मृद्भिर्विधातव्यमरत्निप्रमितं दृढम् । गारकोष्ठीयमुद्दिष्टा सृष्टलोहविनाशिनी । अधोमुखं च तद्वक्रे नालं पञ्चाङ्गुलं खलु । वङ्कनालमिति प्रोक्तं दृढध्मानाय कीर्तितम्"—इति । 'वेष्टनेन' इति पाठः ।

तिर्यक्प्रधमनकोष्ठिका ।

वितस्तिप्रमितोत्सेधा सा बुध्ने चतुरङ्गुला ।
तिर्यक्प्रधमनाख्या च मृदुसत्त्वस्य पातनी ॥ ४० ॥

महापुटलक्षणम् ।

भूम्यां वै खनयेद्गर्तं द्विहस्तं चतुरस्रकम् ।
छगणानां सहस्रेण पूरयेत्तमनन्तरम् ॥ ४१ ॥
औषधं धारयेन्मध्ये तमाच्छाद्य वनोत्पलैः ।
सहस्रार्धैश्च वै सम्यग्वह्निं प्रज्वालयेत्ततः ॥ ४२ ॥
महापुटमिदं प्रोक्तं ग्रन्थकारेण निर्मितम् ।

गजपुटलक्षणम् ।

एकहस्तप्रमाणं हि चतुरस्रं च गर्तकम् ॥ ४३ ॥
वनोत्पलसहस्रेण गर्तमध्यं च पूरयेत् ।
मूषिकां चौषधेनाथ पूरितां तां तु मुद्रयेत् ॥ ४४ ॥
गर्तमध्ये निधायाथ गिरिण्डानि च निक्षिपेत् ।
अधोऽग्निं ज्वालयेत्सम्यगेवं गजपुटो भवेत् ॥ ४५ ॥

छगणपर्यायाः ।

उपलं पिष्टकं छाणमुत्पलं च गरिण्डकम् ।
छगणोपलसारि(टि)च गोवरं छगणाभिधाः ॥ ४६ ॥

वाराहपुटलक्षणम् ।

अरत्निमात्रकुण्डे च वाराहपुटमुच्यते ।

कुक्कुटपुटलक्षणम् ।

वितस्तिद्वयमानेन गर्तं चेच्चतुरस्रकम् ॥ ४७ ॥
कुक्कुटाख्यं पुटं विद्यादौषधानां च साधनम् ।

कपोतपुटलक्षणम् ।

छगणैरष्टभिः सम्यक्कपोतपुटमुच्यते ॥ ४८ ॥

गोवरपुटलक्षणम् ।

तुषैर्वा गोमयैर्वापि रसभस्मप्रसाधनम् ।
माणिकाद्वयमानेन गोवरं पुटमुच्यते ॥ ४९ ॥

मृद्भाण्डपुटलक्षणम् ।

मृदा भाण्डं प्रपूर्यैव मध्ये द्रव्यं तु विन्यसेत् ।
अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं मृद्भाण्डपुटमुच्यते ॥ ५० ॥

वालुकापुटलक्षणम् ।

गर्ते तु वालुकापूर्णे मध्ये द्रव्यं तु विन्यसेत् ॥ ५१ ॥
उपरिष्टादधस्ताच्च वह्निं कुर्यात्प्रयत्नतः ।
तद्वालुकापुटं सम्यगुच्यते शास्त्रकोविदैः ॥ ५२ ॥

भूधरपुटलक्षणम् ।

मूषिकां भूमिमध्ये तु स्थापितां द्व्यङ्गुलादधः ।
उपरिष्टात्पुटं दद्यात्तत्पुटं भूधराभिधम् ॥ ५३ ॥

लावकपुटलक्षणम् ।

गोवरैर्वा तुषैर्वाऽपि पलमात्रमितैः पुटम् ।
यत्र तल्लावकाख्यं स्यान्मृदुद्रव्यस्य साधने ॥ ५४ ॥

इति श्रीपद्मनाभसूनुश्रीयशोधरविरचिते रसप्रकाशसुधाकरे यन्त्रादिनिरूपणं नाम दशमोऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि धातूनां कौतुकं परम् ।
अनुभूतं मया किञ्चित् किञ्चिद्वै शास्त्रतः श्रुतम् ॥ १ ॥
तदहं संप्रवक्ष्यामि यत्कृत्वा ना सुखी भवेत् ।

हेमकरणस्य प्रथमः प्रकारः ।

रसकं दरदं ताप्यं गगनं कुनटी समम् ॥ २ ॥
रक्तस्नुहीपयोभिश्च मर्दयेद्दिनसप्तकम् ।
जलयन्त्रेण वै पाच्यं चतुर्विंशतियामकम् ॥ ३ ॥
तेन वेध्यं द्रुतं ताम्रं तारं वा नागमेव वा ।
कल्कः सहस्रवेधी तु जायते नात्र संशयः ॥ ४ ॥

हेमकरणस्य द्वितीयः प्रकारः ।

एकभागस्तथा सूतो वज्रवल्ल्याऽथ मर्दितः ।
त्रिनेम्याः स्वरसैः खल्वे पञ्चभागसमन्वितैः ॥ ५ ॥
वेत्रयष्ट्या च रागिण्या पीतकल्कः प्रजायते ।
षोडशांशेन दातव्यो द्रुते ताम्रे सुशोधिते ॥ ६ ॥
जायते प्रवरं हेम शुद्धं वर्णचतुर्दशम् ।

हेमक्रियायास्तृतीयः प्रकारः ।

सुवर्णमाक्षिकं स्वेद्यं काञ्जिके दिवसत्रयम् ॥ ७ ॥
चर्मरङ्ग्या रसेनैव मर्दयेद्दिनसप्तकम् ।
धौतं जलेन तावच्च यावद्धेमनिभं भवेत् ॥ ८ ॥

हेमक्रियायाश्चतुर्थः प्रकारः ।

दरदं रोमदेशीयं गोमूत्रेणैव पाचयेत् ।
दोलायन्त्रे चतुर्यामं पश्चाच्छुद्धतमं भवेत् ॥ ९ ॥
मनःशिला तु पद्माभा रक्ता चैव सुशोभना ।
स्वेदिता मुनिपुष्पस्य रसेनैव तु दोलया ॥ १० ॥
याममर्धमितं शुद्धा, सर्वकार्येषु योजयेत् ।
नवसारस्तथा सूतः शोधितोऽग्निसहः खलु ॥ ११ ॥
समभागानि सर्वाणि मर्दयेन्निम्बजै रसैः ।
मातुलुङ्गरसेनैव कुमारीस्वरसेन च ॥ १२ ॥
सूर्यातपे विमर्द्योऽसौ पाचितो जलयन्त्रके ।
दिनानि त्रीणि तीव्राग्नौ ततस्तमवतारयेत् ॥ १३ ॥
शतांशं वेधयेत्तारं शुद्धं हेम प्रजायते ।
जलभेदो यदा न स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ १४ ॥

हेमक्रियायाः पञ्चमः प्रकारः ।

शिलया मारितं नागं कुमार्याः स्वरसेन तु ।
पुटद्वादशयोगेन नागभस्म प्रजायते ॥ १५ ॥

शतसङ्ख्यानि वै कुर्यात्पुटान्येवं शरावके ।
कुमार्याः स्वरसेनैव भावयेद्दिनसप्तकम् ॥ १६ ॥
पूर्ववत्पुटनं कार्यं शतसंख्यामितं तथा ।
सूतभस्मशिलातालसमं चेन्नागभस्मकम् ॥ १७ ॥
त्रिंशद्वनोत्पलैर्दद्यात्पुटं वाराहसंज्ञकम् ।
अनेन विधिना सम्यक् शतसंख्यानि दापयेत् ॥ १८ ॥
पुटान्येवं कृते त्रीणि शतानि द्वादशाधिकम् ।
दृढे काचमये पश्चात् द्वात्रिंशद्यामकं घटे ॥ १९ ॥
वालुकाग्निं प्रदद्याच्च स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
तलभस्म ग्रहीतव्यं वेधयेच्छुल्बतारके ॥ २० ॥
शुद्धहेम भवेत्तेन नात्र कार्या विचारणा ।
दृष्टप्रत्यययोगोऽयं कथितो नात्र संशयः ॥ २१ ॥

हेमक्रियायाः षष्ठः प्रकारः ।

गोमूत्रे काञ्जिके चाथ कुलत्थे वासरत्रयम् ।
ताप्यकं स्वेदयेत्पश्चाल्लोहपात्रे प्रमर्दयेत् ॥ २२ ॥
तप्तखल्वेन संमर्द्य सेचयेन्निम्बुजद्रवैः ।
सैन्धवं दापयेत्पश्चाच्चतुर्थांशं विशेषतः ॥ २३ ॥
भागैकं ताप्यकं सूताद्भागांस्त्रीनेव कारयेत् ।
मर्दयेन्निम्बुनीरेण शुद्धवस्त्रेण गालयेत् ॥ २४ ॥
वस्त्रे लग्ना तु या पिष्टी ग्राहयेत्तां भिषग्वरः ।
द्वित्रिवारं कृते ह्येवं ताप्यसत्त्वं ग्रसेद्रसः ॥ २५ ॥
पिष्ट्या गोलस्तु कर्तव्यो मूषायां ध्मापयेत्सुधीः ।
इन्द्रगोपनिभं ग्राह्यं ताप्यसत्त्वं तु शोभनम् ॥ २६ ॥
हीनवर्णसुवर्णेऽपि गद्याणे वल्लमात्रकम् ।
तुत्थकं वल्लमात्रं च दत्त्वा हेम प्रगालयेत् ॥ २७ ॥
तत्सुवर्णस्य पत्राणि कार्याण्येवं प्रलेपयेत् ।
तुत्थकं बीजपूरस्य रसेनापि प्रमर्दयेत् ॥ २८ ॥

लवणं कोष्ठिकाख्यं च ह्यन्तरालिकसंज्ञिकम् ।
धूपयन्त्रं तथा नाभियन्त्रं ग्रस्ताह्वयं तथा ॥ ४ ॥

स्तात्सुग्रहश्च शिखोपरि । लौहो नवाङ्गुलः खल्वो निम्नत्वे च षडङ्गुलः ॥ मर्दकोऽष्टाङ्गुलश्चैव तप्तखल्वाभियोग्ययम् । कृत्वा खल्वाकृतिं चुल्लीमङ्गारैः परिपूर्य ताम् ॥ तस्यां निवेश्य तं खल्वं पार्श्वे भस्त्रिकया धमेत् । तस्मिन् विमर्दिता पिष्टिः क्षारैरम्लैश्च संयुता ॥ प्रद्रवत्यतिवेगेन स्वेदतो नात्र संशयः । कृतः कान्तायसा सोऽयं भवेत्कोटिगुणोत्तरः ॥ (र. चू. अ. ५.)

११. डमरुयन्त्रलक्षणम्—यत्र स्थाल्युपरि स्थालीं न्युब्जां दत्त्वा निरुध्य च । क्रियते रसपाकस्तद्यन्त्रं डमरुकं स्मृतम् ॥ (र. चू. अ. ५)

१२. तुलायन्त्रलक्षणम्—वृन्ताकाकारमूषे द्वे तयोः कण्ठादधः खलु । प्रादेशमात्रनलिका मृदालिप्तसुसन्धिका ॥ तत्रैकस्यां क्षिपेत्सूतमन्यस्यां गन्धचूर्णकम् । निरुध्य मुखयोर्वक्रं वालुकायन्त्रके क्षिपेत् ॥ अधोऽग्निं ज्वालयेदेतत्तुलायन्त्रमुदाहृतम् । शिलागन्धकतालाश्मजारणाय प्रकीर्तितम् ॥ (र. चू. अ. ५)

१३. लवणयन्त्रलक्षणम्—एवं लवणनिक्षेपात्प्रोक्तं लवणयन्त्रकम् । (र. चू. अ. ५.) वालुकायन्त्रे एव वालुकास्थाने लवणनिक्षेपाल्लवणयन्त्रं भवतीत्यर्थः ॥

१४. कोष्ठिकायन्त्रलक्षणम्—षोडशाङ्गुलविस्तीर्णं हस्तमात्रायतं समम् । धातुसत्त्वनिपातार्थं कोष्ठीयन्त्रमिति स्मृतम् । (र. र. स. अ. ९) । रसेन्द्रचूडामणौ चान्यत्कोष्ठिकायन्त्रमुक्तं; यथा,—स्थूलभाण्डोदरस्यान्तर्वालुकां निक्षिपेच्छुभाम् । वितस्तिप्रमितोत्सेधां ततस्तत्र निवेशयेत् ॥ अपक्वां मृण्मयीं कोष्ठीं द्वादशाङ्गुलकोच्छ्रयाम् । षडङ्गुलकविस्तीर्णां मध्येऽतिमसृणीकृताम् ॥ पञ्चाङ्गुलं पिधानं च तीक्ष्णाग्रं मुकुटाकृति । न न्यूना नाधिका कोष्ठी कण्ठतो मसृणा बहिः । कोष्ठ्यां विनिक्षिपेद्गन्धं षट्पलं सूक्ष्मचूर्णितम् । कोष्ठ्यां त्रिपादिकां लौहीं विनिवेश्य स्थिरीकृताम् ॥ तस्यां च विन्यसेत्खोरीं लौहीं वा कान्तलोहजाम् । तस्यां सूतं क्षिपेच्छुद्धं पलविंशतिमानतः ॥ ततो निधाय मतिमान् पिधानं मुकुटाकृतिम् । सन्धिबन्धं प्रकुर्वीत सुधामृत्स्नागुडादिभिः ॥ सन्धिबन्धे विशुष्के च क्षिपेदुपरि वालुकाः । भाण्डवक्त्रं निरुध्याथ ज्वालयेत्तदधोऽनलम् ॥ खरं यामत्रयं यावत्ततो गन्धकसंभवः । पिधानलग्नधूमोऽसौ गलित्वा निपतेद्रसे ॥ एवं हि षड्गुणं गन्धं भुक्त्वा सूतो बली भवेत् । करोति खलु निर्दिष्टान् विशिष्टान् सकलान् गुणान् ॥ कोष्ठिकायन्त्रमेतद्धि नन्दिना परिकीर्तितम् ॥ (र. चू. अ. ५.)

विद्याधरं च ढेक्याख्यं कुण्डसंज्ञमुदीरितम् ।
किन्नरं भैरवं सोमानलं च निगडं तथा ॥ ५ ॥

१५. अन्तरालिकयन्त्रलक्षणम्—कृत्वा लोहमयीं मूषां वृन्ताकाकारधारिणीम् । वितस्त्या संमितां कान्तलोहेन परिनिर्मिताम् ॥ मुण्डलोहोद्भवां वाऽपि कण्ठाधो द्वयङ्गुलादधः । द्ध्यङ्गुलं वलयं दद्यान्मध्यदेशेन कण्ठतः ॥ पिधानाधारकं चिञ्चापत्रविस्तीर्णकङ्कणम् । पिधानमन्तराविष्टं संमुखं श्लिष्टसन्धिकम् ॥ तलप्रविहितच्छिद्रं भाण्डं कृत्वा ह्यधोमुखम् । भाण्डवक्त्रं ततो मूर्ध्नि[1] निरुध्य च विशोष्य च ॥ स्थालीकण्ठे ततो दद्यात्पुटमग्निविधायकम् । एवंरूपं भवेद्यन्त्रमन्तरालिकसंज्ञकम् ॥ अनेन जारयेद्गन्धद्रुतिं गर्भद्रुतिं तथा ॥ (र. चू. अ. ५.)

१६. धूपयन्त्रलक्षणम्—विधायाष्टाङ्गुलं पात्रं लौहमष्टाङ्गुलोच्छ्रयम् । कण्ठाधो द्वयङ्गुले देशे जलाधारं हि तत्र च ॥ तिर्यग्लोहशलाकाश्च तन्वीस्तिर्यग्विनिक्षिपेत् । तनूनि स्वर्णपत्राणि तासामुपरि विन्यसेत् । पात्राधो निक्षिपेद्धूमं वक्ष्यमाणमिहैव हि । तत्पात्रं न्युब्जपात्रेण छादयेदपरेण हि ॥ मृदा विलिप्य सन्धिं च वह्निं प्रज्वालयेदधः । तेन पत्राणि कृष्णानि हतान्युक्तविधानतः ॥ रसश्चरति वेगेन द्रुतिं गर्भद्रुतिं तथा । गन्धालकशिलानां हि कज्जल्या वा मृताहिना ॥ धूपनं स्वर्णपत्राणां परमं परिकीर्तितम् । तारार्थं तारपत्राणि मृतवङ्गेन धूपयेत् ॥ धूपयेच्च यथायोग्यै रसैरुपरसैरपि । धूपयन्त्रमिति प्रोक्तं जारणाद्रव्यवाहने ॥ (र. चू. अ. ५.) धूपयन्त्रमेव स्वर्णजारणयन्त्रमिति नाम्ना रसहृदये प्रसिद्धम् ॥ (र. हृ. अ. ५.)

१७. नाभियन्त्रलक्षणम्—मल्लमध्ये चरेद्गर्तं तत्र सूतं सगन्धकम् । गर्तस्य परितः कुड्यं प्रकुर्यादङ्गुलोच्छ्रयम् ॥ ततश्चाच्छादयेत्सम्यग्गोस्तनाकारमूषया । सम्यक् तोयमृदा रुद्ध्वा सम्यगत्रोच्यमानया ॥ लेहवत्कृतबब्बूलक्वाथेन परिमर्दितम् । जीर्णकिट्टरजः सूक्ष्मं गुडचूर्णसमन्वितम् ॥ इयं हि जलमृत्प्रोक्ता दुर्भेद्या सलिलैः खलु । खटिकापटुकिट्टैश्च महिषीदुग्धमर्दितैः ॥ वह्निमृत्स्ना भवेद्धोरवह्नितापसहा खलु । एतया मृत्स्नया रुद्धो न गन्तुं क्षमते रसः ॥ विदग्धवनिताप्रौढप्रेमरुद्धः पुमानिव । नन्दी नागार्जुनश्चैव ब्रह्मज्योतिर्मुनीश्वरः ॥ वेत्ति श्रीसोमदेवश्च नापरः पृथिवीतले । ततो जलं विनिक्षिप्य वह्निं प्रज्वालयेदधः ॥ नाभियन्त्रमिदं प्रोक्तं नन्दिना सर्ववेदिना । अनेन जीर्यते सूतो निर्धूमः शुद्धगन्धकम् ॥ (र. चू. अ. ५.)

१८. ग्रस्तयन्त्रलक्षणम्—मूषा मूषोदराविष्टा आद्यन्तसमवर्तुला । चिपिटा च तले प्रोक्ता ग्रस्तयन्त्रं मनीषिभिः ॥ (र. चू. अ. ५.)

१ 'तत्रैनां लम्बयेन्मूर्ध्नि' इति पाठान्तरम् ।

गैरिकेण समं कृत्वा हेमपत्राणि लेपयेत् ।
मन्दवह्नौ पुटेत्तच्च द्वित्रिवारं प्रयत्नतः ॥ २९ ॥
कुङ्कुमाभं सुवर्णं हि जायते नात्र संशयः ।
वार्तिकेन्द्रा कुरुध्वं हि सत्यं गुरुवचो यथा ।
वर्णद्वयस्य वृद्धिः स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ ३० ॥

हेमक्रियायाः सप्तमः प्रकारः ।

शुद्धं ताम्रं ताप्यचूर्णेन तुल्यं द्राव्यं पश्चात् वापयेल्लाकुचे हि ।
गन्धाच्चूर्णं ताप्यताम्रावशेषं कृत्वा दद्याद्वल्लकं हीनवर्णे ॥३१॥
वर्णोत्कर्षो जायते तेन सम्यक् सत्यं प्रोक्तं नन्दिना कौतुकाय ।

हेमक्रियाया अष्टमः प्रकारः ।

ताप्यं नागं गन्धकं सूतकं हि हिङ्गूलं वै हेम शुद्धं शिला च ३२
चूर्णं कृत्वा निक्षिपेत्काचकूप्यामापूर्यान्ते स्वै रसैः शाकजैर्वै ।
आग्निं दद्याल्लावकाख्ये पुटे च, शुद्धः कल्को जायते षष्टिसंख्यैः
शुद्धं तारं वेधितं वल्लकेन गद्याणं वै जायते शुद्धहेम ॥ ३३ ॥

हेमक्रियाया नवमः प्रकारः ।

अहिरिपुमहितुल्यं सारितं सूतराजे
बलिवरगिरिचूर्णैः कान्तपात्रे सुदग्धम् ।
सुविहितफणिभागैर्हेमगर्भेण बद्धो
भुजगजितरसेन्द्रो वेधयेल्लक्षवेधी ॥ ३४ ॥

हेमक्रियाया दशमः प्रकारः ।

द्वौ भागौ शुद्धताम्रस्य द्वौ भागौ शुद्धहेमजौ ।
चतुर एव भागांस्तु शुद्धतारस्य कारयेत् ॥ ३५ ॥
अष्टौ भागाः प्रकर्तव्या रसकस्य प्रयत्नतः ।
अन्धमूषागतं सर्वं द्रावितं हेम जायते ॥ ३६ ॥

१ 'ढालयेत्' इति पा० ।

तारक्रियायाः प्रथमः प्रकारः ।

लोहचूर्णं पलोन्मानं सुमलक्षारमात्रकम् ।
टङ्कणं शाणमानं हि तैलेनैरण्डजेन वै ॥ ३७ ॥
घर्षयेद्धटिकायुग्मं गोलं कृत्वा धमेत्ततः ।
भस्त्रया ध्मापयेत्सम्यग्लोहं रसनिभं भवेत् ॥ ३८ ॥
तल्लोहं त्रिगुणं चैव रसकं कारयेत्सुधीः ।
लोहं च रसकं पश्चाद्गालितं वज्रमूषया ॥ ३९ ॥
लोहशेषं समुत्तार्य ताम्रे दद्याच्च वल्लकम् ।
गद्याणके भवेत्तारं तत्तारं शुद्धतारके ॥ ४० ॥
अर्धभागे भवेच्छुद्धं तारं दोषविवर्जितम् ।

तारक्रियाया द्वितीयः प्रकारः ।

खण्डं कर्षप्रमाणं हि सुमलक्षारकस्य च ॥ ४१ ॥
वेष्टितं नरकेशेन द्रुते नागे निमज्जितम् ।
एकविंशतिवारांश्च निर्वाप्यं निम्बुजे जले ॥ ४२ ॥
द्रुते शुल्बस्य गद्याणे रक्तिकापञ्चमात्रकम् ।
कल्कं दद्यात्प्रयत्नेन तारवर्णं प्रजायते ॥ ४३ ॥
गद्याणे चतुरो वल्लान् रूप्यं दत्त्वा प्रगालयेत् ।
जायते रुचिरं तारं सत्यमेतदुदीरितम् ॥ ४४ ॥

तारक्रियायास्तृतीयः प्रकारः ।

शङ्खं सुम्बलनामानं पलान्यष्टौ प्रकल्पयेत् ।
गोजिह्वारससंमिश्रं दिनमेकं प्रमर्दयेत् ॥ ४५ ॥
निम्बूरसेन धौतेन काकमाचीरसेन वै ।
गृञ्जनस्य रसेनैव दिनमेकं प्रमर्दयेत् ॥ ४६ ॥
अर्कदुग्धेन वै भाव्यं तैलेनैरण्डजेन च ।
यवमात्रां गुटीं कृत्वा विशोष्य चातपे खरे ॥ ४७ ॥
काचकूप्यां विनिक्षिप्य मुद्रयेत्कूपिकामुखम् ।
संस्थाप्य वालुकायन्त्रे पचेत्षोडशयामकम् ॥ ४८ ॥

स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य ग्राह्यं सत्त्वं तदूर्ध्वगम् ।
सत्त्वं गद्याणमेकं तु तन्मात्रं तारसंपुटम् ॥ ४९ ॥
सूतं गद्याणकं स्वच्छं टङ्कणं वल्लपञ्चकम् ।
क्षारसत्त्वं रसोन्मानं सर्वं चैकत्र मर्दितम् ॥ ५० ॥
स्वरसेन तु केतक्या गोलं कृत्वा विशोषितम् ।
तारसंपुटमध्ये तु धारितं तं च गोलकम् ॥ ५१ ॥
पश्चात्ताम्रकृतां मूषामष्टवल्लमितां शुभाम् ।
शरावसंपुटस्यान्तर्धारयेत्तदनन्तरम् ॥ ५२ ॥
तुल्यं पङ्केन धान्याभ्रं कृत्वा श्रावं तु पूरयेत् ।
वाराहाख्यपुटेनैव जायते कल्क उत्तमः ॥ ५३ ॥
ताम्रं द्वादशवल्लं हि रूप्यं वल्लद्वयं तथा ।
वङ्गं वल्लमितं शुद्धं सर्वमेकत्र गालयेत् ॥ ५४ ॥
चतुर्गुञ्जाप्रमाणं हि दापयेन्मतिमान् भिषक् ।
जायते प्रवरं तारं सत्यमेतदुदीरितम् ॥ ५५ ॥

तारक्रियायाश्चतुर्थः प्रकारः ।

अस्थिभक्षमलवङ्गमारितं(?) तालकाभ्रविषसूतटङ्कणम् ।
वह्निभानुपयसा सुभावितं कुरु नरेन्द्र शुभतारपर्वतम् ॥५६॥

तारक्रियायाः पञ्चमः प्रकारः ।

वङ्गं तालकमभ्रकं शशिरसं तीक्ष्णं विषं टङ्कणं
त्रैवारेण च मूकमूषपुटितं प्राप्नोति चन्द्रप्रभाम् ।
आरं द्वादशभागमष्ट च रवेर्बीजं चतुर्थांशकं
भूगण्डादिसमस्तदोषरहितं श्रीपूज्यपादोदितम् ॥ ५७ ॥

तारक्रियायाः षष्ठः प्रकारः ।

पारदस्य त्रयो भागा भागैकं रजतस्य हि ।
निम्बूरसेन संमर्द्य पिष्टिं कृत्वा प्रयत्नतः ॥ ५८ ॥
काञ्जिकेन तु तां पिष्टिं स्तम्भयेद्वासरत्रयम् ।
सारयेद्वङ्गमध्ये तु सूतकं तदनन्तरम् ॥ ५९ ॥

सारितं सूतकं तेन तालसत्त्वेन साधयेत्।
तेन वेध्यं द्रुतं ताम्रं षोडशांशेन यत्नतः ॥ ६० ॥
जायते प्रवरं तारं चन्द्रनक्षत्रसंनिभम्।

तारक्रियायाः सप्तमः प्रकारः।

सूतकस्य त्रयो भागा बङ्गभागद्वयं तथा ॥ ६१ ॥
मर्दयेद्दिनमेकं तु काञ्जिकेन समन्वितम्।
सर्वेभ्यस्त्रिगुणेनापि सुम्बलेन प्रमर्दयेत् ॥ ६२ ॥
समं स्नुह्यर्कदुग्धेन भावयेद्वासरत्रयम्।
यवमानां गुटीं कृत्वा रवितापेन शोषिताम् ॥ ६३ ॥
काचकूप्यां निधायाथ वह्निं कुर्यात्प्रयत्नतः।
यामषोडशपर्यन्तं वालुकायन्त्रके पचेत् ॥ ६४ ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य चोर्ध्वगं सत्त्वमाहरेत्।
षोडशांशेन शुल्वं हि कुन्तवेधेन वेधयेत् ॥ ६५ ॥
जायते प्रवरं तारं हट्टविक्रययोग्यकम्।

तारक्रियाया अष्टमः प्रकारः।

तालं पलाष्टमात्रं तु द्विकर्षप्रमितं रसम् ॥ ६६ ॥
निम्बूरसेन संमर्द्य वासरैकं प्रयत्नतः।
पश्चात्तं मर्दयेद्धीमान् तैलेनैरण्डजेन वै ॥ ६७ ॥
वालुकायन्त्रमध्यस्थं पचेद्यामांस्तु षोडश।
पश्चात्सत्त्वं समुद्धृत्य मर्दयेदेकवासरम् ॥ ६८ ॥
अतसीतिलतैलेन काचकूप्यां निधापयेत्।
पूर्ववत्पाचयेद्वह्नौ स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥ ६९ ॥
अनेनैव प्रकारेण पुनरेवं तु कारयेत्।
कूपीतलस्थितं सत्त्वं ग्राह्यं तत्प्रवरं सदा ॥ ७० ॥
षोडशांशेन शुल्वस्य वेधं कुर्यान्न संशयः।

तारक्रियाया नवमः प्रकारः।

पारदं टङ्कमात्रं तु लवणं द्विगुणं तथा ॥ ७१ ॥
खल्वे विमर्दयेत्तावद्यावन्नष्टो रसो भवेत्।
ताम्रं गद्याणकं शुद्धं वङ्गं वल्लमितं कुरु ॥ ७२ ॥
लवणं तु द्रुते ताम्रे सूतकेन समन्वितम्।
माषमात्रं प्रदातव्यं चतुर्थांशेन रूप्यकम् ॥ ७३ ॥
तद्रूप्ये मर्दितं सूतं क्षेप्तव्यं जलयन्त्रके।
तत्रयोदशकं रूप्यं जायते नात्र संशयः ॥ ७४ ॥

तारक्रियाया दशमः प्रकारः।

तालेन निहतं वङ्गं तद्वङ्गेन तु रूप्यकम्।
पचेद्यामाष्टकं सम्यक् कल्क एवं प्रजायते ॥ ७५ ॥
वल्लं गद्याणके दद्याद्वङ्गं स्तम्भयते ध्रुवम्।

तारक्रियाया एकादशः प्रकारः।

विदितागमवृद्धैर्हि पुटे पक्कं कनीयसि ॥ ७६ ॥
त्रिगुणं चूर्णनिर्बद्धं तारमायाति काञ्चनम्।

हेमक्रियाया द्वादशः प्रकारः।

पारदं पलमेकं तु प्रस्थार्धं शुद्धगन्धकम् ॥ ७७ ॥
किंशुपत्ररसेनैव रसैर्वा पुष्पसंभवैः।
मर्दयेद्रविघर्मे हि षण्मासावधिमात्रकम् ॥ ७८ ॥
रजतं षोडशांशेन विध्यते नात्र संशयः।
सप्तवर्णं भवेद्धेम हट्टविक्रययोग्यकम् ॥ ७९ ॥

हेमक्रियायास्त्रयोदशः प्रकारः।

पारदं गन्धकं शुल्वं माक्षिकं तुत्थकं तथा।
रसकं दरदं स्वर्णगैरिकं नवसादरम् ॥ ८० ॥
सौरक्षारं शिलां चैव समभागानि मर्दयेत्।
तदर्धं रसकं मुक्त्वा वज्रमूषानिरोधितम् ॥ ८१ ॥
यथा धूमो न निर्गच्छेत्तथा मुद्रां प्रदापयेत्।
घटीचतुष्टयं तां हि ध्मापयेत्सततं भिषक् ॥ ८२ ॥

तोलमेकं सुवर्णं हि जायते नात्र संशयः ।

तारक्रियाया एकादशः प्रकारः ।

दरदं खण्डशः कृत्वा टङ्कत्रयमितं शुभम् ॥ ८३ ॥
वज्रीक्षीरेण तत्स्वेद्यं दोलायन्त्रेण वार्तिकैः ।
तारचूर्णं समं लेप्यं लुङ्गतोयसमं तथा ॥ ८४ ॥
गोवरैः पाचयेत्स्वल्पमेवं द्वादशयामकम् ।
पिष्टिस्तम्भो भवेत्तेन पश्चात्ताररजः पृथक् ॥ ८५ ॥
कुर्याद्दरदखण्डेन समं सीसं च दापयेत् ।
गालयेन्मूषिकामध्ये शीतं कृत्वा तु खोटकम् ॥ ८६ ॥
भस्म मूषोपरि न्यस्य ध्मापयेच्च शनैः शनैः ।
शुद्धशङ्खनिभं रूप्यं निष्कमात्रं हि निःसरेत् ॥ ८७ ॥

सुवर्णस्य वर्णोत्कर्षक्रिया ।

स्वल्पवर्णसुवर्णस्य गद्याणैकस्य मुद्रिका ।
माक्षिकं रसकं तुत्थं नवसारं च गैरिकम् ॥ ८८ ॥
सौरक्षारं सहिङ्गूलं टङ्कणेन समन्वितम् ।
प्रतिवल्लद्वयं कुर्यात्कासमर्दप्रसूनकैः ॥ ८९ ॥
स्त्रीदुग्धेन च संमर्द्य लेपयेत्तेन मुद्रिकाम् ।
(सौरक्षारं सहिङ्गूलं टङ्कणेन समन्वितम् ।)
सैन्धवस्य च भागैकमिष्टिकाभागयुग्मकम् ॥ ९० ॥
स्थालिकायन्त्रमध्यस्थं मध्ये संस्थाप्य मुद्रिकाम् ।
यामत्रितयपर्यन्तं वह्निं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ ९१ ॥
स्वाङ्गशीतं ततः कृत्वा मुद्रिकां तां समुद्धरेत् ।
वेदवर्णास्तु संघर्षाद्वर्धन्ते नात्र संशयः ॥ ९२ ॥

हेमक्रियायाश्चतुर्दशः प्रकारः ।

घोषाकृष्टं तु यत्ताम्रं रजतेन समन्वितम् ।
तीक्ष्णचूर्णं तु हिङ्गूलं घृष्टं कन्यारसेन वै ॥ ९३ ॥

विधेया गुटिका पश्चात् सूक्ष्मा चैत्राढकीसमा ।
वापिता द्राविते द्रव्ये सर्वं ताम्रं तु संक्षिपेत् ॥ ९४ ॥
रूप्यमानं समुत्तार्य समहेम्ना च गालयेत् ।
जायते दशवर्णं तु सत्यमेतदुदीरितम् ॥ ९५ ॥

तारक्रियाया द्वादशः प्रकारः ।

द्विपलं शुद्धसूतं च द्विपलं रसकस्य च ।
तालकं च पलद्वन्द्वं सुमिलं युग्ममात्रकम् ॥ ९६ ॥
सर्वं संमर्दयेत्सम्यक् कुमार्याः स्वरसेन वै ।
पश्चादेरण्डतैलेन मर्दयेद्याममात्रकम् ॥ ९७ ॥
कूप्यामारोपयेत्सर्वं मुखं ताम्रेण रोधयेत् ।
वालुकायन्त्रके सम्यक् पचेद्द्वादशयामकम् ॥ ९८ ॥
कूपीमुखे तु यल्लग्नं सत्त्वं ग्राह्यं प्रयत्नतः ।
शुल्वं षोडशवेधेन कारयेद्रजतं वरम् ॥ ९९ ॥

तारक्रियायास्त्रयोदशः प्रकारः ।

सूतकं पलमेकं तु शङ्खाभं सुमिलं पलम् ।
एरण्डतैलघृष्टं तद्धारितं खर्परे वरे ॥ १०० ॥
अन्धितं ताम्रपात्रेण मुद्रितं सुदृढं कृतम् ।
पश्चाच्चुल्ल्यां समारोप्य वह्निं कुर्याच्छनैः शनैः ॥ १०१ ॥
सार्धं यामं ततः पाच्यं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
ताम्रपात्रे तु यल्लग्नं सर्वं सत्त्वं समाहरेत् ॥ १०२ ॥
घृताक्तं टङ्कणोपेतं गालितं मूषिकामुखे ।
देयं तद्वल्लमात्रं हि द्रुते ताम्रे तु सत्त्वकम् ।
शङ्खाभं जायते ताम्रं नात्र कार्या विचारणा ॥ १०३ ॥

तारक्रियायाश्चतुर्दशः प्रकारः ।

तालं ताम्रं रीतिघोषं समांशं कुर्यादेवं गालितं ढालितं हि ।
अम्ले वर्गे सप्तवारं प्रगाल्य पश्चाद्योज्यं तुल्यभागे च रूप्ये ।
शुद्धं रूप्यं षोडशाख्यं हि सम्यग्जातं दृष्टं नानृतं सत्यमेतत् ॥

१ 'तार' इति पा० ।

स्वर्णक्रियायाः पञ्चदशः प्रकारः ।

ताम्रे सप्तगुणं नागं वाहितं पुनरेव हि ।
रसकं तेन ताम्रेण सप्तवारं च वाहयेत् ॥ १०५ ॥
स्वर्णवर्णं हि तत्ताम्रं जायते नात्र संशयः ।

हेमक्रियायाः षोडशः प्रकारः ।

भूनागसत्त्वमूषायां द्रावयेत्स्वर्णमुत्तमम् ॥ १०६ ॥
ताप्यसत्त्वेन संयुक्तं शतवारं पुनः पुनः ।
जपापुष्पनिभं स्वर्णं जायते नात्र संशयः ॥ १०७ ॥

हेम्नो वर्णोत्कर्षप्रकारः ।

दशवर्णस्य गद्याणे हेम्नो रक्तं च वल्लकम् ।
वर्णद्वयस्य वृद्धिं तत्समाप्नोति न संशयः ॥ १०८ ॥

तारक्रियायाः पञ्चदशः प्रकारः ।

श्वेतसौवीरकं शुद्धं पाचितं विषमुष्टिना ।
स्वच्छे सूतवरे वल्लं निक्षिप्तं रूप्यकृद्भवेत् ॥ १०९ ॥

तारक्रियायाः षोडशः प्रकारः ।

शुद्धस्फटिकसंकाशं सुनिर्मलं दृश्यते क्वचित् ।
मृत्खर्परे पचेत्तद्धि निम्बूकद्रवसंयुतम् ॥ ११० ॥
घटिकाद्वयमानेन शुद्धं कल्कं प्रजायते ।
चतुःषष्ट्यंशमानेन वेधयेच्छुल्वकं शुभम् ॥ १११ ॥
जायते प्रवरं तारं सर्वदोषविवर्जितम् ।

हेमक्रियायाः सप्तदशः प्रकारः ।

पुष्पकाशीसकं रम्यं मर्दयेदर्कपत्रजे ॥ ११२ ॥
रसेऽथ, चक्रिकां कुर्याद्रसकस्य पलोन्मिताम् ।
वेष्टितां पूर्वकल्केन रविघर्मेण शोषयेत् ॥ ११३ ॥
त्रिंशद्वनोपलैः सम्यक् पुटं दद्यात्प्रयत्नतः ।
अनेन विधिना सम्यक् पुटान्येवं हि विंशतिः ॥ ११४ ॥

रजतं षोडशांशेन वेधते नात्र संशयः ।
सप्तवर्णसुवर्णं हि जायते नात्र संशयः ॥ ११५ ॥

तारक्रियायाः सप्तदशः प्रकारः ।

सप्तधातुमयी मूषा क्षारभस्मप्रपूरिता ।
कदल्याः क्षारकेणैव तथाऽपामार्गसंभवैः ॥ ११६ ॥
मध्ये पारदकं मुक्त्वा पुनरेवं प्रपूरयेत् ।
अनेन विधिनाऽऽपूर्या द्वितीया मूषिका शुभा ॥ ११७ ॥
मुद्रितव्या प्रयत्नेन गोवरे पुटके पचेत् ।
सूतकं बन्धमायाति वङ्गाभं तु प्रजायते ॥ ११८ ॥
घातसहं द्रुतद्रावं दृष्टमेवं मया खलु ।

कृत्रिममौक्तिककरणम् ।

नेत्राण्याहृत्य मत्स्यानां पचेदुग्धेन यामकम् ॥ ११९ ॥
आकृष्णकणकान् पश्चादाकृष्य किल कण्डयेत् ।
तानि शालिसमेतानि तावच्छुभ्राणि कारयेत् ॥ १२० ॥
पश्चादिष्टिकचूर्णेन हस्ते कृत्वा प्रमर्दयेत् ।
मौक्तिकानि हि जायन्ते कृतान्येवं मया खलु ॥ १२१ ॥

सूक्ष्ममौक्तिकेभ्यो बृहन्मौक्तिककरणम् ।

मूषिकां कारयेच्छुद्धां स्फाटिकीं दहनोपलाम् ।
मौक्तिकानि तु सूक्ष्माणि निम्बुद्रावे निधापयेत् ॥ १२२ ॥
अहोरात्रेण सर्वाणि नवनीतसमानि च ।
गुटिकास्तस्य पङ्कस्य मसृणास्तु प्रकारयेत् ॥ १२३ ॥
पश्चात्ता मूषिकामध्ये चित्राघर्मे द्वियामकम् ।
चत्वारि कांस्यभाण्डानि चतुर्दिक्षु गतानि च ॥ १२४ ॥
अर्कभाः पातयेत्सर्वा मध्यभाजनकोपरि ।
बध्यते मौक्तिकं श्रेष्ठतरं सर्वगुणैर्युतम् ॥ १२५ ॥

हेमक्रियाया अष्टादशः प्रकारः ।

सूतको द्विपलः कार्यः सुम्बिलश्च चतुष्पलः ।
चतुष्टङ्कमिता कार्या स्फटिका निर्मला शुभा ॥ १२६ ॥
वृश्चिकालीरसे घृष्टा दिनमेकं तु वार्तिकैः ।
पश्चाच्च शोषयेत्सर्वं यन्त्रे डमरुके न्यसेत् ॥ १२७ ॥
गैरिकं स्थापयेत्पूर्वं खटिकां च तथोपरि ।
तन्मध्ये गर्तकं कृत्वा गर्तके नवसादरम् ॥ १२८ ॥
टङ्कमानं प्रकर्तव्यं तस्योपरि च सूतकम् ।
सूतकोपरि सारं हि पूर्वोक्तं टङ्कमानकम् ॥ १२९ ॥
मुद्रां कृत्वा विशोष्याथ पश्चाच्चुल्यां निवेशयेत् ।
अग्निं कुर्यात्प्रयत्नेन यामषोडशमात्रया ॥ १३० ॥
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य ह्यूर्ध्वलग्नं तु ग्राहयेत् ।
पश्चात्खल्वे निधायाथ वृश्चिकाल्या प्रमर्दयेत् ॥ १३१ ॥
काचकूप्यां क्षिपेत् सर्वं कूपीं वालुकयन्त्रके ।
वह्निं द्वादशभिर्यामैः कुर्याच्छीतं समाहरेत् ॥ १३२ ॥
वल्लमात्रं ततो दद्यात्सार्धटङ्के सुताम्रके ।
दृष्टप्रत्यययोगोऽयं नाथसुन्दरभाषितः ॥ १३३ ॥

कृत्रिमप्रवालकरणम् ।

शुद्धशङ्खस्य चूर्णं हि सूक्ष्मं कृत्वा प्रयत्नतः ।
दरदं चार्धभागं हि चूर्णयेन्मतिमांस्ततः ।
सद्यः सूताविकक्षीरं तेन दुग्धेन मर्दयेत् ॥ १३४ ॥
विधाय मतिमान् वर्तिं कार्पासास्थिषु पाचयेत् ।
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य प्रवालं रुचिरं भवेत् ॥ १३५ ॥

इति श्रीयशोधरविरचिते रसप्रकाशसुधाकरे धातुकौतुकनिरूपणात्मक एकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

वाजीकरी वटिका ।

आत्मगुप्ताफलं शुष्कं निस्तुषं चाष्टपालिकम् ।
माषस्याष्टपलं तद्वज्जलेन परिपेषितम् ॥ १ ॥
आर्द्रं कृत्वोभयं सम्यक् शिलापट्टेन पेषयेत् ।
कुङ्कुमं केशरं चैव जातीपत्रं शतावरी ॥ २ ॥
गोक्षुरेक्षुरबीजानि लवङ्गं मरिचं कणा ।
शृङ्गाटं कर्षमानं तु कुर्यादेवं पृथक् पृथक् ॥ ३ ॥
सूक्ष्मचूर्णं विधायाथ पूर्वपिष्टे निधापयेत् ।
वटकान् कारयेत्पश्चात् कर्षमात्रान् विपाचयेत् ॥ ४ ॥
घृतप्रस्थत्रयेणैव सुतलय्य निमज्जयेत् ।
माक्षिके घृतमाने वै मुखं रुन्ध्याद्दिनत्रयम् ॥ ५ ॥
मध्वाज्यमिश्रितं भक्षेदेकैकं वटकं प्रगे ।
सप्तकानि च पञ्चैवमाहारं मधुरं भजेत् ॥ ६ ॥
दुग्धौदनं तथा रात्रौ क्षारमम्लं च वर्जयेत्
रेतःक्षयेण युक्तोऽपि गच्छेच्च प्रमदाशतम् ॥ ७ ॥
अपुत्रः पुत्रमाप्नोति पण्ढोऽपि पुरुषायते ।
दृष्टप्रत्यययोगोऽयं सत्यमेतदुदीरितम् ॥ ८ ॥

वाजीकरो लेहः ।

शतावरीं क्षीरविदारिकां च प्रस्थार्धमानां पृथगेव कुर्यात् ।
रसं तथा शाल्मलिमध्यमूलात् प्रस्थं सितार्धाढकमत्र देयम् ॥ ९ ॥
सुपाचितं वै मृदुवह्निना तद्दर्वीप्रलेपोऽपि हि जायतेऽत्र ।
त्वक्पत्रकैलाः सह केशरेण पलप्रमाणा हि ततो विदध्यात् ॥ १० ॥
लेहे सुशीते मधु बिल्वमात्रं प्रातः प्रभक्षेदिह कर्षमात्रम् ।
रेतःक्षयी क्षीणबलोऽपि जातः शुक्रस्य सिन्धुः स भवेद्धि शीघ्रम् ।

---

१ 'वीर्यस्तम्भवटी प्रोक्ता' इति पा०।

द्वितीयो वाजीकरो लेहः।

शृङ्गाटकस्यापि पलं विधेयं वराहकन्दश्च पलप्रमाणः ॥ ११ ॥
चूर्णीकृतं गालितमेव वस्त्राद्धृष्टं तथाऽऽज्येन सितासमेतम्।
लवङ्गकृष्णागरुकेशराणां पलं प्रदद्याद्दशभागदुग्धम् ॥ १२ ॥
लेहं सुजातं खलु भक्षयेत कर्षप्रमाणं नितरां प्रगे वै।
कामस्य बोधं कुरुते हि शीघ्रं नारीं हि गच्छन् चटकायतेऽसौ १३

तृतीयो वाजीकरो लेहः।

शतावरीगोक्षुरदर्भमूलं शृङ्गाटकं नागबलात्मगुप्ते।
संचूर्ण्य सर्वं पृथगेव पालिकं क्षीरेण पाच्यं दशभागकेन ॥ १४ ॥
सिता प्रदेया दशपालिका च पाकं विदध्यादपि चाग्नियोगात्।
मधुप्लुतं भक्षितमर्धयामात्कामप्रदीप्तिं कुरुते सदैव ॥ १५ ॥
वीर्यस्य वृद्धिं हि तथाऽग्निवृद्धिं बलप्रवृद्धिं सहसैव कुर्यात्।

चतुर्थो वाजीकरो लेहः।

माषाणामात्मगुप्ताया बीजानामाढकं नवम्।
जीवकर्षभकौ जीवां मेदां वृद्धिं शतावरीम्।
मधुकं चाश्वगन्धां च साधयेत्प्रस्थतोन्मितान् ॥ १७ ॥
रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं गव्यं दशगुणं पयः।
विदारीस्वरसप्रस्थं प्रस्थमिक्षुरसस्य च ॥ १८ ॥
दत्त्वा मृद्वग्निना साध्यं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत्।
शर्करायास्तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्य च पृथक् पृथक्।
भागांश्चतुष्पलान् तत्र पिप्पल्याश्चावपेत् पलम् ॥ १९ ॥
पलं पूर्वमतो लीढ्वा ततोऽन्नमुपयोजयेत्।
यदीच्छेदक्षयं शुक्रं शेफसश्चोत्तमं बलम् ॥ २० ॥

इति श्रीयशोधरविरचिते रसप्रकाशसुधाकरे वाजीकरणात्मको द्वादशोऽध्यायः।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः।

शुक्रस्तम्भकरी वटिका।

श्रीवासमस्तकीनागकेशरं च लवङ्गकम्।
कङ्कोलं तुलसीबीजं खुरासान्यहिफेनकम् ॥ १ ॥
जावित्रिकाऽब्धिशोषं च करभागुरुकुङ्कुमम्।
जातीफलं तुगाक्षीरीमेलां चापि समांशकम् ॥ २ ॥
सर्वमेतद्विचूर्ण्याथ नालिकेरोदरे क्षिपेत्।
विपाचयेत्पयोमध्ये दिनान्येवं हि पञ्च च ॥ ३ ॥
नालिकेरफलाद्ग्राह्यं मर्दयेन्मधुना सह।
गुटिका कोलमात्रा हि भक्षणीया निशामुखे ॥ ४ ॥
वीर्यस्तम्भं करोत्युग्रं चतुर्यामावधिं तथा।

द्वितीया वीर्यस्तम्भकरी वटिका।

लवङ्गं शुद्धकर्पूरं जातीपत्रं फलं तथा ॥ ५ ॥
कुङ्कुमं स्वर्णबीजं च धूर्तपर्णं प्रसूनकम्।
मूलं त्वक् चाब्धिशोषस्य सर्वाण्येकत्र मर्दयेत् ॥ ६ ॥
गोदुग्धे शोधितं चैवं भागमेकं प्रकल्पयेत्।
भृङ्गीपत्रभवं चूर्णं भागैकं स्वर्णगैरिकम् ॥ ७ ॥
भावनां पोस्ततोयेन ह्येकविंशतिसंख्यया।
कारयेन्मतिमान् वैद्यो वीर्यस्तम्भकरी वटी ॥ ८ ॥

तृतीया शुक्रस्तम्भकरी वटिका।

स्कन्धदेशाच्च संजातं वीर्यं दर्दुरसंभवम्।
घनसारेण संयुक्तं करहाटस्य चूर्णकम् ॥ ९ ॥
संमर्द्य कारयेच्चूर्णं वटीं मुद्गप्रमाणिकाम्।
संघर्ष्य मुखतोयेन लिङ्गलेपं प्रकारयेत्।
यामार्धं धारयेद्बिन्दुं सत्यं गुरुवचो यथा ॥ १० ॥

शुक्रस्तम्भकरा वटकाः ।

जातीफलार्ककरहाटलवङ्गशुण्ठी-
कङ्कोलकेशरकणाहरिचन्दनानि ।
एतैः समानमहिफेनमनेन चाभ्रं
श्वेतं निधाय मधुना वटकान् विदध्यात् ॥ ११ ॥
माषद्वयोन्मितममुं निशि भक्षयित्वा
मृष्टं पयस्तदनु माहिषमाशु पीत्वा ।
कुर्वन्तु कामुकजनाः प्रतिरुद्धपाता-
श्चेतांसि तानि चकितानि कलावतीनाम् ॥ १२ ॥

शुक्रस्तम्भकरं चूर्णम् ।

पोस्तकं च पलमेकं शुण्ठीकर्षः सितोपलैका च ।
कर्षमिता त्वक् पयसा पीतं रेतो ध्रुवं धत्ते ॥ १३ ॥

ग्रन्थकर्तुर्वंशादिवर्णनम् ।

श्रीनारायणभक्तिसक्तमनसो विद्याविनोदाम्बुधेः
श्रीगौडान्वयपद्मनाभसुधियस्तस्यात्मजेनाप्ययम् ।
सद्वैद्येन यशोधरेण कविना विद्वज्जनानन्दकृ-
द्ग्रन्थोऽयं ग्रथितः करोतु सततं सौख्यं सतां चेतसि १४
देशानां सुरराष्ट्रमुत्तमतमं तत्रापि जीर्णाभिधः
प्राकारोऽस्ति स वेदशास्त्रनिरतैर्विप्रैश्च संशोभितः
तस्मिन् विष्णुपदारविन्दरतिभृच्छ्रीपद्मनाभाभिध-
स्तत्पुत्रेण यशोधरेण कविना ग्रन्थः स्वयं निर्मितः ॥१५
संबोधाय सतां सुखाय सरुजां शिष्यार्थसंसिद्धये
वैद्यानामुपजीवनाय विदुषामुद्वेगनाशाय वै ।
श्रीमद्दुर्गपुरातनेऽतिनिपुणः श्रीपद्मनाभात्मजः
श्रीमद्भट्टयशोधरः कविवरो ग्रन्थं स्वयं निर्ममे ॥ १६ ॥

इति श्रीपद्मनाभसूनुश्रीयशोधरविरचिते रसप्रकाशसुधाकरे त्रयोदशोऽध्यायः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।